

ULUDAĞ İKTİSAT ve İDARİ BİLİMLER DERGİSİ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADI VE
İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

NİSAN : 1986

CİLT : VII SAYI : 1

ULUDAĞ İKTİSAT ve İDARİ BİLİMLER DERGİSİ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE
İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

NİSAN : 1986

CİLT : VII SAYI : 1

ULUDAĞ
İKTİSAT ve
İDARİ BİLİMLER
DERGİSİ

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

YAYIN NO.:3 – 052 – 0160

1988 : KASIM

1 : 11 SAYI : 1

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ İKTİSAT ve İDARİ BİLİMLER
DERGİSİ**

CİLT: VII

NİSAN 1986

SAYI: 1

İÇİNDEKİLER

İKTİSAT – MALİYE

Sayfa

The Early Stages of Industrialization and Economic Development in Turkey İsmet Sabit BARUTÇUGİL	1
Uluslararası Para Sistemi: Nereye? Emin ERTÜRK	9
İktisatta Yöntem Üzerine Seçilmiş Kaynakça* (2) Ercan EREN	17
Enflasyon Bekleyişleri, Faiz Hadleri ve Mesken Talebi M. Hanifi ASLAN	25
Eğitim Yatırımlarının Ekonomiye Katkısının Belirlenmesinde İnsangücü Planlaması Yaklaşımı Demet YÜCE	35
KİT'lerin Özelleştirilmesinde Morgan Bank Planı İsmail TATLIOĞLU	45

İŞLETME

A Selected Bibliography on Project Management İsmet Sabit BARUTÇUGİL	53
İş Organizasyonunda Yeni Gelişmeler İsmail EFİL	61
Kalite Kontrol Çemberlerinde Eğitim Araçları İsmail EFİL	69
Alternatif Bütçeleme Yaklaşımları İbrahim LAZOL	77
Motivasyonun İşletme Başarısındaki Önemi, Motivasyon Maliyetleri ve Muhasebesi Ümit GÜCENME	85

ÇALIŞMA EKONOMİSİ

Enformel Sektör ve Gelişmekte Olan Ülkelerde İstihdam	
Tahir BAŞTAYMAZ	95
Sosyal Güvenliğin Tasarruf Eğilimine Tesirleri: Ampirik Çalışmalar	
Yusuf ALPER	103
İsrail'de Sendikaların Kooperatifçilik ve Yatırım Faaliyetleri	
Aysen TOKOL	113

EKONOMETRİ – İSTATİSTİK

Uzun Dönem Elastikiyet Tahmini ve Zaman Gecikmeli-Dağılım Modelleri	
Yüksel İŞYAR	121
Bursa'da Konutlarda ve Ticarethanelerde Tüketilecek Doğal Gaz Miktarının Tahmini	
Sacit ERTAŞ / Ebru ERTAŞ	127
Operasyonel Bir Kavram Olarak Nedensellik ve Bu Kavrama Dayandırılan Bir Uygulama	
Necmi GÜRSAKAL	137

ULUSLARARASI İLİŞKİLER

Economic Relations Between Turkey and The U.S.A.	
İsmet Sabit BARUTÇUGİL	145
Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler İlişkilerinde UNCTAD*	
Mehmet GENÇ	151

KAMU YÖNETİMİ

Osmanlı Yönetim Sisteminde Timar Kurumu ve Din Bürokrasisi Arasındaki İlişkiler Üzerine	
Davut DURSUN	161

TURİZM

Trends in the Development of International Tourism*	
Ömer AKAT	171

HUKUK

Türkiye'de Uyuşturucu Madde Suçları	
Mehmet E. PALAMUT	181
Medeni Kanunda İyiniyetin Düzenlenme Şekli	
İ. Yılmaz ASLAN	189

KİTAP TANITIMI

Sosyolojik Açıdan Devlet	
Ali Yaşar SARIBAY	197

THE EARLY STAGES OF INDUSTRIALIZATION AND ECONOMIC DEVELOPMENT IN TURKEY

İsmet S. BARUTÇUGİL*

SUMMARY

The period of 1923-1950 has a significant role and importance in the industrialization and economic development of Turkey. The Failure of liberal economic policies of 1923-1929 lead the Turkish Government to accept the principles of Etatism and planned industrial development. Although the period is rather short, the 1930-1938 era created deep effects in Turkish Economy. Wartime economy of the years of Second World War and the following process of democratization had ungoing effects for long years. This article, deals with the developments of the said period and the discussions and the experiences in order to enlighten today's economic structure and philosophy.

ÖZET

Türkiye'nin sanayileşmesinde ve ekonomik kalkınmasında 1923-1950 döneminin özel bir yeri ve önemi bulunmaktadır. Liberal ekonomi politikalarının denendiği ulusal ekonominin ilk kuruluş yıllarında (1923-1932) uğranılan başarısızlık, Devletçilik politikasının benimsenmesine ve planlı sanayileşme çabalarına yol açmıştır. 1930-1938 döneminin Türkiye'nin bugünkü sanayii üzerinde derin etkileri bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında uygulanan savaş ekonomisi ve arkasından ekonomik yapıdaki değişme ve demokratikleşme süreci günümüze kadar gelen belirleyici unsur olmuştur. Bu makalede Türk ekonomisinde derin etkileri bulunan 1923-1950 döneminin gelişmeleri ve ekonomik sistem tartışmaları ve deneyimleri incelenmektedir.

The Ottoman Heritage

The Turkey of 1923 was an extremely underdeveloped country, saddled with inherited debts and the destructive effects of ten years of war.

In spite of early efforts by nineteenth century Sultans to establish state supported industries, such attempt had little impact on the overall economic structure of the Ottoman Empire. Approximate national income estimates for the whole

---

* Assoc. Prof. Uludağ University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bursa.

of the empire in 1913 suggest that industry, including handicrafts only accounted for about 10 per cent of GNP with around 55 per cent deriving from agriculture. Although it was the mainstay of the economy, farming was generally backward and had low productivity (Cavdar, 1973).

Educated muslim Turks had tended to regard commerce and industry as beneath them, preferring a more prestigious career in the civil service or armed forces. The result was that what little modern industry there was frequently controlled by foreign capital or by members of non muslim minorities, nearly all of whom left Turkey during or immediately after the war.

The only basic improvement in the economic infrastructure during the late 19th and the 20th centuries had been in railway construction, but even this was limited to western Anatolia. For the most part, central and eastern Anatolia were entirely without modern communications. The vast majority of the network was foreign owned.

The banking system had also been developed during the 19th century, but here again foreign owned concerns had a predominant role, the most notable being the Ottoman Bank (with mixed French and British capital), the Credit Lyonnais, The Deutsche Bank and the Deutsche Orientbank. These banks played a major part in raising loans for the government, while the ottoman Bank had a monopoly of the note issue. The only important domestically owned credit institution was the Agricultural Bank, established by the Ottoman government in 1868.

Mining was the other main focus of overseas capital investment. In 1911, over 75 per cent of mineral production by value derived from foreign-owned mines.

In manufacturing industry it was the non muslim subjects of the Sultans, rather than foreign capitalists, who dominated the field, accounting for about 75 per cent of industrial capital. Only in the fields of textiles and cement had modern mechanised methods assumed a significant role; food processing, leather and wood-working were mainly carried out in small unmechanised units.

In general, changes in the 19th. century served to hinder, rather than aid, the development of the economy. Aware of the Sultan's need for diplomatic and military support against Russia, the western powers (notably Britain) forced the Ottoman government to abandon import controls so that the empire's handicraft industries, especially in textiles crumbled in the face of competition from cheaper imports. Turkey was effectively reduced to the role of a primary producer, exporting wool, cotton, tobacco and dried fruits in return for manufactured goods. Not surprisingly, the empire had a persistent deficit in its balance of trade.

To make matters worse, the Sultans' repeated failure to control government expenditure or improve revenue collection left Turkey with an enormous foreign and internal debt. In 1875 the Ottoman government had defaulted on the interest payments for loans so far contracted; this led to the establishment in 1881 of a Public Dept Administration, directed by the representatives of the creditors, which took over the collection of revenues from monopolies on tobacco and salt, stamp duties, and taxes on liquor, fisheries and silk. The establishment of the Dept Administration improved the efficiency of the tax collection system, but reduced the country to a semi-colonial status. it thus became one of the prime aims of the republican regime to wind up the Dept Administration, on as favourable terms as

possible, and to avoid the chronic overspending which had led to its establishment.

The founders of the republic were also left to cope with the damaging effects on the economy of the almost continuous wars between 1912 and 1922. Although there had been relatively little industry to destroy, damage in the cities were severe; İstanbul and İzmir had been burnt down considerably during the war. The railway system had also been damaged during the fighting.

The most serious cost of the war was a human one. The loss of the Greeks and the Armenians removed Turkey's most experienced source of business and technical talent. The incoming Turkish migrants from the Balkans were mostly peasants, so there was a serious shortage of skilled workmen as well as professional people and business managers during the 1920s.

Finally, the Treaty of Lausanne contained various provisions which affected future economic possibilities. On the positive side, the economic clauses of the treaty were a great deal less damaging from the Turkish viewpoint than those which had been envisaged in the abortive Treaty of Sevres. On the debit side, the Lausanne Treaty contained some serious restrictions in the fields of foreign concessions and the customs tariff. Turkey undertook to maintain all economic concessions granted to the foreign companies before October 1914. Turkish government had to buy out the concessionaires later. Secondly, the treaty obliged the government to maintain until 1929 the Ottoman customs tariff introduced in September 1916. The tariff gave insufficient protection for the development of infant Turkish industries and restricted the government's ability to raise revenue (Boratav, 1974 and Hale, 1981).

İzmir Economic Congress of 1923

In the February of 1923, a bare five months after the city's recapture, some 1.100 delegates representing farmers, traders, industrialists and labourers assembled in İzmir for the Republic's first Economic Congress, which was supposed to formulate proposals to the government in the economic sphere.

In the course of the Congress two crucial policy issues were debated at length. The first concerned the role of the state in the development of the economy. The Minister of Economy, outlined the government's ideological stance:

.... The new Turkey should follow a mixed economic system. Economic enterprises should be undertaken partly by the state and partly by private individuals. For example, state should direct large scale credit and industrial undertakings.

In general, it was to become clear that the government was initially ready to allow private enterprise the major role in industrial development, and to limit direct government intervention to basic public utilities and certain state monopolies which had a primary fiscal purpose.

A second critical debate concerned the role of foreign capital in economic development. The republican government was determined to avoid indebting the state to foreign bondholders. On the other hand they, were fully prepared to allow foreign investors to undertake specific projects. The Minister of Economy was declaring that:

we will not hand over Turkey or the Turkish economy, as a country of

slaves to foreign capital. However... we are prepared to recognise every kind of facility... to foreign capital...

And After

After the İzmir Congress it became clear that the state was to be responsible for major infrastructure investments, notably the railways. After 1923 the government began a massive extension of railway network. In 1924 the government had also decided to buy out the foreign owned railways; by 1930 about 3.000 km of line had been transferred to the state leaving some 2.800 km still in foreign ownership.

Apart from the railways, direct government investment was mainly limited to the state monopolies. These had been established primarily to raise revenue, but they give the government an interest in developing the industries concerned.

In 1924 Turkey's first important and domestically owned bank, Türkiye İş Bankası was established. The following year the Bank for Industry and Mining (Türkiye Sanayi ve Maden Bankası) was set up. Taken together, these two banks effected an initial if quantitatively slight improvement of one of Turkey's most pressing problems-lack of long term industrial capital (Boratav, 1974).

In 1927 the republican regime had passed an industrial Encouragement Law, affecting firms employing at least 750 man-days of labour per year. Such enterprises were to be granted up to ten hectares of land free by the government, were to be exempted from taxes on land and property and profits, as well as import duties on machinery.

Although agriculture was obviously the basic source of Turkey's wealth, the government played a less active role in its development. Its principal medium of intervention was the Agricultural Bank which was reorganised in 1924. This Bank granted loans to cultivators in the rural districts. Apart from this direct injection of capital, the government's most important aid to agriculture was in the fiscal field. Until 1925 the peasant had paid an annual tithe (osur) equivalent to 12.5 per cent of his produce. This was then abolished and partially replaced by a sales tax. The tithe had accounted about 29 per cent of the government's total revenue in 1924; after its abolition, the gap in state finances was filled by an increase in the income from the monopolies.

The only other major alteration of the tax laws in the 1920s occurred in October 1929, when the import tariff provisions of the Lausanne Treaty expired. The government immediately seized the opportunity to raise duties to 40 per cent ad valorem on all imports. The new tariff reduced the volume of imports to the extent that, in spite of higher duties, revenue collected from this source actually dropped in 1929 and 1930. The main significance of the change was its impact on subsequent industrial development, rather than on the structure of government revenue.

The experience of the 1920s indicated that fiscal and other forms of encouragement to private industrialists had not produced a major switch to industrial investment. Industry's share of GNP in 1930 was only slightly above that of 1925. Private capital and entrepreneurial skill were in very short supply, and had made little impact on an overwhelmingly traditional economy.

The Etatism

Despite the extensive efforts of the state to aid the development of Turkish industry and agriculture during the 1920s, capitalist development failed to achieve the envisaged results. There were numerous obstacles to the industrialization of the country during this period and, of these three were decisive (Berberoğlu, 1982):

1. Internal reaction and resistance of landlords and *esraf* in areas where their interests are threatened by industrialization and the process of modernization.

2. The failure of the expected transformation of the comprador bourgeoisie into industrial capitalists. Although the state consistently encouraged the industrial sector through credit, grants and numerous important concessions they simply failed to take advantage of these concessions. Instead they made exorbitant profits in commerce and "paper" business.

3. The unfavourable terms of the Treaty of Lausanne, in force from 1925 until 1929.

In 1930 Turkish government faced its most serious crisis since the establishment of the republic. The peasantry had just recovered from the drought of the late 1920s, only to be hit by the collapse of agricultural prices caused by the world depression. With the coming of the depression, then Turkey began to experience considerable difficulty in finding foreign markets for her agricultural produce and other primary products and thus lacked the foreign exchange necessary to continue importing capital equipment for the industrialization process.

The etatist principles of economic development which were adopted by the regime during the 1930s have been subjected to any number of different definitions and interpretations. The regime itself generally preferred to define Turkish etatism as a home-grown product, arrived at by an objective analysis of Turkey's economic situation rather than dogmatic ideological commitments. In practice, it amounted to the assumption that the state had the major responsibility for undertaking new industrial investment, even if this left private entrepreneurs at a disadvantage (Hale, 1981, p. 55).

The First Plan

The main practical expression of the etatist philosophy was Turkey's first five year industrialization plan, which was drawn up in 1933 and put into operation between 1934 and 1938. Essentially, the plan provided for the establishment of a series of industrial plants designed to reduce Turkey's needs for imported consumer and intermediate goods using domestic raw materials. State agencies were to be responsible for financing, constructing and managing these plants. The main industries affected were the manufacture of cotton and wood textiles, paper, glass, ceramics, cement, semicoke, iron and steel and some chemical products. Emphasis was put on the industrialization of the backward regions of central and eastern Anatolia. Most of these development was realised within the plan period. Nearly all of these industries were completely new ventures for Turkey. Only in the case of textiles and cement could the Turks build on existing foundations, and here also the plan brought important gains in productive capacity.

To finance and control the expanding state industrial sector, two new development banks were established during the 1930s. *Sumerbank* took over the factories formerly run by the Bank of Industry and Mining, to which were added the majority of the new plants established under the plan. The second state agency, *Etibank* was established in 1935 with primary responsibility for the mining industry.

The initial capital of *Sumerbank* and *Etibank* was subscribed by the government, or inherited in the form of assets from predecessor organisations. The administrative pattern of the state industries was defined in a special Law passed in 1938. In theory, at any rate, the undertakings owned by the state banks (collectively known as state economic enterprises, or SEEs) enjoyed a more independent status than that of the annexed budget institutions. Unlike the latter, their revenues were not turned over to the Treasury, and their expenditures were not included in the annexed budget.

Originally, the SEEs were supposed to operate with a high degree of autonomy and to strive for profits as a private business would have done. In fact, the degree of political interference which the administrative system provided for meant that the practice fell well short of the ideal, and the SEEs became prey to inefficiency, excessive red tape and the demands of political patronage.

Throughout the 1930s and afterwards, government spokesmen frequently repeated that they had no bias against private enterprise, and that etatism encouraged private initiative. But, etatism was, by its very nature, bound to give the state sector an increased role in industrial development. With its easier access to capital the state tended to own the largest and most modern plants and should (in theory) have had a competitive advantage.

During the 1930s, apart from the foreign owned railways and coal-mines, there was no important state takeover of private enterprises, although the 1935 RPP programme had allowed for the possibility. It was only during World War II that the government took stringent measures to control the private as well as the state sector of the economy, and this spurt of interventionism could be explained as much by the practical constraints of the international situation as the ideological predilections of the regime. Whatever her pre-war policies, Turkey, like other countries, was virtually compelled to introduce a new range of economic controls. In the process, the state sector increased its share of industrial output, at the expense of private industrialists.

The Wartime Years

The first economic casualty of the war was a second five year industrialization plan, which was prepared in 1936, and intended to be put into operation during 1939-1943. The only important new plant initiated during the second plan period was the iron and steel mill in Karabuk. Although some new plants were opened during the war, they mainly sufficed to expand the industries established under the first plan (Hale, 1981, p. 59 and Berberoğlu, 1982, pp. 37-42).

The state using its wartime powers forced private textile mills to sell their products to the state at a fixed price. For two years, moreover, the government took over the private cement plants, leading to fears of further expropriations by

industrialists. The withdrawal of the Law for the encouragement of Industry in 1941 was another setback for private manufacturers. Private industrialists were not alone in their complaints. For the mass of ordinary consumers too, the war brought rampant inflation and a serious shortage of those goods which would normally have been imported. The black market flourished, so that quick witted merchants could make huge speculative profits. Wartime profiteering increased the capital accumulation of the merchant class, and thus intensified the demand for change from those who had gained as well as those who had lost from the inflation.

The new Democrat Party lost little time in articulating these demands. Nevertheless, they did so in very moderate terms. In their 1946 programme the Democrats stressed that they considered private enterprise one of the principal elements of the economy, that the limits of state economic activity should be clearly defined, and the state industries should not be granted special advantages.

Then the Democrat Party stepped into power in 1950, with high hopes that Turkey had entered a brave and bright new era.

REFERENCES

- Berberoğlu, Berch; *Turkey in Crisis*, Zed Press, London, 1982.
- Boratav, K.; *Türkiye'de Devletçilik*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1974.
- Çavdar, Tefik; *Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1978.
- Hale, William; *The Political and Economic Development of Modern Turkey*, Croom Helm, London, 1981.
- Ökçün, Gündüz; *Osmanlı Sanayii, 1913-1915*, Ankara Üniv. SBF Yayını, Ankara, 1970.
- Ökçün, Gündüz; *İktisat Kongresi, 1923, İzmir*, Ankara Üniv. S.B.F. Yayını, Ankara, 1968.
- Sezal, İhsan; An Overall View of Structural Changes in Turkey. The Republican Era (1923-1983), U.Ü., *İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, C. V, S. 1. Mart 1984.

ULUSLARARASI PARA SİSTEMİ: NEREYE?

Emin ERTÜRK*

ÖZET

Uluslararası para sisteminin çöküşü yeni sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Uluslararası muamelelerin içerdiği risk ve belirsizlik artmıştır. Hem reel ve hem de nominal anlamda olmak üzere anahtar paralar arasındaki döviz kurları günden güne önemli kaymalara sahne olmuştur. Avrupa piyasalarının hızlı genişlemesi fonların piyasalar arasında yer değiştirmesi için yeni kanallar ve yeni fırsatlar yaratmıştır. Ayrıca, uluslararası mali piyasaların ve mal piyasaları arasında entegrasyonun artması —paralararası ikame imkânlarıyla da birleşince— sermayenin ve enflasyonun kontrolünü tedricen azaltmıştır.

Bu çalışma ile amacımız bir yandan bu sorunları izah etmek diğer yandan bu bağlamda uluslararası para sisteminin geleceğini tartışmaktır.

SUMMARY

International Monetary System: Qua Vadis?

After the collapse of the Bretton Woods System some problems replaced by new ones. High volatility increased the risk and uncertainty involved in international transactions. The exchange rate between the key currencies have displayed both very high day to day volatility and large swings, in nominal as well as real terms. The rapid expansion of the Euromarkets during the last twenty years has created new channels and opportunities for moving fund between markets. In addition, the growing integration of international financial markets and goods markets have gradually reduced the effectiveness of capital, currencies and inflation control.

My aim with this paper is to explain these problems on the one hand, and discuss the future of International Monetary System in this connection on the other.

I. GİRİŞ

Politik olaylara olduğu kadar ekonomik olaylara da duyarlılığım arttığı bir dünyada, dikkate alınması gereken değişkenlerden ön görüp kontrol edebildiklerimizimizin sayısı ne yazık ki azalma yerine artma gösteriyor. Bu da istikrar yerine istikrarsızlığın kaynağı oluyor. Portföylerin kompozisyonu o kadar çeşitlenmiş ki

* Yrd. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

rasyonel ikame şartları sağlanamıyor¹. Kısaca ifade edecek olursak artık entegre bir dünyada yaşıyoruz.

Ülkeler, iktisat politikalarını belirlerken içinde yaşadıkları dünyanın iktisat politika ağını da her an dikkate almak zorundadırlar. Aksi takdirde intibak zorlaşır.

Birinci Dünya Savaşının başlangıcına kadar bu adaptasyon sorun olmamıştı ve uluslararası para sistemi altın standardında denkleştirici bir rol oynuyordu. Savaşın ortaya koyduğu harcama kalemleri sistemin yıkımının en büyük amillerinden birini oluşturmuştur. Altın herkesçe kabul edilen bir kıymet olmasına mukabil herkesin eşit şartlarda bu kıymetten pay alması mümkün değildi. Altının o gün icra ettiği fonksiyon Bretton Woods sistemiyle dolara devredildi ama sorun hâlâ çözüm bekliyordu. Aynı çözüm bugün de beklenmektedir. Eğer ülkeler paralarını bağlayacak istikrarlı bir kaynak bulabilirlerse ve eğer bu bağlanma parasal şartların bozulmasına sebep olmayacaksa ve yönetimini zorlaştırmayacaksa sabit kurlar ülkelerin yararına-
dır. Çünkü sabit kur istikrarlı büyüme ile aynı anlamı ifade eder.

Böyle bir sistemle para arzı otomatik olarak ve dış ödemeler dengelerimiz doğrultusunda düzenlenecektir. İç ekonomik şartlar nakit talebini etkilemişse bu talebi karşılayacak arz kaynakları hemen devreye girecektir. Halk nakit dengelerini bu paralelde ayarlayacak satınalma istekleri azalacak buna mukabil satma arzuları artacaktır.

II. SEÇİM HENDİKAPI

Fakat bugün böyle bir para sistemi hiçbir ülkede tek başına uygulama imkanı bulamamakta, cari uygulama tam esnek kur sistemiyle sabit kur sistemi arasında değişen uygulama biçimlerini içine alan geniş bir yelpazeyi andırmaktadır.

Bir döviz kuru sistemini seçmede çeşitli kriterlerden yola çıkılır. Seçimi büyük ölçüde etkileyen ülkenin içinde bulunduğu iktisadi şartlardır. Fakat hemen her seçişte rol oynayan belli başlı kriterler şunlardır:

- Döviz kuru sistemi dış dengeyi sağlıyor mu?
- Bağımsız para politikası takip etmeğe imkân veriyor mu?

---

1 Geleneksel para teorisi bir ülkede sadece bir paranın dolaştığını kabul eder. Fakat yaşadığımız oldukça yüksek derecede entegre olmuş bir dünyada ülkelerin vatandaşları birkaç milli parayı aynı anda tutma eğilimi içinde bulunmaktadır. İkame süreci portföy dengesini sağlamağa yönelik olarak paraların zaman içindeki nisbi getiri oranlarına bağlıdır. Para ikamesi için bak. GIRTON, L. and ROPER, D, "Theory and Implications of Currency Substitution Journal of Money, Credit and Banking 13 (1981) s. 12-30, DANIEL, C.B., "Monetary Autonomy and Exchange Rate Dynamics under Currency Substitution" Journal of International Economics (19) 1985, s. 119-139.

Paralar arasında ikame olayı parasal otonomiye ortadan kaldırmaktadır. Esnek kurlar nedeniyle parasal otonomi ortadan kalkınca ülke içi para arzıyla ülke enflasyonu arasındaki korelasyon zayıflamakta, buna mukabil dünya para arzıyla dünya enflasyonu arasındaki korelasyon da o nisbette kuvvetlenmektedir. Bu konuda bkz. MC KINNON, R.L, "Currency Substitution and Instability in the World Dollar Standard" American Economic Review Vol. 72, No.3 (June 1982) s. 320-333. MILES, M.A., Currency Substitution Perspective Implications and Amprical Evidence, American Economic Review 68 (1978), s. 428-436.

- Bütün fiyatların intibak ettirilme hürriyetini kısıtlıyor mu?
- Hükümetlere politikaları izleme görevini yaparken güçlük çıkarıyor mu?
- Ülke refahına katkıda bulunabiliyor mu?

Ülkede kabul edilen öncelikler, feda edilenlerin neler olacağını da belirleyeceğinden, yukarıdaki sorulara verilecek cevaplar çok hassas dengelere oturmaktadır. Karşı karşıya olduğumuz sorun temelde rakip kur sistemleri arasında seçim yapmak değildir ve dar bir ekonomik alanada inhisar etmez.

Parasal bağımsızlık hükümetlerin en sadık oldukları prensiptir. Para çıkarma ve para ile ilgili olaylara hükmetme arzusu bir hükümetin elinden alınabilecek en zor şeydir. II. Dünya Savaşından 1973'lere kadar yürürlükte bulunan sistem çok hassas dengelerde yürümüştür. Ondan bu yana da, Avrupa para sistemiyle ilgili bekleyişler bir yana, esnek kurlarla yaşanmıştır. İktisatçılar da bu dönemde genel olarak esnek kurlardan yana tavır koymuşlardır.

III. ESNEK KURLAR İYİ Mİ?

Şunu hemen belirtelim ki dalgalı döviz kurlarının sahneye çıkışı akademik çevrelerin tavsiyeleri sonucu olmamıştır. Bretton Woods sisteminde patlama 1971-73 yılları arasında gerçekleşmiştir. Smith Sonian Anlaşması da fazla yaşamayınca esnek kurlara kapı aralanmıştır. Zaten sistem gelişmelere dayanamayacak noktada seyrediyordu. Yabancı merkez bankaları dolar tutumlarını kendi paralarının dolar aleyhine değerlendirilmemesi için çok hassas noktalarda tutuyorlardı. Açık piyasa işlemleri yoluyla piyasalarına büyük ölçüde para sürdüler. 1970-71 ve 1973'ün ilk çeyreğinde dolar tutumları % 346 oranında arttı. Baz paranın desteklenmesi ile para arzı artınca bunun arkasını fiyat artışları takip etti². Yabancı ülke fiyat artışları ABD fiyat artışlarını daha fazla etkiledi. Yabancı paraların dolar fiyatı yükseldi. Biraz geriye gidildiğinde bunun arkasında parasal tabanlardaki artışın yattığını görmek mümkündür. Ama ne hazindir ki bu gelişmeler yanlış olarak hep petrol fiyatlarına bağlanmıştır. Petrol sadece gelişmeleri hızlandırmıştır, o kadar. OPEC ülkeleri sadece dünya şartlarına intibaka çalışmıştır. Eğer toptan eşya fiyatları artmamış olsaydı, OPEC üyelerinin satınalma güçleri sorunu ortaya çıkmayacaktı. Uluslararası işlemlerini dolarla yapan bu ülkeler gelişmelerden, petrol fiyatlarını arttırarak kurtulmağa çalışmışlardır.

Şimdi sorulacak soru şudur: 1973'ten sonraki dalgalı kur sistemi başarılı olmuş mudur? Dalgalanmaların genişliği dikkate alındığı zaman bu soruya müsbet cevap vermek ne yazık ki zordur. Çünkü dalgalanma dolar açısından çok şiddetlidir. Denilebilir ki 1973-74 ve 78 yıllarında dolar tepelerle çukurlar arasında seyretmiş ve kendine yer aramıştır. Ayda % 15-20 yılda ise % 40'lara varan değer değişimleri dalgalı kurların sıhhatli göstergeler olmadığını ve iktisadi olayların gerçek yüzünü yansıtmadığını göstermektedir.

Bretton Woods sisteminin çöküşünden sonra dalgalı kurlar dönemine giriş, bazı büyük ülkelerin paralarında istikrarsızlık unsuru oldu ve mevcut sistemin gidişinden

2 LAFFER, A.B., M.A. Miles, International Economics in An Integrated World, Scott, Foresman and Company, 1982, s. 272-275.

büyük ölçüde bir hoşnutsuzluk duyulmağa başlandı. Birçok ülkede enflasyon farklılıklarını olduğu kadar cari hesap dengesizliklerini de elimine etmeye yarayan bu uygulamada intibaklar uzun gecikmelerle mümkün oluyordu. Ama aynı sistem gündengüne büyük dalgalanmalara da yol açıyordu. Bu da uluslararası muamelelerde risk içeren işlerin riskini büyük ölçüde artırıyor nisbi fiyat yapılarına zarar veriyordu. Sistemin ortaya koyduğu tutarsızlıklar ülkeleri kendi başlarına koruma önlemleri almağa sevk ediyordu. Fiyatların aşağıya doğru esnek olmayışı enflasyonun da bünyede kemikleşmesine yol açıyordu.

Ülkelerin davranışları tercihlerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Nitekim bir kısım ülkeler dalgalı kurlara geçtikten sonra dış dengenin gerektirdiği doğrultuda ekonomilerini intibak ettirmek isterken aynı zamanda paraların değerini büyük dalgalanmalara maruz kalmaktan men etmeğe çalışıyordu. Bu alandaki en dikkate değer gelişmeyi Avrupa para sisteminin kuruluşu olarak görüyoruz. Şu anda sekiz Avrupa ülkesinin bağlı olduğu bu birlikte ülkeler paralarını bir sepete bağlamış durumda³. Bunun dışında sekiz ülkenin parası bağımsız olarak dalgalanma göstermektedir. Öteki paralar ya bir paraya (dolar, sterlin, frank gibi) ya da bir sepete bağlanmış bulunuyor. Sistem kutuplaşma eğilimi göstermektedir. Bu kutuplardan biri Avrupa bir diğeri Amerika kıtası bir başkası da Japonya'nın merkezine oturduğu Asya pasifik çanağı olarak karşımıza çıkıyor. Bu gelişme anahtar paraların sistemdeki rolünü arttırmakla kalmıyor fakat aynı zamanda onların değerlerindeki kaymaların dünya ekonomisi üzerindeki etkisini de artırıyor⁴.

Ortaya çıkan son gelişmeler ise yüzen kurların ortasında bulunan makro politika argümanlarının erozyona uğramasına yol açtı. Çünkü enflasyon işsizlikle birlikte yaşanılması zorunlu dengesizlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Esnek kurların her ülkeye kendi enflasyon ve işsizlik nisbetini tayin etme serbestisi tanyacağı görüşü de artık geçerli olmaktan uzaktır. Ayrıca esnek kurların tecrit edici özelliğine de güven kalmamıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse yetmişlerin başından buyana Dünyaya ekonomisinin hakim karakteri istikrarsızlıktır.

IV. ÇÖZÜM NEREDE?

Bu yazının başında entegre bir dünyada yaşadığımızdan söz ettik. Sabit kurlar da uluslararası parasal birleşme demektir. Hal böyle olunca ulusların paraları üzerindeki otoriteleri azalacaktır. Bu da uluslararası para oyununun değiştirilmez kurallarla yönetilmesi anlamına gelir. Sabit kurlar problemin nereden kaynaklandığını gösteremez. Çünkü artık fiyatların gösterge rolünü oynaması büyük ölçüde engellenmiştir. Ama sabit kurlara dönüş için bazı gerekçeler de yok değil: Hükümetlerin para yaratmasına sınır getirmek ve fiyat istikrarına geri dönmek ancak sabit kurlarla

3 Avrupa para sisteminin oluşum süreci ve işleyişi için bak. KARLUK, Rıdvan; Avrupa para sisteminin kuruluşu işleyişi ve sistem karşısında Türkiye'nin durumu, DPT yayını, Ankara 1984, Ayrıca PARASIZ İlker, Uluslararası Para Sistemi Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını Bursa 1986, s. 214-243.

4 DİNİ, Lamberto "The Changing International Monetary System Banca Nazionale del Lavoro, Quarterly Review, December 1984, s. 422-23.

mümkündür. Bu Bretton Woods sistemi gibi olmayacak ama ona benzeyecektir. Dünya para arzının artışını frenlemek ve enflasyonu dizginlemek için $n - 1$ ülkenin paralarını n 'inci ülkenin parasına n 'inci ülkenin parasının ise bir fiyat endeksi vasıtasıyla altına ya da bir mal sepetine bağlanmasını öngören bu sistem "fiyat kuralı" olarak takdim edilmektedir⁵.

Böyle bir sistemin kimin yararına olacağı sorusu tereddütler doğurmaktadır. Altına dayalı bir para sistemi altın üreticilerine yarayacaktır denildiği gibi bunun tam aksine iddialar vardır. İstikrarlı kağıt para sistemi paranın altına nazaran fiyatının yükselmesine neden olacak, bundan da elinde büyük ölçüde kağıt para tutanlar kazançlı çıkacaktır. Fakat artık dünya enflasyonuna son vermek için sadece doları değil dolara rakip paraların arzını da kontrol altına almak gerekir. Çünkü artık uluslararası yegane ödeme aracı dolar değildir.

Fiyat kuralı yanında Friedman'ın önerdiği bir başka yol "miktar kuralı"ndan geçiyor. Ona göre parasal otoriteler mesela merkez bankası, para yaratırken iktisadi faaliyetleri dikkate alacaktır. İktisadi faaliyet hacmindeki dalgalanmalar ne kadar para enjeksiyonunu gerektiriyorsa o kadardan fazla veya az para yaratılmayacaktır. Eğer para miktarı iktisadi hayatın gerektirdiği seviyede tutulursa enflasyon olmayacaktır.

Burada bir noktanın üzerinde yine durmak gerekiyor. O da mübadele vasıtalarının artması bu paraların kontrolünü gerekli kılar. Birinin arzı kontrol edilirken diğeri (rakip para) kontrolden uzak tutulursa bu, dünya düzeyinde enflasyonu önlemede başarısızlığın sebebi olacaktır. Yani parasal aktifler arası ikamenin mümkün olduğu günümüzde, enflasyonu kontrol dünya para arzını kontrol etmekle mümkündür.

Fiyat kuralının miktar kuralına üstünlüğü şuradan gelmektedir: Fiyat kuralında piyasa fiyatlarını izlemek kolayken, miktar kuralının esasını oluşturan M_1 ve M_2 'yi kaynaklardan sağlamak zordur. Paranın dışsal bir standarda göre sabitleştirilmiş fiyatındaki oynamalar özel piyasalara müdahale yoluyla elimine edilebilir. Dolayısıyla fiyat kuralında hata nisbeti düşüktür.

1980'ler altının bir çözüm olarak tartışıldığı bir dönem olmuştur. Altın standardına geçiş mümkün müdür? Öncelikle şunu ifade edelim ki altına dönüş zordur. Bu zorluk kısmen dünya şartlarından kısmen de ülkelerin paralarını altın cinsinden sağlıklı tanımlayamamasından kaynaklanmaktadır. Altın cinsinden belirlenmiş çok düşük veya çok yüksek fiyatlar ülkeleri deflasyona veya enflasyona duçar edebilir. Bu da altına dönüşü tek bir ülkenin değil bütün ülkelerin üzerinde titizlikle duracakları bir sorun yapmaktadır.

V. ALTIN STANDARDININ ŞARTLARI

Altın standardı, geçiş güçlükleri bir yana, tarihi olarak kendine has şartları gerekli kılmaktadır. Özel politik kurallar kümesini ve yine bu kurallar setinin sürekliliğini gerekli kılan altın satandardının, bazı sebeplerden dolayı yeniden hayat bulması çok güçtür.

5 Miles, M.A. "One Way to Halt Inflation: A Price Rule for Monetary Policy", H.C. Wainwright and Co. Economic and Investment Observation, May, 5, 1980.

Tarihi olarak altın standardının çok iyi işlediği dönemler olmuştur. Darphane pariteleri altın standartlı paralar arasında keyfi olarak seçilmiş olma yerine uluslararası fiyat seviyesine ve paralar arasında bir denge oluşmasına imkan vermiştir. 1896'dan sonra dünya fiyatlarında mutedil artış, fiyat ve ücretlerin nisbi intibakını kolaylaştırmıştır. Taleplerin yansıtılması da bu dönemde yaygın bir olay değildir. Fakat bu dönem fazla sürmemiş savaş başlayınca sistem ortadan kalkmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse altın standardı çağı, bugünkü gibi sisteme taleplerin arından yansıtıldığı bir çağ olmayıp bir barış dönemidir. Fakat lehe olan şartlar ortadan kalkınca altın standardı da ortadan kalkmıştır. Ancak savaş sonu dönemin yeniden altın standardına dönüş çabaları mevzi başarılarla sonuçlanmıştır. Hem ekonomilerin hem de paraların zaman zaman krize girdikleri dönemler savaş sonunda da gündemden eksik olmamıştır⁶. Bugünkü para talebine cevap olacak şartlar da ortada yoktur. Altın arzının talebe cevap vermesi ancak gecikmelerle mümkün olabilir. Çünkü altın maliyetli bir maldır. Ayrıca unutmamak gerekir ki altın standardı dönemi demokratik şartlardan uzak bir dönemdi. Liberal ekonomik şartlara ve baskı dönemlerine dönüş olmaksızın, restore edilmiş olsa, bir altın standardı iyi çalışmayacaktır ve sürekliliği sağlanamayacaktır.

Öyle anlaşılıyor ki paranın depotilizasyonunu sağlamadan istikrarlı bir para sistemine kavuşmak zordur. Bu doğrultuda Yeager'in bir önerisi var: Parayı öyle geniş bir mal sepetine göre tanımlayalım ki, paranın değeri genelde mal ve hizmetler karşısında istikrarını koruyabilsin. Hükümet kendi işlerini bu parayla görsün. Ama mali ve parasal sisteme, kendi mübadele araçlarını sunacak serbesti de tanısın, mübadele vasıtasıyla hesap biriminin ayrılmasını öneren Yeager bu yolla ekonomik rahatsızlıklardan kaçınılabileceğini ve istikrarın sağlanabileceğini savunmaktadır⁷.

Bu alanda bir başka çözümü de Hayek önermektedir. Hayek'e göre rekabetçi paralar çıkarılmalıdır. Her hakim ünite kendi hesap birimini çıkaracak ve altına dayalı bankacılık serbest olacaktır. Hakim ünitelerin çıkardığı banknot ve mevduat altının hakimiyeti altında olacak ve istendiğinde paraya çevrilebilecektir⁸.

Uluslararası sistemdeki rahatsızlıklar önerilerinde çoğalmasına neden olmaktadır. Burada karşılaşılan en önemli sıkıntı kanaatimizce sistemin çalışıp çalışmayacağından ve ulusal para otoritelerinin önerilecek sisteme cevap verip vermeyeceğinden kaynaklanmaktadır. Herkesçe kabul görececek bir sistemin yaşama şansı daha fazladır. Fakat bir sistem oluşturulurken dikkate alınması gereken noktaların belirlenmesi büyük önem arzeder. Sorulacak sorulara doğruya yakın cevapların bulunması geçmiş tecrübelerden alınabilecek derslerde yatar. Tek merkezli ve tek kaynaklı para sistemleri üzerinde durma devrini dünyanın geride bıraktığını artık kabul etmemiz gerekir. Bu nedenle fiyat kuralının üzerinde durduğu geniş bir mal sepeti,

6 Einzig, P. The History of Foreign Exchange, The Macmillian Press Limited, London, 1979, s. 248-255.

7 Yeager, L. "Opportunities and Implications of A. Return to Fixed Exchange Rates-Is Gold an Answer for International Adjustment?" Conference on the Future of International Monetary System, October 7-8, 1982.

8 Zikreden, Yeager, a.g.e., s. 26-28.

kıymet istikrarının en makul aracı gibi görünmektedir. Fakat burada da mal sepetinin hangi mallardan oluşacağı ve bu sepete bağlanacak paranın ya da paraların tesbiti önem arzedecektir.

Ülkelerin dünya ekonomisindeki önemleriyle orantılı olarak, herkese ait olan ama hiç kimsenin imtiyazında olmayan ve hiç bir ülkeye özel imtiyaz sağlamayan bir mübadele aracı ve hesap birimini bulmak sorunların büyük ölçüde halledilmesine imkân verir. Bu aracın (uluslararası kıymetin) bağlanacağı mal sepeti baz olabilir. İkinci aşamada, birbirine rakip bölgesel önceliği olan paralar bulunarak bölge ülkelerinin paraları bu paralara bağlanabilir. Rezev tutumları sadece uluslararası hesap birimi ve mübadele aracı olarak mal sepetine bağlanacak olan bu uluslararası kıymet olabilir.

Resmi olarak dünya para arzını bozan müdahaleler olmaksızın her ülkenin para arzı karşılıklı olarak kısa dönemde uluslararası para ikamesine intibak etme temayülü göstermektedir. Uzun dönemde ise ancak her ülke merkez bankasının yurt içi aktifleri kontrol sadedinde koordinasyonun sağlanması halinde para arzı kontrol edilebilir. Paralar arası ikamenin olması ülkelerin artan para arzında ne kadar payının olması gerektiğini de belirlemek durumundadır. Yurt içi merkez bankaları kredi genişlemesini de bu koordinasyon içinde kontrol etmek durumunda kalacaktır⁹.

VI. SONUÇ

Ekonomik istikrarsızlık ülkelerin hemen hepsinin ortak problemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Sorunu ortaklaştıran yegane olgu da kanımızca entegre bir dünyanın üyesi oluşumuzdur. Böyle olsa da ülkeler kendi milli çıkarlarının takipçisi olmakta bu da uluslararası alanda politikaların çatışmasına kapı aralamaktadır.

Hem gelişmiş ülkeler hem de gelişmekte olanlar, öncelikle kimsenin imtiyazında olmayan enflasyon üretmeyen, hakim kazanç sağlamayan bir para sisteminde anlaşma durumundadırlar. Çökmüş bir sistemi diriltmek düşünülmeyebilir, ama dalgalı kurların istikrarsızlık kaynağı olduğu da bilinmektedir. Üretilecek, ikisi arası, bir sistemde her ülkenin ağırlığı nisbetinde katılımının sağlanması halinde sorumsuz politikalara son verilebilir.

KAYNAKLAR

- Daniel, C.B.; "Monetary Autonomy and Exchange Rate Dynamics under Currency Substitution" *Journal of International Economics* 19 (1985).
- Dini, Lamberto,; "The Changing International Monetary System" *Banca Nazionale del Lavoro, Quarterly Review*, (December 1984).
- Einzig, P.; *The History of Foreign Exchange*, The Macmillan Press Limited, London, 1979.

9 MC KINNON, a.g.e., s. 331.

- Girton, L. and Roper, D.; "Theory and Implications of Currency Substitution" *Journal of Money, Credit and Banking* 13 (1981).
- Karlık, Rıdvan; *Avrupa Para Sisteminin Kuruluşu İşleyişi ve Sistem Karşısında Türkiye'nin Durumu*, DPT Yayını, Ankara (1984).
- Laffer, A.B. Miles, M.A.; *International Economics in An Integrated World*, Scott, Foresman and Company, (1982).
- Mc Kinnon, R.L.; "Currency Substitution and Instability in the World Dollar Standard" *American Economic Review*, Vol. 72, No. 3 (June 1982).
- Miles, M.A.; "Currency Substitution Perspective Implications and Amprical Evidence", *American Economic Review* 68 (1978).
- Miles, M.A.; "One Way to Holt Inflation: A Price Rule for Monetary Policy", H.C. Wainwright and Co. *Economic and Investment Observation*, May, 5, (1980).
- Parasız, İlker; *Uluslararası Para Sistemi*, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayını, (Bursa 1986).
- Yeager, L.; "Opportunities and Implication of A. Return to Fixed Exchange Rates-Is Cold an Answer for International Adjustment?" *Conferance on the Future of International Monetary System*, October 7-8, (1982).

İKTİSATTA YÖNTEM ÜZERİNE SEÇİLMİŞ KAYNAKÇA*

(2)

Ercan EREN**

ÖZET

Yöntem sorunları üzerine iktisatçıların süregelen ilgisinin günümüzde daha da arttığı gözlenmektedir. Bu çalışma yakın dönemde İngilizce yazılmış iktisatta yöntemle ilgili yapıtları sergilemeyi amaçlamaktadır.

SUMMARY

Selected Bibliography on Methodology of Economics

Methodological Problems Constitute a major subject in Economics. The aim of this article is to present a list of articles and books of recent origin on the methodology of economics.

MAKALELER: 1980 – 1986

- Addison, J.T., Burton, J. ve Turrance, T.J.; "Causation, Social Science and Sir John Hicks", *OEP*, March, 3 (1): 1-11.
- Addleson, M.; "Robins's Essay in Retrospect: On Subjectivism and on "Economics of Choice", *RISEC*, June 1984, 31 (6), 506-523.
- Alter, M.; "C. Menger and Homo Oeconomics: Some Thoughts on Austrian Theory and Methodology", *JEI*, March 1982, 16 (1): 149-160.
- Anderson, C.M.; "Pragmatism, Utilitarianism and the Quest for a Discipline of Political Judgement", *RSE*, October 1982, 40 (2): 116-132.
- Arndt, H.W.; "Political Economy", *ER*, September 1984, 60 (170): 766-773.
- Batemarco, R.; "Positive Economics and Praxeology, The Clash of Prediction and Explanation", *AEP*, July 1985, (312) 31-37.
- Baumol, W.J.; "On Method in US Economics a Century Earlier", *AER*, December 1985, 75 (4): 1-12.

* Bir önceki sayıda yayımlanan çalışmanın devamıdır. Sayfa sayısının on sayfa ile sınırlanması nedeniyle makalelerde seçme yapılmıştır.

** Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, İktisat Bölümü.

- Boland, L.A.; "Friedman's Methodology vs. Conventional Empiricism: A Reply to Rotwein", *JEL*, December 1980, 18 (4): 1555-1557.
- Bolin, N.; "The Independent, Simultaneous, Development of Instrumental Thoughts in Various Disciplines", *JEL*, June 1983, 17 (2): 345-352.
- Brennan, G. ve Buchanan, J.; "Predictive Power and the Choice among Regimes", *EJ*, March 1983, 93 (369): 89-115.
- Brooking, O.T.; "Economics as a Science: Some Theoretical Aspects", *AE*, Spring 1983, 27 (1): 58-60.
- Brown, E.K.; "The Neoclassical and Post-Keynesian Research Programs: The Methodological Issues", *RSE*, October 1981, 39 (2): 111-132.
- Caldwell, B.J.; "Positivist philosophy of Science and the Methodology of Economics", *JEI*, March 1980, 14 (1): 53-76.
- Caldwell, B.J.; "Critique of Friedman's Methodological Instrumentalism", *SEJ*, October 1980, 47 (2): 366-374.
- Caldwell, B.J.; "Praxeology and Its Critics: An Appraisal", *HPE*, Fall 1984, 16 (3): 363-379.
- Caldwell, B.J.; "Some Reflections on Beyond Positivism", *JEI*, March 1985, 19 (1): 187-194.
- Campbell, W.F.; "Pericles and the Sophistication of Economics", *HPE*, Spring 1983, 15 (2): 122-135.
- Cesarano, F.; "On the Role of the History of Economic Analysis", *HPE*, Spring 1983, 15 (2): 63-82.
- Chase, R.X.; "The Kuhnian Paradigm Thesis as a Dialectical Process and its Application to Economics", *RISEC*, September 1983, 30 (9): 809-828.
- Coats, A.W.; "The Culture and the Economists: Some Reflections on Anglo-American Differences", *HPE*, Winter 1980, 12 (4): 558-609.
- Coats, A.W.; "The Methodology of Economics: Some Recent Contributions", *Kyklos*, 1982, 35 (2): 310-321.
- Cohen, A.J.; "The Methodological Resolution of the Cambridge Controversies", *JPKE*, Summer 1984, 6 (4): 614-629.
- Coleman, J.S.; "Introducing Social Structure into Economic Analysis", *AER*, May 1984, 74 (2): 84-88.
- Cross, R.; "The Duhem-Quine Thesis, Lakatos and the Appraisal of Theories in Macroeconomics", *EJ*, June 1982, 92 (366): 320-340.
- Cross, R.; "Methodology in Economics", *SJPE*, February 1984, 31 (1): 100-110.
- Dahmen, E.; "Schumpeterian Dynamics: Some Methodological Notes", *JEBO*, March 1984, 5 (2): 25 - 34.
- Davidson, P.; "Causality in Economics: A Review", *JPKE*, Summer 1980, 2 (4): 576-584.
- Deane, P.; "The Scope and Method of Economic Science", *EJ*, March 1983, 93 (369): 1-12.
- Debreu, G.; "Economic Theory in the Mathematic Mode", *SJE*, 1984, 86 (4): 393-410.
- Dennis, K.G.; "Provable Theorems and Refutable Hypotheses: The case of Competitive Theory", *JEI*, March 1981, 15 (1): 25-112.

- Dennis, K.G.; "Economic Theory and the Problem of Translation", *JEI*, September 1982, 16 (3): 691-712.
- Dow, S.C.; "Methodological Morality in the Cambridge Controversies", *JPKE*, Spring 1980, 2 (3): 368-380.
- Dow, S.C.; "Weintraub and Wiles: The Methodological Basis of Policy Conflict", *JPKE*, Spring 1981, 3 (3): 325-339.
- Dow, S.C.; "Schools of Thought in Macroeconomics: The Method is the Message", *AEP*, June 1983, 22 (40): 30-47.
- Dow, S.C.; "Methodology and the Analysis of a Monetary Economy", *ES*, April 1984, 18 (4): 7-35.
- Dow, S.C. ve Earl, P.E.; "Methodology and Orthodox Monetary Policy", *EA*, 1984, 37 (1): 143-163.
- Dugger, W.M.; "Two Twists in Economic Methodology: Positivism and Subjectivism", *AJES*, January 1983, 42 (1): 75-91.
- Dugger, W.M.; "Weblen and Kropotkin on Human Evolution", *JEI*, December 1984, 18 (4): 971-985.
- Dwyer, L.; "The Alleged Value Neutrality of Economics: An Alternative View", *JEI*, March 1982, 16 (1): 75-106.
- Dwyer, L.; "Value-Freedom" and the Scope of Economic Inquiry: Positivism's Standart View and the Political Economists", *AJES*, April 1982, 41 (2): 159-165.
- Dwyer, L.; "Value-Freedom" and the Scope of Economic Inquiry", *AJES*, July 1983, 42 (3): 553-368.
- Earl, P.E. ve Kay, N.M.; "How Economists Can Accept Shackle's Critique on Economic Doctrines Without Arguing Themselves out of Their Jobs", *JES*, 1985, 12 (1, 2): 34-48.
- Eichner, A.S.; "Why Economics is not Yet a Science", *JEI*, June 1983, 17 (2): 507-520.
- Elliot, J.E.; "Fact, Value and Economic Policy Objectives", *RSE*, April 1980, 38 (1): 1-19.
- Endres, A.; "The Economics of Social Measurement Processes: Some Questions of Public Policy Indicator Design", *IJSE*, 1982, 9 (1): 3-39.
- Falkona, H.B.; "On the logical Structure of Non-Fallibler Economic Theories", *SAJE*, September 1982, 50 (3): 225-237.
- Faludi, A.; "Critical Rationalism and Planning Methodology", *US*, August 1983, 20 (3): 265-278.
- Fodella, G.; "The Significance of Comparative Studiens", *RISEC*, February 1980, 27 (2): 104-117.
- Frazer, W.J. Jr ve Boland, L.A.; "An Essay on the Foundations of Friedman's Methodology", *AER*, March 1983, 73 (1): 129-144.
- Fritz, R.G. ve Fritz, J.M.; "Linguistic structure and Economic Method", *JEI*, March 1985, 19 (1): 75-101.
- Fulton, G.; "Research Programmes in Economics", *HPE*, Summer 1984, 16 (2): 187-205.
- Fusfeld, D.R.; "The Conceptuel Framework of Modern Economics", *JEI*, March 1980, 14 (1): 1-52.

- Gill, F.; "Some Methodological Implications of the Marginal Revolution", *AEP*, June 1981, 20 (36): 72-82.
- Gottschalk, P.T. ve Tinbergen, J.; "Methodological Issues in Testing the Marginal Productivity Theory", *De Economist*, 1982, 130 (3): 325-335.
- Greenfield, R.L. ve Salerno, J.T.; "Another Defence of Methodological Apriorism", *EEJ*, January-March 1983, 9 (1): 45-56.
- Gruchy, A.G.; "Neo-Institutionalism, Neo-Marxism and Neo-Keynesianism: An Evaluation", *JEI*, June 1984, 18 (2): 547-556.
- Guthrie, M.G.; "Selective Rediscovery of Economic Ideas: What Keynes Found in Malthus", *SEJ*, January 1984, 50 (3): 777-780.
- Hands, D.W.; "The Role of Crucial Counterexamples in the Growth of Economic Knowledge: Two case studies in the Recent History of Economic Thought", *HPE*, Spring 1984, 16 (1): 59-67.
- Hands, D.W.; "Second Thoughts on Lakatos", *HPE*, Spring 1985, 17 (1): 1-16.
- Helm, D.; "The Views of Methodology", *CER*, December 1983, 5 (3): 278-285.
- Helm, D.; "Predictions and Causes: A Comparison of Friedman and Hicks on Method", *OEP*, November 1984, 36: 118-34.
- Hicks, J.; "The 'New Causality': An Explanation", *OEP*, March 1984, 36 (1): 12-15.
- Hill, L.E.; "The Pragmatic Alternative to Positive Economics", *RSE*, April 1983, 41 (1): 1-11.
- Hirsch, A.; "The 'Assumptions' Controversy in Historical Perspective", *JEI*, March 1980, 14 (1): 99-118.
- Hirsch, A.; "Review of B. Caldwell's Beyond, Positivism", *JEI*, March 1985, 19 (1): 175-185.
- Johnson, L.E.; "A Neo Paradigmatic Model for Studying the Development of Economic Reasoning", *AEJ*, December 1980, 8 (4): 52-61.
- Johnson, L.E.; "Economic Paradigms: A Missing Dimension", *JEI*, December 1983, 17 (4): 1097-1111.
- Karsten, S.G.; "Dialectics, Functionalism and Structuralism in Economic Thought", *AJES*, April 1983, 42 (2): 179-192.
- Klamer, A.; "Empirical Arguments in New Classical Economics", *EA*, 1983: 229-254.
- Klamer, A.; "Levels of Discourse in Newclassical Economics", *HPE*, Summer 1984, 16 (2): 263-290.
- Lachmann, L.M.; "The Salrage of ideas: Problems of the Revival of Austrian Economic Thought", *ZS*, December 1982, 138 (4): 629-645.
- Lawson, T.; "Uncertainty and Economic Analysis", *EJ*, December 1985, 95 (380): 909-927.
- Levy, D.; "Rational Choice and Morality: Economics and Classical Philosophy", *HPE*, Spring 1982, 14 (1): 1-36.
- Levy, D.; "Towards a Neoaristotelean Theory of Politics: A Positivism Account of 'Fairness'", *PC*, 1984, 42 (1): 39-54.
- Liebarson, J.; "K. Popper", *SR*, Spring 1982, 49 (1): 68-115.
- Linderberg, S.; "Utility and Morality", *Kyklos*, 1983, 36 (3): 450-468.
- Littleboy, B. ve Mehta, G.; "The Scientific Method of Keynes", *JES*, 1983, 10 (4): 3-14.

- Loasby, B.J.; "On Scientific Method", *JPKE*, Spring 1984, 6 (3): 394-410.
- Loasby, B.J.; "Profit Expectations and Coherence in Economic Systems", *JES*, 1985, 12 (1, 2): 21-33.
- Maddock, R.; "Rational Expectations Macrotheory: A Lakatosian Case Study in Program Adjustment", *HPE*, Summer 1984, 16 (2): 241-309.
- Maes, I. ve Schokkoert, L.; "On Positivism and the Keynesian Revolution", *TVEM*, 1986, 31 (1): 81-91.
- Mason, W.E.; "Some Negative Thoughts on Friedman's Positive Economics", *JPKE*, Winter 1980-1981, 3 (2): 235-255.
- Mc Closkey, D.N.; "The Rhetoric of Economics", *JEL*, June 1983, 21 (2): 481-517.
- Mc Kenzie, R.B.; "The Non-Rational Domain and the Limits of Economic Analysis: Reply", *SEJ*, April 1981, 47 (4): 1128-1131.
- Mc Kenzie, R.B.; "The Necessary Normative Context of Positive Economics", *JEL*, September 1981, 15 (3): 703-719.
- Menard, C.; "Three Forms of Resistance to Statistics: Say, Cournot, Walras", *HPE*, Winter 1980, 12 (4): 524-541.
- Mishan, E.J.; "The New Controversy About the Rationale of Economic Evaluation", *JEI*, March 1982, 6 (1): 29-47.
- Musgrave, A.; "Unreal Assumptions" in Economic Theory: The F-Twist Untwisted", *Kyklos*, 1981, 34 (3): 377-387.
- Neule, W.C.; "Language and Economics", *JEI*, June 1982, 16 (2): 355-369.
- Neule, E.; "Structure and Behaviour in Classical and Neo-classical Theory", *EEJ*, April-June 1984, 10 (2): 139-155.
- Niehans, J.; "Economics, History, Doctrine, Science, Art", *Kyklos*, 1981, 34 (2): 165-177.
- Nuccio, O.; "Medieval and Italian Sources of Economic Rationalism: A critique and Indications of Historical Methodology", *RPE*, December 1983, 73 (3): 69-131.
- Nurmi, H.; "The F-Twist and the Evaluation of Political Institutions", *ZWS*, 1983, 103 (2): 143-159.
- Oakes, G.; "Methodological Ambivalence: The Case of Max Weber", *SR*, Autumn 1982, 49 (3): 589-625.
- Paque, K.H.; "How far is Vienna from Chicago? An Essay on the Methodology of Two School of Dogmatic Liberalism", *Kyklos*, 1981, 38 (3): 412-434.
- Phelps, M.G.; "Laments, Ancient and Modern: Keynes on Mathematical and Econometric Methodology", *JPKE*, Summer 1980, 2 (4): 482-493.
- Pullen, J.; "Malthus on the Doctrine of Proportions and the concept of the optimum", *AEP*, December 1982, 21 (34): 270-285.
- Ranson, B.; "Rival Economic Epistemologies: The Logics of Marx, Marshall and Keynes", *JEI*, March 1980, 14 (1): 77-98.
- Ricossa, S.; "Scarcity or Producibility. An Inexistent Dilemma", *RPE*, December 1983, 73 (3): 133-145.
- Robbins, L.; "Economics and Political Economy", *AER*, May 1981, 71 (2): 1-10.
- Rogers, C.; "Methodology of Economics and Other Social Sciences", *SAJE*, June 1980, 48 (2): 218-220.

- Rogers, C.; "Rational Expectations and Neoclassical Economics: The Methodology of the Newclassical Macroeconomics", *SAJE*, December 1982, 50 (4): 318-319.
- Ruccio, D.F. ve Simon, L.H.; "Methodological Aspects of a Marxian Approach to Development: An Analysis of the Models of Production School", *WD*, February 1986, 14 (2): 211-222.
- Russell, J.W.; "Method, Analysis and Politics in Max Weber: Disentangling Marxian Affinities and Differences", *HPE*, Winter 1985, 17 (4): 575-590.
- Samuels, W.J.; "A Necessary Normative Context of Positive Economics", *JEI*, September 1981, 15 (3): 721-727.
- Samuels, W.J.; "Galbraith on Economics as a System of Professional Belief", *JPKE*, Fall 1984, 7 (1): 61-76.
- Schebas, M.; "Some Reactions to Jevon's Mathematical Programme: The Case of Cairnes and Mill", *HPE*, Fall 1985, 17 (3): 337-353.
- Schleicher, S.; "Endogeneity, Exogeneity and Economic Policy-Empirical Evidence on the Econometrics of New Classical Macroeconomics", *Empirical*, 1982, (2): 93-111.
- Schumpeter, J.A.; "The Meaning of Rationality in the Social Sciences", *ZWS*, December 1984, 140 (4): 577-593.
- Sen, A.K.; "Description as Choice", *OEP*, November 1980, 32 (3): 357-369.
- Shackle, G.L.S.; "Means and Meaning in Economic Theory", *SJPE*, November 1982, 10 (3): 56-66.
- Sherman, H.J.; "Contemporary Radical Economics", *JEE*, Fall, 1984, 15 (4): 266-274.
- Simon, L.H. ve Ruccio, D.F.; "A Methodological Analysis of Dependency Theory: Explanation in A.G. Frank", *WD*, February 1986, 14 (2): 195-209.
- Simpson, D.; "J. Schumpeter and the Austrian School of Economics", *JES*, 1983, 10 (4): 15-28.
- Skinner, A.S.; "Smith and Shackle, History and Epistemics", *JES*, 1985, 12 (1, 2): 13-20.
- Smith, A.K.; "The Ideas of S. Amin: Theory of Tautology?", *JDS*, October 1980, 17 (1): 5-21.
- Smith, D.S.; "Notes on the Measurement of Values", *JEH*, June 1985, 45 (2): 213-218.
- Stanley, T.D.; "Positive Economics and its Instrumental Deference", *Economics*, August 1985, 52 (207): 305-319.
- Stigler, G.J.; "Nobel Lecture: The Process and Progress of Economics", *JPE*, August 1983, 91 (4): 529-545.
- Sturgen, J.E.; "Induction and Instrumentalism in Institutional Thought", *JEI*, June 1984, 18 (2): 599-609.
- Tarascio, V.J.; "The Problem of Progress in Economic Science", *AEJ*, July 1983, 11 (2): 29-34.
- Thoben, H.; "Mechanistic and Organistic Analogies in Economics Reconsidered", *Kyklos*, 1985, 35 (2): 292-306.
- Toamanoff, P.C.; "A Positive Analysis of the Theory of Market Failure", *Kyklos*, 1984, 37 (4): 529-554.

- Tool, M.R.; "The Social Value Theory of Orthodoxy: Review and Critique", *JEI*, June 1980, 14 (2): 309-326.
- Weintraub, E.R.; "Substantive Mountations and Methodological Molehills: Comment", *JPKE*, Winter 1982-1983, 5 (2): 295-303.
- Weintraub, E.R.; "J. Robinson's Critique of Equilibrium: An Appraisal", *AER*, May 1985, 75 (2): 146-149.
- Wible, J.R.; "Friedman's Positive Economics and Philosophy of Science", *SEJ*, October 1982, 49 (2): 350-360.
- Wible, J.R.; "An Epistemic Critique of Rational Expectations and the Neoclassical Macroeconomic Research Program", *JPKE*, winter 1982-1983, 7 (2): 269-298.
- Wible, J.R.; "Towards Process Conception of Rationality in Economics and Science", *RSE*, October 1984, 4 (2): 89-104.
- Wible, J.R.; "The Instrumentalisms of Dewey and Friedman", *JEI*, December 1984, 18 (4): 1049-1070.
- Wible, J.R.; "Institutional Economics, Positive Economics, Pragmatism and Recent Philosophy of Science: Reply", *JEI*, December 1985, 19 (4): 984-995.
- Wilber, C.K. ve Francis, S.; "The Methodological Basis of Hirschman's Development Economics: Pattern Model vs. General Laws", *WD*, February 1986, 14 (2): 181-144.
- Wiles, P.J.D.; "Ideology, Methodology and Neoclassical Economics", *JPKE*, winter 1979-80, 2 (2): 155-180.
- Wiles, P.; "Methodolgy: In Praise of Ourselves", *ACES*, Bull, Spring 1983, 25 (1): 1-10.
- Wisman, J.D.; "The Methodology of W. Arthur Lewis's Development Economics: Economics as Pedogogy", *WD*, February 1986, 14 (2): 165-180.
- Wulwick, N.J.; "Can Keynesian Economics be Scientific? An Historical Reconstruction", *EEJ*, July-September 1983, 9 (3): 190-204.
- Young, W.L.; "Time and Concept Formation in Economics: A Suggested Approach", *JEI*, March 1982, 16 (1): 161-180.

KAYNAKÇA

- Economic Journal, 1975-1986 bütün sayılar.
- Journal of Economic Literature, 1975-1986 bütün sayılar.
- Southern Economic Journal, 1980 - 1986 bütün sayılar.
- Ercan Eren; *İktisatta Yöntem* (Teksir), U.Ü. İkt. ve İdari Bilimler Fakültesi, 1986.

KISALTMALAR

American Economist	AE
American Economic Review	AER
American Journal of Economics and Sociology	AJES
Atlantic Economic Journal	AEJ
Austrian Economic Papers	AEP
Eastern Economic Journal	EEJ
Economic Journal	EJ
Economic Record	ER
Economic Appliquee	EA
Greek Economic Review	GER
Economies et Societes	ES
History of Political Economy	HPE
International Journal of Social Economics	IJSE
Journal of Development Studies	JDS
Journal of Economic Behavior and Organization	JEBO
Journal of Economic Education	JEE
Journal of Economic History	JEH
Journal of Economic Issues	JEI
Journal of Economic Literature	JEL
Journal of Economic Studies	JES
Journal of Post Keynesian Economics	JPKE
Oxford Economic Papers	OEP
Public Choice	PC
Review of Social Economy	RSE
Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Coomerciali	RISEC
Rivista di Politica Economica	RPE
Scandinavian Journal of Economics	SJE
Scottish Journal of Political Economy	SJPE
Social Research	SR
South African Journal of Economics	SAJE
Southern Economic Journal	SEJ
Tijdschrift Voor Economie en Management	TVEM
Urban Studies	US
World Development	WD
Zeitschrift für die Gesamte Stuatwissenschaft	ZS
Zeitschrift für Wirtschafts und Sozialwissenschaften	ZWS

ENFLASYON BEKLEYİŞLERİ, FAİZ HADLERİ VE MESKEN TALEBİ

M. Hanifi ASLAN*

ÖZET

Bu makale enflasyon bekleşleri, reel ve nominal faiz hadleri ve mesken talebi arasındaki münasebet hakkında genel bir teorik bakış açısı vermektedir. Bu münasebet faiz hadleri yoluyla kurulmaktadır. Bir görüş, mesken talebinin nominal faiz haddinin; bir diğer görüş de reel haddin bir fonksiyonu olduğunu iddia etmektedir. Üçüncü bir görüşe göre, gerçek, bu ikisi arasındadır. Ampirik sonuçlar da bu sonucunu desteklemektedir. Genel olarak enflasyondaki artışlar mesken talebini azaltmaktadır. Bunun tek istisnası, büyük miktarlarda mesken tüketen ve yüksek nisbetlerde vergi ödeyen hanhalklarıdır.

SUMMARY

This paper presents a general theoretical point of view about the relationship between inflation expectations, real and nominal interest rates and the demand for housing. This relationship is set through the interest rates. One view suggests that the demand for housing is function of the nominal interest rate, while another view suggests that it is function of the real rate. According to a third view, the truth lies somewhere between these two extremes. Empirical results supports last one. In general, increases in the expected inflation decrease the demand for housing. Only exception is the households who consume relatively large quantities of housing and who face relatively high tax rates.

I. GİRİŞ

Bu makalenin gayesi enflasyon bekleşleri, reel ve nominal faiz hadleri, ipotek borçlanması ve mesken talebi arasındaki münasebetler hakkında genel teorik bir bakış açısı vermek ve muhtelif yazarlar tarafından bu konuda yapılan ampirik çalışmaların sonuçlarını özetlemektir.

Meselenin esasını, enflasyonun reel davranışlara tesir edip etmediği veya başka bir ifadeyle reel kararlar konusunda nötr olup olmadığı hususu teşkil etmektedir.

* Araş. Gör.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

Şayet enflasyon bu hususta nötr değilse, reel kararlara, tabii burada mesken talebi ne hangi yollardan geçerek ve hangi istikamette tesir edeceği hususu önem kazanmaktadır.

Konunun incelenmesi, mesken politikaları ve karar mercileri açısından önemlidir. Enflasyonist bir atmosferde, borçlanmanın reel maliyetinin giderek azaldığı bilinmektedir. Mesken fiyat artışlarının genel fiyat seviyesi artışlarını aştığı, ipotek faiz ödemelerinin vergi matrahından düşebildiği, sermaye kazançlarının çoğu zaman vergilendirilmediği veya müessir bir şekilde vergilendirilemediği, emlakini kiraya veren kira gelirinden dolayı vergi alındığı halde kendi evinde oturanın zımnî bir kira geliri elde etmiş olmasına rağmen vergilendirilmediği hususları hesaba katılınca, konunun incelenmesi karar mercilerinin gözüönüne geniş ufuklar açacaktır.

Yaklaşık on sayıfeli bir makalede meselenin etraflı bir şekilde tetkikinin zor olmasından dolayı, teferruattan mümkün mertebe kaçınılmıştır. Makale, giriş dahil dört bölümden ibarettir. İkinci bölüm, konunun teorik olarak açıklanmasına ayrılmıştır. Bu konudaki alternatif yaklaşımlar ana hatlarıyla özetlenmiştir.

Üçüncü bölümde, konu hakkında çeşitli yazarlar tarafından yapılan ampirik çalışmaların sonuçları üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde özetlenecek sonuçlar, teorik görüşlerin testlerinden ibarettir. Bu sonuçlar, teorik görüşlerin doğrulukları veya yanlışlıkları hakkında kesin deliller olarak kabul edilemezler, bu hususta sadece kaba bir fikir verebilirler. Çünkü ampirik çalışmalar çok sayıda tahdit ve basitleştirici faraziye altında yapılmaktadır.

Dördüncü bölüm, makalenin sonuçlarına ayrılmıştır.

II. TEORİK ESASLAR

A. Umumi Çerçeve

Enflasyon bekleyişleri, nominal ve reel faiz hadleri, ipotek borçlanması ve mesken talebi arasındaki münasebetleri inceleyen ve enflasyon haddindeki değişimler karşısında mesken talebinin nasıl hareket edeceğini araştıran çok sayıda çalışma mevcuttur.

Enflasyon bekleyişleri ve mesken talebi arasındaki münasebet faiz hadleri yoluyla kurulmaktadır. Mesela Schwab, Irving Fisher'in nominal faiz haddinin (R) beklenen enflasyon haddi (π) ve reel faiz haddinin (ρ) toplamı olduğu müşahedesine dikkati çekerek, bunun, esas problemin incelenmesi hususunda çok önemli bir çerçeve sağladığına işaret eder¹. Yine Schwab, hem yeni atıfta bulunduğumuz makalesinde hem de başka bir makalede² enflasyon bekleyişleriyle mesken talebi arasındaki münasebet hakkında üç temel görüşün bulunduğunu ifade etmektedir.

Bir görüşe göre, mesken talebi nominal haddin bir fonksiyonudur ve bu sebepten zımnî olarak beklenen enflasyonda veya reel faiz haddindeki değişimler talep üzerinde aynı tesire sahip olacaktır³.

1 Robert M. Schwab, "Real and Nominal Interest Rates and the Demand for Housing", *Journal of Urban Economics*, 13 (2), 1983, s. 181.

2 Robert M. Schwab, "Inflation Expectations and the Demand for Housing", *The American Economic Review*, 72(1), March 1982, ss. 143-153.

3 Schwab 1983, ss. 181-182; nominal had, reel had ve beklenen enflasyon haddinin toplamı olduğundan bu ikisinden herhangi birinde meydana gelen bir değişim nominal haddi değiştirecektir.

Bunun ekstremi olarak kabul edilebilecek diğer görüş, beklenen enflasyonun mesken kararlarıyla bir ilgisinin bulunmadığını, talebin sadece reel faiz haddinin bir fonksiyonu olduğunu öne sürer. İpotek borcu reel olarak π nisbetinde azalacak, bundan dolayı da borçlanmanın reel maliyeti R ve π veya ρ arasındaki farka eşit olacaktır⁴.

Bu husustaki üçüncü bir görüş —Schwab bu fikri benimsemektedir— yukarıdaki iki ekstrem görüşü uzlaştırma arayışı içerisinde dir. Tabii bunu enflasyon beklentileri, aksak sermaye piyasaları ve ipotek aleti arasındaki karşılıklı tesirleri dikkate alarak yapmaya çalışır⁵.

Schwab'ın yukarıda bahsedilen kanaatlerine ilaveten, O'nun da iştirak ettiği ve işaret edilmesi gereken bir iddia daha mevcuttur. Buna göre enflasyon, *sahibi tarafından oturulan*⁶ meskenin vergi sonrası maliyetini ayarlamaktadır. Bu, beklenen enflasyon haddindeki bir artışın meskenin vergi sonrası maliyetini azaltmak suretiyle mesken talebini artıracaklarını ifade eder⁷.

Konu hakkındaki başlıca görüşlerin açıklanmasından sonra, bazı hususların ifade edilmesinde fayda vardır. Herşeyden önce bu makale kiralık olmayan meskenlerle ilgilenmektedir.

Ortalama mesken fiyatları ve ortalama gelirler arasındaki çok büyük farklardan dolayı, çok az sayıda hanehalkı kendi cari geliri ve birikmiş tasarrufuyla bir defada mesken satınalabilecek bir pozisyonudur. Buna göre hanehalklarının çoğu, mesken satınalmayı borçlanarak finanse etmek durumundadır⁸. Mesken satınalmalarının çoğu standart ipotekle finanse edilir. Standart ipotek, reel ödemeler akımının bugünkü değeri ana paraya eşit olacak şekilde bir vade, anapara, nominal faiz haddi ve sabit nominal ödeme miktarını tayin eden yıllık bir tahsisattir⁹.

B. Sistemin İşleyişi

Bu kısımda, beklenen enflasyondaki artışların hangi yollardan geçerek, hangi şartlar altında mesken talebine tesir edeceği ve bu tesirin istikametinin ne olacağı üzerinde durulacaktır.

Yukarıda, mesken finansmanının büyük ölçüde sabit ödemeli bir ipoteğe dayandığı ifade edilmişti. Beklenen enflasyon yükseldiğinde, nominal ipotek faiz haddi artar¹⁰. Fakat reel faiz haddinden iskonto edilmiş bulunan reel ödemelerin bugünkü değeri sabit kalır. Bu çerçevede beklenen enflasyon mesken maliyeti üzerinde önemli bir tesire sahip değildir¹¹.

4 Schwab 1983, s. 182.

5 Schwab 1982, s. 143.

6 Tasarruf şekli itibarıyla meskenleri *kiralık* ve *kiralık olmayan* diye ikiye ayırıyoruz. Bundan sonra *sahibi tarafından oturulan* meskenlere kiralık olmayan meskenler olarak atıfta bulunulacaktır.

7 James R. Follain, "Does Inflation Affect Real Behavior: The Case of Housing", *Southern Economic Journal*, 48(3), January 1982, s. 570.

8 Ray Robinson, *Housing Economics and Public Policy*, 1th ed., London and Basingtoke: The Macmillan Press, 1979, s. 9.

9 Schwab 1982, s. 143.

10 Follain 1982, s. 571 ve Schwab 1982, s. 143.

11 Schwab 1982, s. 143.

Bununla beraber, beklenen enflasyon haddindeki bir artış reel ödemeler akımını öne doğru kaydırır ve bu da mesken satınalanlardan bazıları için muhtemelen nakit akımı problemlerine yol açar. Reel ödemeler akımındaki bu kayma, sermaye piyasası tahditleriyle karşı karşıya kalmayan, dolayısıyla enflasyondaki bir artışa ödünç almak, tasarrufu ertelemek veya aktifleri çözmek suretiyle reaksiyonda bulunabilen hanehalkları için önemli değildir. Halbuki tüketicilerin tahditlerle karşılaşmaları mümkündür¹².

Ödünç veren bir müessesenin bir hanehalkına verebileceği ipotek kredisinin büyüklüğü, hanehalkının cari gelirine nisbetle nominal faiz ödemelerinin büyüklüğüne bağlıdır¹³. Bu gibi tahditlerle karşılaşanlar mesken, bugünkü tüketim ve gelecekteki tüketim arasında ikameye müracaat ederler. Schwab, bu nakit akımı tesiri dolayısıyla, ikamenin, meskenden uzaklaşma şeklinde ortaya çıkacağı kanaatinde¹⁴.

Beklenen enflasyondaki artışların, ipotek miktarıyla ilgili nominal faiz ödemelerini artırmak suretiyle, hanehalkının elde edebileceği ipotek kredisini miktarını daraltacağını ve mesken talebi üzerinde daraltıcı bir tesire sahip olacağını ifade eden Follain de Schwab'la aynı fikirdedir¹⁵.

Schwab, beklenen enflasyondaki bir artışın iki dönemli bir tesire sahip olduğunu ifade etmektedir: Beklenen enflasyondaki artışlar ilk dönemde meskenin reel maliyetini artırır, ikinci dönemde düşürür. Mesken talebindeki değişme, bu iki fiyat tesirine tâbidir. Bu tesirlerden her biri gelir ve ikame tesirlerine ayrılır. Toplam ikame tesiri negatif olacaktır; ödünç alma limitlerinin yumuşatılması halinde tüketicilerin mesken taleplerini artıracakları veri iken, toplam gelir tesiri negatif olacaktır¹⁶.

Enflasyonun mesken talebi üzerindeki tesirini açıklamada *ödünç almanın reel maliyeti* kavramından hareket etmek, açıklamaları daha anlaşılır hale getirir. Konu, Harrington'un¹⁷ verdiği örnekten faydalanılarak açıklanacaktır.

İpotek faiz ödemelerinin vergiden düşürülebilmesine imkân verildiğini farzedelim. Gelir vergisi nisbeti % 30, ipotek faiz haddi % 8 ve enflasyon haddi % 5 olsun. Ödünç almanın reel maliyeti şu şekilde hesaplanır:

Nominal faiz haddi	% 8.00
<i>Eksi</i> enflasyon haddi	% 5.00
Reel faiz haddi	% 3.00
<i>Eksi</i> % 8'in % 30'u olarak vergi indirimi	% 2.40
Net reel faiz haddi	% 0.60

Burada dikkati çeken bir husus, gelir vergisi nisbeti ne kadar yüksek olursa borcun net maliyetinin de o kadar düşük olacağıdır. Daha düşük faiz, daha yüksek enflasyon ve gelir vergisi nisbetleri ile reel maliyet daha da düşecek, hatta negatif bile olabilecektir.

12 Schwab 1983, s. 182.

13 Follain 1982, s. 571.

14 Schwab 1983, s. 182.

15 Follain 1982, s. 571.

16 Schwab 1983, ss. 182-183.

17 R.L. Harrington, "Housing-Supply and Demand" in *Readings in Applied Microeconomics*, ed. by Leslie Wagner and Nikos Baltazis. London: The Oxford University Press, 1973, ss. 27-39.

Ev sahibi olmada başlıca maliyeti ipotek geri ödemeleri teşkil ettiği için, bu ucuz kredi imkânı Harrington'a göre talebi suni olarak teşvik etmektedir¹⁸.

Yukarıdaki hesaplama zımnî olarak meskenlerin yalnızca reel değerlerini muhafaza ettiklerini, yani mesken fiyatlarının genel fiyat seviyesiyle aynı nisbette yükseldiğini farzeder. Bu faraziye gerçekçi değildir; mesken fiyatları genel fiyatlardan daha hızlı artabilir. Bu, mesken sahiplerinin reel sermaye kazançları elde edecekleri mânâsına gelir. Bu gibi kazançlar da hesaba katıldığında, mesken satınalma uzun vâdede kârlı bir yatırım olacaktır¹⁹.

Harrington'unkinin benzeri bir görüşü Feldstein formüle etmiştir. Faiz ödemelerinin vergiden indirilebilir olduğu faraziyesi altında, vergi haddi u ile gösterilirse, ödünç almanın vergi sonrası maliyeti $(1 - u)R - \pi$ ifadesine eşit olacaktır. Buna göre enflasyondaki bir artış borçlanmanın reel maliyetini azaltacaktır²⁰.

Follain'in, makalesinde yer alan bu husustaki ifadesi reel faiz haddi, beklenen enflasyon haddi, emlak vergisi nisbeti, bakım ve idame masrafları nisbeti, hanehalkının marjinal gelir vergisi nisbeti ve beklenen mesken fiyat artış haddi gibi değişkenleri dikkate almaktadır. Daha önceki notasyonla uygunluk temin etmek gayesiyle Follain'in kullandığı sembolleri değiştirerek yazıyoruz²¹:

$$uc = (1 - u)(\rho + PT) + m - (g - \pi) - u(\pi)$$

Burada uc ödünç almanın net reel maliyetini, PT emlak vergisi nisbetini, m bakım ve idame masrafları nisbetini ve g de beklenen mesken fiyat artış haddini göstermektedir.

Eğer uzun vâdede g 'deki artış haddi π 'deki artış haddini aşarsa ve reel haddin beklenen enflasyon haddinden bağımsız olduğu farzedilirse, o takdirde beklenen enflasyondaki bir artış ödünç almanın reel maliyetini azaltacaktır. Yani $d(uc)/d(\pi) = -u$ olacaktır. Şayet mesken tercihleri bu maliyete tabi ise, diğer şeyler değişmemek üzere, beklenen enflasyondaki artışların mesken talebini artırması beklenebilir²².

Follain'e göre bu iddianın en önemli zayıf tarafı, onun, mesken kararlarının sermayenin reel maliyetinin terkiibinden bağımsız olduğunu farzetmesidir. Bu zaaf, genel ödünç verme uygulamaları açısından önemlidir. Daha önce ifade edildiği gibi, ipotek kredisi miktarı tüketicinin gelirine nisbetle nominal faiz ödemelerinin büyüklüğüne bağlıdır. Bu husus doğru ise, o takdirde tüketicinin elde edebileceği kredi büyüklüğü bazı tahditlerle karşılaşacaktır. Bu da mesken talebini daraltıcı istikamette bir tesire sahip olacaktır.

Kearl da enflasyonun, sabit ödemeli ipotekler veri olmak üzere vâdeye, başlangıç ödemelerine ve muhtemelen ipoteğin riskle ilgili özelliklerine tesir edebileceği kanaatinde. Makalesinde, bu gibi tesirlerin mesken sermayesinin reel maliyetini

18 Harrington 1973, s. 32.

19 Harrington 1973, s. 35.

20 Schwab 1983, s. 183.

21 Follain 1982, s. 571.

22 Follain 1982, s. 571.

artıracağını postula olarak kabul eder ve bunun mesken talebinde bir azalmaya, dolayısıyla da meskenin nisbî fiyatında bir düşmeye sebep olacağını ifade eder²³.

III. KONU HAKKINDAKİ AMPİRİK ÇALIŞMALAR

Bu bölümde, muhtelif yazarlar tarafından konuyla ilgili olarak gerçekleştirilen ampirik çalışmaların sonuçları özetlenecektir. Çalışmaların özetini vermekle kalışımızın sebebi, girişte de ifade edildiği gibi, makalenin gayesinin konuyla ilgili genel bir bakış açısı kazandırmak olmasıdır.

A. Model ve Veriler

Bu kısımda, Schwab'ın makalesinde yer alan mesken talep fonksiyonu esas alınacaktır. Bunun sebebi anlaşılmasının daha kolay, tahmin sonuçlarının daha net olmasıdır.

Notasyondaki küçük bir değişikliklerle sözkonusu denklemi şöyle yazabiliriz²⁴:

$$Z = \alpha_0 + \alpha_1 \rho + \alpha_2 \pi + \alpha_3 Y + \alpha_4 P + \alpha_5 m + \alpha_6 FS + \epsilon$$

$$\alpha_1 < 0; \alpha_2 \leq 0; \alpha_3 > 0; \alpha_4 < 0; \alpha_5 < 0; \alpha_6 > 0$$

Burada Z bir tüketicinin satın aldığı mesken stoku, ρ uzun vadeli reel faiz haddi, π uzun vadeli beklenen enflasyon haddi, Y Federal Mesken İdaresi tarafından tahmin edilmiş gayrisafi efektif gelir olup sürekli geliri temsil eden bir değişken, m mesken birimi başına işletme, idame, tamir ve reel emlak vergisi harcamaları hakkında FHA'nın aylık tahmini, FS aile büyüklüğü ve ϵ hata terimidir.

Schwab, bu modeli Philadelphia banliyölerinde 1968-1975 arasında mesken satınalan yaklaşık 8700 aileden meydana gelen bir numuneye dayanarak tahmin ettiğini ifade etmektedir²⁵. Schwab'a göre modelin parametreleri hakkındaki üç hipotez bilhassa önemlidir²⁶:

(1) Şayet $\alpha_2 = 0$ ise, mesken talebi yalnızca reel faiz haddi tarafından tayin edilmektedir. Böyle bir durumda, beklenen enflasyondaki artışla ilgili nakit akımı problemi mesken talebinde önemsiz bir faktördür.

(2) Eğer $\alpha_1 = \alpha_2$ ise, bu takdirde nominal faiz haddinin bir mesken talebi denkleminde uygun bir değişken olduğu ve bunun iki unsuru (ρ ve π) arasında bir fark gözetme zaruretinin bulunmadığı anlaşılır.

(3) Beklenen enflasyon, sadece ödünç alan mesken alıcılarını veya ödünç alma tahditlerinin veya farklı ödünç alma ödünç verme hadlerinin yokluğu durumunda ödünç almayı tercih edenleri etkilemektedir. Tasarruf ve ödünç alma, esas itibarıyla hayat devresi mülahazalarının fonksiyonu olup, genç aileler cari ve sürekli gelir ve minimum beşeri olmayan sermaye arasındaki farktan dolayı muhtemelen gelecekteki gelir karşısında ödünç almayı daha çok tercih edeceklerdir. Bu sebeplerden do-

23 J.R. Kearl, "Inflation, Mortgages and Honsing", *Journal of Political Economy*, 87(5), October 1979, Part 1, s. 1116.

24 Schwab 1983, s. 184.

25 Schwab 1983, s. 183.

26 Schwab 1983, s. 187.

layı Schwab, çalışmasında numuneyi üç yaş grubuna ayırmıştır. Eğer nakit akımı problemleri önemliyse, α_2 katsayısının mutlak değerinin, daha genç hanehalklarının talep denklemlerinde daha büyük olması beklenmektedir.

B. Elde Edilen Neticeler

Schwab'ın tahminlerine göre modelde yer alan reel faiz haddi, gelir ve nispi mesken fiyatı ve işletme-idame masrafları değişkenlerinin katsayıları her üç yaş grubu için tarif edilen denklemlerde işaret bakımından doğru, istatistikî olarak anlamlıdır²⁷.

Beklenen enflasyon değişkenine ait katsayı ilk iki daha genç grup için negatif ve anlamlı, en yaşlı gruba ait denklemde ise anlamlı değildir. Bu durum, nakit akımı problemlerinin, muhtemelen, sermaye piyasası aksaklıklarının tahdit ettiği hanehalkları bakımından mesken talebinde bir azalmaya sebep olabileceğine işaret etmektedir²⁸.

Buna karşılık neticeler, talebin reel faiz haddi ve beklenen enflasyon haddine bağlı olduğu ve dolayısıyla da nominal faiz haddinin bir fonksiyonu olduğu yolundaki faraziyeyi desteklememektedir.

Meltzer de ipotek faiz hadlerini serbest piyasa hadlerine kıyasla düşürmenin mesken üzerinde önemli endirekt bir tesirin bulunduğuna dair bir delilin mevcut olmadığı neticesine varmıştır²⁹.

Schwab, daha önce atıfta bulunduğumuz makalelerinden birinde, yaptığı simülasyon çalışmasının neticelerini vermektedir. Elde edilen neticelerden, mesken talebinin modeldeki bazı değişkenlere göre elastikiyet katsayıları Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo: 1
Çeşitli Değişkenlere Göre Mesken Talep
Elastikiyetleri

Gelir elastikiyeti	1.000
Fiyat elastikiyeti	- 0.966
Enflasyon bekleyişleri elastikiyeti	- 0.211
Reel faiz haddi elastikiyeti	- 0.562

Kaynak: Schwab 1982, s. 150.

Tablodan, enflasyon bekleyişleri elastikiyetinin - 0.211, reel faiz haddi elastikiyetinin - 0.562 olarak bulunduğu görülmektedir. Schwab'a göre bu tahminler ortaya iki netice çıkarmaktadır:

(1) Mesken talebi yalnızca reel değişkenlerin bir fonksiyonu değildir. Enflasyon tam olarak tahmin edilse bile enflasyon, standart ipotek ve aksak sermaye piyasalarının birbirlerine olan karşılıklı tesirleri ekonominin reel kesiminde sapsmalara

27 Schwab 1983, s. 187.

28 Schwab 1983, s. 188.

29 Allan H. Meltzer, "Credit Availability and Economic Decisions: Some Evidence from the Mortgage and Housing Markets", *Journal of Finance*, 29(3), June 1974, ss. 763-777.

sebeplendir. Bundan dolayı nominal faiz haddindeki enflasyon menşeli değişimler mesken talebine tesir edebilecektir³⁰.

(2) Modelin sonuçları mesken talebini sadece reel değişkenlerin etkilemediğine işaret etmekle beraber, onun reel faiz haddi ve beklenen enflasyon haddinin toplamına tabi olduğu ve dolayısıyla da nominal faiz haddinin bir fonksiyonu olduğu yolundaki faraziyeyi de desteklememektedir. Mesken talebi nominal haddin basit bir fonksiyonu olsaydı, o takdirde nominal haddin kompozisyonunun önemsiz olması lazımdı. Halbuki nominal haddin % 9 olarak kaldığı çeşitli reel had-enflasyon haddi kombinezonları karşısında mesken talebi önemli ölçüde değişiklik arz etmektedir. Bu hususu Tablo 2'den takip etmek mümkündür.

Tablo: 2
Veri Bir Nominal Had Karşısında Alternatif Reel Had-Enflasyon Haddi Kombinezonlarıyla Mesken Talebi

	Mesken Talebi	Telafi Edici Değişme
Durum I $\rho = \% 3, \pi = \% 6$	31.824	—
Durum II $\rho = \% 2, \pi = \% 7$	34.220	— 1.405 \$
Durum III $\rho = \% 4, \pi = \% 5$	26.435	1.410 \$

Kaynak: Schwab 1982, s. 151.

Tablodan anlaşılabilceği gibi nominal haddin kompozisyonu önemlidir. Durum II'deki mesken talebi Durum I'dekinden yaklaşık % 7.5 daha fazladır; halbuki Durum III'deki talep Durum I'dekinden yaklaşık % 16.9 daha küçüktür.

Follain de beklenen enflasyondaki artışların mesken talebine nasıl tesir edeceği hususunda enteresan neticeler elde etmiştir. Kullandığı mesken talebi modelini bütün hanehalkları ve evli-yaşlı olmayan hanehalkları için ayrı ayrı tahmin etmektedir³¹.

Follain, nominal haddin reel had ve beklenen enflasyon haddinin toplamı olduğunu ve meskenin *beklenen sermaye kıymeti artış haddinin*³² beklenen enflasyon haddini aştığını farzetmektedir³³.

Follain tarafından elde edilen neticeler, Tablo 3'de görülmektedir. Yalnız yine daha öncekilerle uyum temin etmek maksadıyla orijinal tablodaki vergi haddi sembolü t , u olarak değiştirilmektedir. Tablo, yıllık beklenen enflasyonda % 1'lik bir artışa cevap olarak tüketilen mesken hizmetleri miktarındaki (q) yüzde değişme tahminlerini göstermektedir. q 'daki değişme u ve q 'nın üç temsilî değeri için hesaplanmaktadır.

30 Schwab 1982, s. 150.

31 Bakınız Follain 1982.

32 *Beklenen sermaye kıymeti artış haddi* kavramı, daha önce bahsi geçen *meskenin beklenen fiyat artış haddi* kavramıyla aynı mânâda kullanılmaktadır.

33 Follain 1982, s. 578.

Tablo: 3
Beklenen Enflasyon Yılda % 1 Arttığında Mesken Talebindeki % Değişme

u = vergi haddi	q = 0.5		q = 1.2		q = 1.9	
	Bütün Hanehalkları	Evli Olanlar	Bütün Hanehalkları	Evli Olanlar	Bütün Hanehalkları	Evli Olanlar
0.15	- 15.5	- 19.6	- 4.3	- 6.6	- 2.1	- 3.6
0.25	- 16.4	- 21.0	- 4.1	- 5.5	- 0.8	- 0.6
0.40	- 17.8	- 24.3	- 3.0	- 5.5	+ 1.0	- 0.6

Kaynak: Follain 1982, s. 579.

Tablo, nisbi olarak büyük miktarlarda mesken tüketen ve nisbi olarak yüksek vergi hadleriyle karşılaşan hanehalklarının beklenen enflasyondaki artışlara cevap olarak muhtemelen mesken taleplerini artıracaklarını ifade etmektedir. Mesela 1.9 birim mesken hizmeti tüketen ve % 40 üzerinden vergi ödeyen hanehalkları enflasyondaki % 1'lik bir artış karşısında mesken taleplerini % 1 artıracaklardır. Aksi durumdaki hanehalkları sözkonusu olduğunda ise, enflasyon, mesken talebini düşürmektedir. Bütün hanehalkları dikkate alınırsa, u ve q'nun ortalama değerlerinde, beklenen enflasyon yılda % 1 kadar arttığında mesken talebi % 4.1 kadar azalacaktır³⁴.

Beklenen enflasyondaki artışlar mesken talebini bazı hanehalkları için azaltıp bazıları için çoğalttığına göre, enflasyon artışlarının toplam tesiri nedir? Follain, bu soruyu cevaplandırabilmek için bir simulasyon çalışması yapmıştır. Bu çalışmada, tahminin temelini teşkil eden veriler kullanılarak mesken talebi her hanehalkı için hesaplanmış ve toplanmıştır. Varılan neticelere göre enflasyon haddindeki % 1'lik bir artış toplam mesken talebini % 4.4 kadar azaltmaktadır³⁵.

IV. NETİCE

Makalede enflasyon bekleyişleri, nominal ve reel faiz hadleri ve mesken talebi arasındaki münasebetler incelendi.

Sonuçlar, mesken talebinin hem beklenen enflasyon haddinin hem de reel faiz haddinin bir fonksiyonu olduğunu ortaya koymuştur. Bununla beraber, talep nominal faiz haddinin basit bir fonksiyonu değildir. Şayet bu böyle olsaydı, nominal haddin kompozisyonunun önemsiz olması lazım gelirdi. Halbuki üçüncü bölümün ikinci kısmında, mesken talebinin muhtelif reel had-enflasyon haddi kompozisyonlarına karşı hassas olduğu ortaya konmuştu.

Keza, mesken talebinin yalnızca reel haddin bir fonksiyonu olmadığı da ortaya çıkmıştır. Enflasyon, standart ipotek ve aksak sermaye piyasalarının birbirlerine olan tesirleri ekonominin reel kesiminde sapmalara sebep olabilmektedir.

Mesken talebi, beklenen enflasyon haddinden negatif olarak etkilenmektedir. Mesela beklenen enflasyondaki % 1'lik bir artış toplam mesken talebini % 4 ile % 5

34 Follain 1982, s. 579.

35 Follain 1982, s. 580.

arasında azaltmaktadır. Bu negatif tesirde, sabit ödemeli ipoteğin cari olduğu bir piyasada, hanehalklarının ödünç alabilecekleri miktar konusunda karşılaştıkları tahditlerin yanısıra, satış anında elde edilebilecek sermaye kazançlarına rağmen, mesken talebinin, borcu yüklenme maliyetlerine (carrying costs) sermaye kazançlarına olduğundan daha fazla hassas olmasının rolü vardır.

Nisbi olarak fazla miktarlarda mesken tüketen ve nisbi olarak yüksek vergi hadlerine tabi olan hanehalkları, beklenen enflasyon artışlarına cevap olarak mesken taleplerini artırmaktadırlar. Buna karşılık düşük miktarlarda mesken tüketen ve düşük vergi hadlerine tabi olan hanehalkları mesken taleplerini azaltmaktadırlar.

KAYNAKLAR

- Follain, J.R., Jr.; "Does Inflation Affect Real Behavior: The Case of Housing", *Southern Economic Journal*, 48 (3), 1982, 570-582.
- Harrington, R.L.; "Housing-Supply and Demand", in *Readings in Applied Microeconomics*, edited by Leslie Wagner and Nikos Baltazis. London: The Oxford University Press, 1973.
- Kearl, J.R.; "Inflation, Mortgages and Housing", *Journal of Political Economy*, 87 (5), Part 1, October 1979, 1115-1137.
- Meltzer, A.H.; "Credit Availability and Economic Decisions: Some Evidence from the Mortgage and Housing Markets", *Journal of Finance*, 29 (3), June 1974, 763-777.
- Robinson, R.; *Housing Economics and Public Policy*, First Edition, London and Basingtoke: The Macmillan Press, 1979.
- Schwab, R.M.; "Inflation Expectations and the Demand for Housing", *The American Economic Review*, 72 (1), March 1982, 143-153.
- Schwab, R.M.; "Real and Nominal Interest Rates and the Demand for Housing", *Journal of Urban Economics*, 13 (2), 1983, 181-195.

EĞİTİM YATIRIMLARININ EKONOMİYE KATKISININ BELİRLENMESİNDE İNSANGÜCÜ PLANLAMASI YAKLAŞIMI

Demet YÜCE*

ÖZET

1960'lı yılların başlamasıyla, eğitim sektörü için yapılan harcamalara kuvvetli bir ekonomik kalkınma etkisi atfeden ekonomik modellerin arttığını ve bu modellerde yer alan eğitim harcamaları değişkeninin GSMH değişkeni üzerindeki etkisinin belirlenmeye çalışıldığını görüyoruz. Eğitim yatırımları ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkinin belirlenmesinde kullanılan yaklaşımlardan biri de insangücü planlaması yaklaşımı adını almaktadır. İnsangücü planlaması, saptanan ekonomik hedefler için hangi mesleklerde ve ne kadar insana gereksinme duyulduğunun belirlenmesine ilişkin teknik yöntemlerdir.

SUMMARY

The Manpower Planning Approach in Determining The Contribution of Educational Investments to the Economy

In the begining of 1960's, we observe that economic models referring a powerful economic effect to the spendings of the educational sector have increased in number. These models test the impact of the variable of educational spendings upon the variable of GNP. One of the approaches which is used to find a relation between the educational investments and the economic development is called "manpower planning approach". Manpower planning approach contains the technical methods estimating how many people from which professional groups are needed to achieve the economic goals that have already been determined.

I- GİRİŞ

Merkantilist düşünce sistemi içinde ele alındığı tarihten bu yana iktisatçılar eğitimin önemini ve eğitimin iktisadi kalkınma üzerindeki olumlu katkılarını belirtmeye ve bu katkıları ölçmeye çalışmışlardır. Ne var ki, çok uzun bir süre iktisadi kalkınmanın işgücü miktarı ile fiziki sermaye miktarına bağlı olduğu kabul edilmiş, sabit bir teknoloji ile çalışan işgücünün bilgi ve yeteneklerinde, dolayısıyla verimlili-

* Araş. Gör.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ğinde meydana gelecek artış ve iyileşmenin GSMH artışına ve iktisadi kalkınmaya katkıda bulunacağı düşünülmemiştir.

1960'lı yılların başlamasıyla, eğitim sektörü için yapılan harcamalara kuvvetli bir ekonomik kalkınma etkisi atfeden ekonomik modellerin arttığını ve bu modellerde yer alan eğitim harcamaları değişkeninin GSMH değişkeni üzerindeki etkisinin belirlenmeye çalışıldığını görüyoruz. Eğitim harcamaları ve GSMH arasında bir ilişkinin öne sürülmesi, bu ilişkinin belirlenmesi konusunda çeşitli yaklaşımların oluşmasına neden oldu. Bu yaklaşımların uygulanması sonucunda ise, eğitim düzeyi ve ulusal kalkınmanın aynı yönde arttığını gösteren kanıtlar ortaya kondu.

Konuyla ilgili olan yaklaşımlar, "korelasyon yaklaşımı", "artık yaklaşımı", "eğitimin getirisi yaklaşımı" ve "insangücü planlaması yaklaşımı" olmak üzere 4 ana grupta incelenebilir. Çalışmamızda bu yaklaşımlar içinde eğitim planlaması için bir önkoşul olan insangücü planlaması üzerinde duracağız.

II- İNSANGÜCÜ PLANLAMASI YAKLAŞIMI

Planlama, belli bir zaman içinde, istenen bir amaca varmak için, bir harekete biçim vermeyi, hakkında karar almayı, gerçekleştirmeyi ve değerlendirmeyi kapsayan ileri dönük bir yönetim süreci olarak tanımlanabilir¹. İnsangücü planlaması ise belli bir ekonomik kalkınma hedefinin gerçekleştirilebilmesi için gerekli meslek çeşitlerine duyulan gereksinimin ileriye dönük olarak tahmin edilmesine ilişkin teknik yöntemlerdir. Diğer bir deyişle, saptanan ekonomik hedefler için hangi mesleklerde ve ne kadar insana gereksinme duyulduğunun belirlenmesi işlemlerine "insangücü planlaması" denir. Meslek çeşitlerine ve her meslekte yetişmesi gereken insan sayısına göre eğitim sisteminin düzenlenmesine ise "eğitim planlaması" adı verilir².

İnsangücü planlaması yaklaşımı, piyasa mekanizmasına göre oluşan ücret düzeyinin ve bu düzeye dayanılarak hesaplanan kârlılık oranının, ekonomik kalkınma hedefleri doğrultusunda gereksinme duyulan insangücünün optimal dağılımını sağlayamayacağını ileri sürer. Günter Schmolders bu konuda piyasa mekanizmasına şu iki sebepten ötürü güvenemediğini belirtmiştir³:

1- İnsan mesleğini seçerken, içinde bulunduğu dönemde, meslekleri ekonomik ve sosyal açıdan karşılaştırarak uzun dönemli kararlar vermektedir. Ne var ki, uzun dönemde, ekonomik şartlardaki değişmeler sonucunda seçilen mesleğin cazibesi azalmakta veya çoğalmaktadır. Çünkü emeğin fiyatı belirli bir anda emek arz ve talebi tarafından belirlenmektedir.

2- Emek piyasasında, en önemli işveren pozisyonunda olan devlet, işçi ve memurlara belirli bir ücret öder. Bu sistem ise insangücü arz ve talebinde kaydedilen

- 1 Lyons F. Raymond; "İnsangücü İhtiyacı Bakımından Eğitim Planlaması", *Ekonomik Gelişmeyi Hızlandıran Etken Olarak Eğitim*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1966, s. 223.
- 2 Arseven, D. Ali; "İnsangücü Planlaması ve Eğitim Planlaması ile İlişkisi", *İnsangücü*, DPT, V. Beş Yıllık Kalkınma Planı, Özel İhtisas Komis. Raporu, DPT Yayın No: 1935, Ankara 1983, s. 68.
- 3 Schmolders, Günter; "Demokratik Bir Toplumda İnsangücü Kaynaklarının Eğitilmesi", *Ekonomik Gelişmeyi Hızlandıran Etken Olarak Eğitim*, s. 121.

değişiklikler karşısında gerekli esnekliğe sahip değildir.

Bu sebeplerle, çeşitli alanlarda çalışacak toplam işgücünün hangi nitelikte elemanlardan meydana geleceği konusu üzerinde durmak ve böylece eğitim kurumlarının yetiştireceği insan sayısı ve bunların nitelikleri ile ilgili hedeflerin saptanması için insangücü planlamasına başvurmak zorunlu hale gelmiştir.

Eğitim planlaması için bir önkoşul olan insangücü planlaması yaklaşımında kullanılan yöntemler

1- İşverenlerin Tahminleri Yöntemi,

2- İşgücü-Hasıla Oranı Artış Yöntemi (ILOR - The Incremental Labour - Output Ratio),

3- Yoğunluk Oranları Yöntemi (The Density Ratios),

4- Uluslararası Karşılaştırmalar Yöntemi,

5- Akdeniz Bölgesi Projesi Yöntemi (MRP - The Mediterranean Regional Project)

olmak üzere beş grupta incelenebilir⁴.

1- İşverenlerin Tahminleri Yöntemi

Yöntemler içinde en basit olan bu yöntem, işverenlere gelecek birkaç yıl içinde ücret ödemek suretiyle ne miktarda ve hangi nitelikteki işgücünü çalıştırmayı tahmin ettiklerinin sorulmasına dayanmaktadır. Bütün işverenlerin tahminlerinin toplanması suretiyle elde olunan talebe, hesaplanan ölüm ve emeklilik payının eklenmesi yoluyla hedef alınan yıldaki işgücünün efektif talebindeki artış bulunur. Bu yöntem Amerika, İngiltere, Kanada, İsviçre, Fransa ve birkaç az gelişmiş ülkede kullanılmaktadır. Bu yöntemin geçerliliği ise, işverenlerin ileriye dönük olarak üretim hedeflerini isabetli bir şekilde belirleyebilmelerine bağlıdır.

2- İşgücü-Hasıla Oranı Artış Yöntemi

Bu yöntem, milli gelir ile herhangi bir meslekteki işgücü arasındaki oranların artış trendlerinin ekstrapolasyonuna dayanır. Bilindiği gibi, trend bir zaman serisinin uzun bir devre içinde gösterdiği ana eğilimi ifade etmektedir⁵. Ekstrapolasyon ise, bir zaman serisinin bilinen ilk teriminden önce gelen veya son terimini izleyen bir terimin tahmini işlemine verilen isimdir. Ekstrapolasyonda verilerin sınırlandırıldığı kısım veya devrenin dışında da aynı değişme eğiliminin devam ettiği varsayımına dayanılmaktadır⁶.

Söz konusu yöntemle ilgili olarak Hollanda'da, 1900-1956 dönemindeki veriler kullanılarak, milli gelir ile mühendis sayılarının ekstrapolasyon işlemine tabi tutulması yoluyla mühendisler için gelecekteki talep tahmin edilmiştir. Benzer şekilde İsviçre'de ekonominin farklı sektörlerindeki işgücüne dahil olan mühendislerin oranı ve mühendis başına çıktının doğrusal trendleri, mühendislere olan sektörel talebin tahmininde kullanılmıştır.

4 Blaug, Mark; *An Introduction to the Economics of Education*, Penguin Books London 1970, s. 146.

5 Serper, Özer; *Uygulamalı İstatistik*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1986, s. 210.

6 Serper, a.g.e., ss. 263-264.

3- Yoğunluk Oranları Yöntemi

Uzun dönemli insan gücü tahminlerinin yapılmasında, özellikle SSCB'de kullanılan yoğunluk oranları yöntemi temelde ekonominin bir sektöründeki işgücüne dahil olan nitelikli insan gücünün (özellikle de mühendislerin) oranlarının hesaplanmasına dayanmaktadır. Bu yöntemde ilk olarak bir sektördeki nitelikli işgücünün sabit bir oranı hesaplanır. İkinci olarak bu oran ekonominin diğer sektörleri için yapılacak demografik tahminlere uygulanır. Bu ifademizi şu şekilde formüle edebiliriz:

$$\frac{L_{ij}}{L_j} = \frac{L_{ij}}{L_j} = \frac{J \text{ sektöründe, } i \text{ eğitim düzeyindeki işgücü sayısını (veya mühendis sayısını) ve}}{J \text{ sektöründeki toplam işgücü sayısını göstermektedir.}}$$

Söz konusu yöntem, işgücü-hasıla oranı artış yöntemi ile birlikte uygulanarak, Avusturya'da 1980 yılında mühendislere olan talebin tahmini için kullanılmıştır. Aynı şekilde, değişik türdeki işgücü arasındaki ilişkinin saptanmasında da yoğunluk oranları yönteminden yararlanılabilir. Örneğin mühendisler ile bilim adamları (veya teknisyenler ile mühendisler) arasındaki oranın hesaplanmasında kullanılması da mümkündür⁷. Tablo 1'de belirtilen çeşitli ülkelerdeki mühendis ve teknisyen sayıları ile teknisyen/mühendis oranlarının incelenmesinden şu sonuçlar çıkarılmaktadır⁸:

Tablo: 1
Çeşitli Ülkelerde Mühendis-Teknisyen Sayıları ve
Teknisyen/Mühendis Oranları

Ülkeler	Mimarlar ve Mühendisler	Teknisyenler	Teknisyen/Mühendisler
Hollanda	9.845	97.961	9,95
Yugoslavya	14.900	62.400	4,19
Macaristan	23.307	92.787	3,98
Polonya	103.547	370.716	3,58
Fransa	163.200	346.900	2,13
Belçika	23.573	37.969	1,61
Portekiz	5.790	9.238	1,60
Hong-Kong	3.806	6.068	1,59
SSCB	834.300	1.246.500	1,49
Yunanistan	5.000	7.300	1,46
İngiltere	275.400	343.800	1,25
Kanada	54.448	60.445	1,11
Mısır	17.126	14.112	0,82
ABD	933.700	557.900	0,60
Danimarka	21.629	10.624	0,49
Pakistan	15.462	6.650	0,43
Filipinler	14.720	5.090	0,35
B. Almanya	636.000	192.500	0,30

Kaynak: DPT, *İnsangücü*, s. 63

7 Blaug, a.g.e., s. 149.

8 DPT, *İnsangücü*, s. 62.

– En yüksek teknisyen/mühendis oranına sahip olan ülke 9,95 ile Hollanda ve en düşük teknisyen/mühendis oranına sahip olan ülke ise 0,30 ile Batı Almanya'dır.

– Sanayileşme düzeyi ile teknisyen/mühendis oranı arasında bir ilişki görülmemektedir. Hollanda veya Fransa ile Batı Almanya veya ABD arasında sanayi yapısının veya yapılan işlerin fonksiyonel dağılımının bu derece büyük bir farklılık göstereceği düşünülemez. Bu farklılığın, benzer işlerin değişik ünvanlı kişiler tarafından yapılmasından kaynaklandığı en uygun açıklama şekli olarak görülmektedir.

Bu açıklamanın doğruluğunu kanıtlayabilmek için şimdi de "(mühendis + teknisyen)/işçiler" arasında sayısal bir karşılaştırma yapmak yerinde olacaktır. Tablo 2'de görüldüğü gibi ülkeler arasında belli ölçüde farklar bulunmakla birlikte, benzer sanayileşme düzeyindeki ülkelerde (mühendis + teknisyen)/işçiler oranı birbirine oldukça yakındır. Yalnız bazı sosyalist ülkelerde teknik eleman sayısının işçi sayısına oranının beklenenden yüksek çıktığını görmekteyiz⁹.

Tablo: 2
Çeşitli Ülkelerde İşçi ve Teknik Eleman Sayıları ve Oranları

Ülkeler	Üretimde Çalışan İşçiler, Sanatkarlar (Bin Kişi) (1)	Mühendisler, Teknisyenler (2)	(2) / (1)
Belçika	1.384,9	61.542	0,044
Kanada	1.847,8	114.895	0,061
Danimarka	459,1	32.253	0,070
Fransa	6.829,0	528.100	0,077
B. Almanya	10.337,2	829.100	0,080
İngiltere	9.344,7	619.200	0,066
Hollanda	1.513,3	107.806	0,071
Portekiz	921,0	15.028	0,016
ABD	18.218,3	1.491.600	0,082
Yugoslavya	479,3	77.300	0,161
Mısır	1.103,5	31.238	0,028
Hong-Kong	511,5	9.874	0,019
Macaristan	1.631,3	116.094	0,071
Pakistan	3.269,8	22.112	0,007
Filipinler	1.051,3	19.810	0,019
SSCB	24.382,1	2.080.800	0,085
Türkiye	933,8	33.140	0,035

Kaynak : DPT, *İnsangücü*, s. 64.

Tablo 2, teknisyen sayısının kendi başına ele alınarak tartışılması, diğer bir deyişle teknisyen açığı veya fazlası olup olmadığı konusunun mühendislerden ayrı olarak tartışılması olanağını ortadan kaldırmaktadır. Çünkü Tablo 2'den yararlanılarak karşılaştırma yapılan ülkelerde, teknisyenlerin ve mühendislerin birbirlerinin yerine ikamesi mümkün gözükmemektedir. Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporunda mühendis ve teknisyenlerin görevleri arasında yapılan

9 DPT, *İnsangücü*, s. 62.

ayırım şu şekilde belirtilmektedir: "Mühendisin görevi tasarım ve plan yapmak, organize etmek, kontrol etmek, araştırma yapmak ve teknik bilgi vermek olarak tanımlanabilir. Mühendis yapması gereken işlerin bir bölümünü, özellikle daha az ihtisas gerektiren işleri, kendi denetimi altında teknisyene yaptırmaktadır". Özel İhtisas Komisyonu'nca mühendis ve teknisyenlerin görevleri arasında bu şekilde bir ayırım yapıldıktan sonra "asıl önemli nokta, bir teknik eleman açığının (veya fazlasının) bulunup bulunmadığıdır"¹⁰ görüşüne yer verilmesi çelişkili görülmektedir. Kanımızca, teknik eleman açığının ya da fazlasının saptanması önemli olmakla birlikte, optimal bir düzeyde olup olmadığının belirlenmesinin insan gücü planlaması açısından büyük önemi vardır. Özel İhtisas Komisyonu'nca belirtilen bu görüş, saptanan ekonomik hedeflere ulaşabilmek için hangi mesleklerde ve ne kadar insana gereksinme duyulduğunu belirleyen insan gücü planlamasının tanımına ters düşmektedir.

4- Uluslararası Karşılaştırmalar Yöntemi

Uluslararası karşılaştırmalar yöntemi, gelişmiş ekonomilerde mevcut insan gücü kompozisyonunun ilerideki bir dönem için model olarak benimsenmesine dayanır. Bu yöntem daha önce açıkladığımız insan gücü planlaması yöntemleriyle sıkı bir işbirliği içindedir.

Uluslararası karşılaştırmalar yöntemi, Porto Riko'da insan gücünün eğitim ve mesleklerle göre sektörel dağılımının 1975 yılı için tahmin edilmesinde kullanılmıştır. Porto Riko'da hedef alınan 1975 yılı için bu tahminin yapılmasında, Amerika'nın 1950 yılındaki iş gücü dağılımı bir model olarak benimsenmiştir. Benzer şekilde İtalya'da 1975 yılındaki insan gücünün sektörel dağılımını tayin etmek için, Fransa'nın 1960 yılındaki mevcut insan gücü kompozisyonunu bir model olarak benimsemiştir¹¹.

Bu yöntemin kullanılması sonucunda istenen hedefe ulaşılabilmesi, hedeflenen yılda örnek alınan ülke ile tahmin yapılan ülkelerin ekonomik ve toplumsal yönden benzerlikleri arasındaki uyuma bağlıdır.

5- Akdeniz Bölgesi Projesi Yöntemi

İnsan gücü planlamasında kullanılan yöntemlerden birini oluşturan Akdeniz Bölgesi Projesi (MRP) yönteminin başlıca amacı, 1961-1975 yılları arasındaki 15 yıl içinde altı ülkenin (Portekiz, İspanya, İtalya, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye) eğitim ihtiyaçlarını karşılamak için ayrılması gereken kaynaklar konusunda önerilerde bulunmaktır.

MRP Yönteminin uygulanması sırasında takip edilen aşamalar şunlardır¹²:

1- Hedef alınan yıldaki GSMH; tarım, imalat, ulaşım gibi önemli sektörlerle göre parçalara ayrılabilir. İlave olarak, bu sektörlerin endüstrilere göre yeniden düzenlenmesi de mümkündür.

10 DPT, *İnsan gücü*, s. 65.

11 Blaug, a.g.e., ss. 149-150.

12 Blaug, a.g.e., s. 151.

2- Sektörlerde ve endüstrilerde gereksinme duyulan işgücünün tahmini için, bir ortalama işgücü-hasıla katsayısı sektörel ya da endüstriyel GSMH hedeflerine uygulanır.

3- Elde edilen işgücüne ait bu değerler, çeşitli meslekler arasında dağıtılır.

4- Çeşitli mesleklerdeki kişilerin başarılı bir şekilde üretim faaliyetinde bulunabilmesi için gerekli olan örgün eğitim derecesinin standart bir ölçütü uygulanarak işgücünün mesleki yapısı bir eğitimsel yapıya dönüştürülür.

Ayrıca, ölüm, emeklilik ve göçün hesaplanmış olan payı eğitilmiş insan gücü stokuna eklenir. Böylece hedef yılı için GSMH rakamlarının gerçekleşmesine bağlı olarak 1957 yılında eğitilmiş insan gücüne olan talebin bir tahmini yapılmış olur. Bu hesaplama tekniği şu büyüklüklerin çarpılmasını içermektedir: GSMH (1), farklı endüstrilerdeki GSMH kesirlerinin bir sıra vektörü (2), işgücü-hasıla katsayılarının bir sütun vektörü (3), endüstri-meslek matrisi (4), meslek-eğitim matrisi (5).

Bu yöntem şu özdeşlikle ifade edilebilir^{1 3}:

$$(X) \left(\frac{X_j}{X} \right) \left(\frac{L_j}{X_j} \right) \left(\frac{L_k}{L_j} \right) \left(\frac{L_i}{L_k} \right) \equiv J \text{ endüstrisinde } k \text{ mesleğinde,} \\ (1) \quad (2) \quad (3) \quad (4) \quad (5) \quad \text{i eğitim düzeyine sahip işgücüne} \\ \text{olan talebin matrisi}$$

X = GSMH

X_j = Herhangi bir endüstrideki GSMH

L_j = Herhangi bir endüstrideki işgücü (i ..... n)

L_k = Herhangi bir meslekteki işgücü (k ..... m)

L_i = Herhangi bir eğitim düzeyine sahip işgücü (i = 1 ..... t)

ve

$$\sum_{j=1}^n \sum_{k=1}^m \sum_{i=1}^t L_{jki} \leq L$$

Bu yöntemde (3) ve (5) nolu aşamalarda güçlüklerle karşılaşmaktadır. (3) nolu aşamada yani ortalama işgücü-hasıla oranlarının tahmininde izlenen standart süreç içinde geçmiş dönem trendlerinden yararlanılmak suretiyle, zamanın ya da hasılanın bir fonksiyonu olarak tahmin yapılmaktadır. Bu aşamada bir alternatif de, bütün ekonomilerin kalkınmaları için gerekli gördükleri insan gücü büyüme yolları olduğu kavramından hareket ederek, daha gelişmiş ülkelerin oranlarının kabul edilmesidir. Bir diğer alternatif ise, ekonominin en ileri sektöründeki oranı, bu sektördeki en iyi uygulama tekniğinin zaman içinde tüm sektörlerin uygulama tekniği haline geleceği umuduyla uygulamaktır. Fakat değişik sektörlerdeki işgücü verimliliklerinin birbirlerinden farklı olduğunun gözönünde bulundurulması gerekir. (5) nolu aşamada çeşitli mesleklere göre düzenlenmiş işgücü matrisi eğitime göre ihtiyaç duyulan işgücü matrisine dönüştürülmektedir. Bu aşamada, bir endüstrinin mesleki yapısının ve mesleğin eğitim yapısının endüstrinin teknolojik durumu tarafından belirlendiği varsayılmaktadır. Bu varsayıma göre meslekler arasında ve belirli mesleği ta-

nımlayan faaliyetlerin yerine getirilmesinde farklı eğitim türleri arasında ikame olmaz. Ekonominin insangücü yapısının verilen özdeşlikle kesin bir biçimde belirlendiği varsayımı pek tutarlı gözükmemekte ve bu konu yoğun eleştirilerin yapılmasına sebep olmaktadır¹⁴.

MRP yöntemi sonucunda, az gelişmiş ülkelerde okur-yazar oranının ve eğitimin genellikle düşük düzeyde olmasının kalkınma için başlangıçtaki engellerden biri olduğu; kalkınmış ülkelerin ise orta seviyeli teknik işgücü ve yüksek seviyeli insangücü noksanlıklarının giderilmesine ağırlık vermeleri gerektiği belirlenmiştir. Bu sebeple ilkokul eğitiminde kanuni eğitim süresinin Türkiye'de 5 yıldan 6 yıla çıkarılması, İtalya ve Yugoslavya'da ise 8 yıl olarak kalması önerilmiştir. Gelecekte, orta eğitime kaydolacak öğrenci sayısında büyük artışlara gerek olduğu belirlenmiştir. Bunun yanı sıra, çeşitli seviyelerde mesleki, bilimsel ve teknik konular üzerinde daha ayrıntılı incelemelerin yapılmasının gerekliliğine de işaret edilmektedir. Ayrıca daha iyi bir öğretmen/öğrenci oranı sağlamak üzere öğretmen sayısında artışa gereksinme duyulduğu belirlenmiştir¹⁵.

Nitelik ve nicelik yönünden ilerlemeyle ilgili bu amaçları gerçekleştirmek için eğitim yatırımlarındaki harcama miktarının o andakinin üç veya dört katına çıkarılması önerilmiştir. Türkiye söz konusu olduğunda bu oran, GSMH nisbetinde % 3,7'den % 4,7'ye artış anlamına geliyordu¹⁶. Aslında MRP yönteminin özellikle Türkiye açısından bir öneri çalışmasından ileriye gitmediği söylenebilir.

İnsangücü planlamasına yöneltilen eleştiriler kısmen mevcut teknikler ve veriler çerçevesinde tahminlerin isabetli olmayacağı görüşünden kısmen de piyasa göstergelerinin ekonomik ussallığına olan inançtan kaynaklanmaktadır¹⁷. İnsangücü planlaması yaklaşımı eğitimin yatırım niteliğini ele alan bir ekonomik analiz tekniği olarak yetersiz bulunmaktadır. Nitekim bu yaklaşım geleceğe yönelik olmak ve bir olguyu açıklamak yerine gelecekle ilgili tahmin ve önerilerde bulunmaktadır. Ayrıca Bowen tarafından da belirtildiği gibi¹⁸ maliyet unsurunu analizlere dahil etmemiştir.

KAYNAKLAR

Arseven D. Ali; "İnsangücü Planlaması ve Eğitim Planlaması ile İlişkisi", *İnsangücü DPT. V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu*, DPT Yayın No: 1935, ÖİK Yayın No: 303, Ankara 1983.

Blaug, Mark; *An Introduction to the Economics of Education*, Penguin Books, London 1970.

14 Blaug, a.g.e., s. 152.

15 King, Alexander, "Eğitim, Toplum ve Gelişim", *Ekonomik Gelişmeyi Hızlandıran Etken Olarak Eğitim*, ss. 35-36.

16 King, a.g.e., s. 36.

17 Özgü, Tahir; *Eğitimin Ekonomik Niteliği ve Etkinliği*, Doçentlik Tezi, İstanbul İ.T.İ.A., 1981, s. 107.

18 Bowen, W.G.; "Assessing the Economic Contribution of Education", *Economics of Education 1*, s. 96.

- Bowen, W.G.; "Assessing the Economic Contribution of Education", *Economics of Education 1* ed., Mark Blaug, Penguin Books, London 1968.
- King, Alexander; "Eğitim, Toplum ve Gelişim", *Ekonomik Gelişmeyi Hızlandıran Etken Olarak Eğitim*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1966.
- Lyons F. Raymond; "İnsangücü İhtiyacı Bakımından Eğitim Planlaması", *Ekonomik Gelişmeyi Hızlandıran Etken Olarak Eğitim*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1966.
- Özgül, Tahir; *Eğitimin Ekonomik Niteliği ve Etkinliği*, Doçentlik Tezi, İstanbul İ.T.İ. A., 1981.
- Schmölders, Günter; "Demokratik Bir Toplumda İnsangücü Kaynaklarının Eğitilmesi", *Ekonomik Gelişmeyi Hızlandıran Etken Olarak Eğitim*, Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, İstanbul 1966.
- Serper, Özer; *Uygulamalı İstatistik*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1986.
- DPT; *İnsangücü*, V. Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT Yayın No: 1935, ÖİK Yayın No: 303, Ankara 1983.

ANNEX

The Morgan Plan on The Privatization of The SEE

The State Economic Enterprises (SEE) have played an important role in the Turkish economy since they were established. But they used to face some important structural problems especially with regard to the policies of financial investment, management and pricing.

After the 1980's, the Government in Turkey indicated studies on the privatization of the SEE. And some foreign firms announced their interest. Morgan Guaranty is one of these firms. The Morgan Bank Master plan envisages the SEE's which are profitable should be transferred to private sector. The enterprises to be offered consist of The Turkish Air Foreign Airlines and also in the employees of the firms which are to be sold. Consequently, we think that the SEE plan does not satisfy our idea.

NOTES

1. Some financial responsibilities of the firms, and some other services which are provided by the firms are also to be transferred to private sector. The employees of the firms which are to be sold, are also to be transferred to private sector.

* The Morgan Bank Master plan envisages the SEE's which are profitable should be transferred to private sector. The enterprises to be offered consist of The Turkish Air Foreign Airlines and also in the employees of the firms which are to be sold.

KİT'LERİN ÖZELLEŞTİRİLMESİNDE MORGAN BANK PLANI

İsmail TATLIOĞLU*

ÖZET

Türk ekonomisinde önemli bir rol oynayan Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT), kurulduğundan itibaren yatırım, fiyatlama, finansman ve personel politikaları hususunda birçok problemle yüz yüzedirler.

Hükümetler, KİT'lerin özelleştirilmesi çalışmalarını özellikle 1980'lerden sonra hızlandırdılar. Bu nedenle, yabancı danışma firmalara özelleştirme planları hazırlattırıldı. Bu planlardan bir tanesi de, Morgan Bank Trust Company'e hazırlattırılan özelleştirme ana planıdır.

Morgan Bank planı kârlılık gösteren KİT'lerin özel sektöre satışlarını öngörmekte olup, bu satışların Türk ve yabancı firmalara, çalışanlara ve halka yapılmasına ilişkindir. Ayrıca, uygun bir özelleştirme için yasal düzenlemeleri de öneri kabinden saymaktadır.

SUMMARY

The Morgan Plan on The Privatisation of The SEE

The State Economic Enterprises (SEE) have played an important role in the Turkish economy since they were established. But they used to face some important structural problems especially with regard to the policies of finance, investment, management and pricing.

After the 1980 s, the Governments in Turkey initiated studies on the privatisation of the SEE. And some foreign firms were hired for that purpose, Morgan Bank is one of these firms. The Morgan Bank Master plan envisages that firstly SEE's which are profitable should be transferred to private sector. The Shares are to be offered firms of The Turkish or foreign origine and then to the employees of the firms which are to be sold. Concludingly, we might state that the plan does not convey a new idea.

GİRİŞ

Kamu İktisadi Teşebbüslerinin özelleştirilmesi, son yirmi yıldır birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin gündeminde sıcaklığını koruyan bir konudur. Ülkemiz iktisadi yapısında çok önemli bir ağırlığı olan KİT'lerin özelleştirilmesi husu-

* Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü Araştırma Görevlisi.

sunda hızlı bir çalışma yapılmaktadır. 24 Ocak kararlarıyla birlikte hızlandırılan çalışmalar, uygulama safhasına henüz gelmiştir. Hükümet, ABD Morgan Trust Company'e rehber niteliği taşıyacak nitelikte bir rapor hazırlatmıştır. Önümüzdeki yıllarda ekonomiyi temelden etkileyecek özelleştirme uygulamalarının çerçevesini belirleyen Morgan Bank tavsiye planının değerlendirilmesi, çalışmamızın temelini dokulamaktadır. Değerlendirmeye geçmeden önce, Türkiye'de KİT'lerin genel durumu hakkında bazı açıklamalarda bulunmayı yararlı görüyoruz.

KİT'lerin Kuruluş ve Gelişimi:

1923'den itibaren benimsenen liberal iktisat politikasının özel sermaye birikimi yetersizliği, bilgi ve nitelikli insan gücü kıtlığı nedeniyle başarıya ulaşamaması, devlet gücüne dayalı zorlamalı bir iktisadi modeli gündeme getirmiştir¹. İlk KİT olan Sümerbank, 1933 yılında, 2262 sayılı kanunla kurulmuştur.

Başlangıçtan itibaren KİT'lerin kurulduktan bir müddet sonra halka satışı şeklinde özelleştirilmesi düşünülmüş, ancak bu, sadece düşünce alanında kalmış, yapılan birkaç özelleştirme hareketi ise başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1980 yılına kadar izelenen ithal ikamesi politikasının önemli bir aracı olarak hizmet gören KİT'lerin özel sektörün gelişmesine de büyük katkıları olmuştur. Uygulanan değişik politikalara rağmen KİT'lerin sayısı artış göstermiş ve bu gün 38'e ulaşmıştır².

KİT'LERİN TÜRK EKONOMİSİNDEKİ YERİ

KİT'lerin özelleştirilme konusunun önemi, bunların ekonomi içindeki ağırlığından kaynaklanmaktadır. Cari fiyatlarla GSYİH 1984 yılında 1983'e göre % 59 artmışken, KİT'lerin GSYİH'da payı 1983'e göre % 108 bir trend gösterir. Sabit fiyatlarla bu rakamlar, % 5,7 ve % 42,6'dır. Cari fiyatlarla KİT'lerin GSYİH'daki payı 1983 yılında % 12 iken, 1984'de % 15 olmuştur. Bu rakamların 1985'de % 20, 1986'da % 24 olması beklenmektedir.

1984 verilerine göre, KİT'lerin tarım harici toplam istihdam içindeki payı % 10,6'dır. 1984-1983 arasında yıllık istihdam artış hızı toplam % 3,6 iken, KİT'ler için % 10,1 dir.

Sabit sermaye yatırımlarının GSMH içindeki payları dikkate alınarak yapılacak değerlendirmede, KİT'lerin boyutu oldukça ağırlıklı bir şekilde hissedilir. 1979'lardan sonra, yatırımların GSMH'daki payı % 18-20 arasındadır. KİT'lerde ise bu oran yıllar itibariyle, Türkiye ortalamasının, 1979'da 2,8, 1980'de 3,4, 1981'de 3, 1983'de 2,2 ve 1984'de 2,7 kat çıkmıştır. Görüldüğü gibi KİT yatırımları, daima planlanan hedeflerin üzerine çıkmaktadır. Hiç şüphe yok ki, yarattıkları katma değerlerin yarısına yakın kısmı üzerinden sabit sermaye yatırımlarına gitmiş olmaları, yeterli otofinansman sağlayamayan bu kuruluşların dış kaynaklara yönelmelerine sebebiyet vermiştir³.

- 1 Mustafa AYSAN, Selahattin ÖZMEN, Türkiye'de ve Dünyada Kamu İktisadi Teşebbüsleri, Kardeşler Basımevi, İstanbul 1981, Sayfa 30.
- 2 233 sayılı KHK'daki rakamdır.
- 3 Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu 1984 KİT Genel Raporu, Ankara, 1986, s. 25-63.

KİT'ler, genel olarak 1979 yılına kadar zarar etmişler, ancak 1980'den itibaren yüksek bir kârlılık seviyesine ulaşmışlardır. Bu durumun nedeni, KİT'lerin kendilerinin belirleyeceği bir fiyat politikasının benimsenmiş olmasıdır. İşletmeciler KİT'lerin kâr-zarar durumu ve bunlara verilen sübvansiyonlar tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo: 1

YILLAR	Kârlar Toplamı	Zararlar Toplamı	Dönem Sonucu	Görv. Zararı (Sübvansiyonlar)
1979	20,651	17,521	3,130	70,546
1980	64,465	15,432	52,043	75,085
1981	142,032	23,675	118,357	110,742
1982	206,048	32,181	173,867	107,176
1983	228,850	65,248	163,602	198,035
1984	812,401	12,712	799,689	334,797
1985*	1236,279	30,657	1205,622	422,271
1986**	1639,038	15,504	1623,534	420,552

* Gerçekleşme Tahmini

** Program

Kaynak: KİT yılı 1980-1986 (Hazine ve dış ticaret müsteşarlığı).

Görüleceği gibi KİT'lerin 1986 yılı Dönem sonu kârları Konsolide bütçenin yaklaşık 1/8'ine ulaşmış bulunmaktadır.

Kaynak ödeme açısından yapılacak bir değerlendirmede, KİT'lerin 1981 yılında negatif bir kaynak ödeme farkına sahip oldukları ve yatırım ihtiyaçlarının tamamen dış kaynaklardan karşılandığı görülür. 1982'den itibaren olumlu bir fark teşekkül etmiş, bu nedenle KİT'ler yatırımlarının 1982'de % 12,7, 1983'de % 22,6, 1984'de % 28,4 ve 1985'de % 28,6'sını kendi kaynaklarından sağlamıştır⁴.

KİT'lerin Sorunları:

Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Türkiye ekonomisine yaptıkları katkıların büyüklüğü yanında, sahip olduğu sorunlar nedeniyle ekonomide meydana getirdiği tıkanıklıkların hacminin ise küçümsenmeyecek kadar olduğu, geçmiş tecrübelerle sabittir. Bu sorunları şu şekilde hülâsa edebiliriz.

24 Ocak kararlarıyla KİT'ler, temel mal ve hizmet kapsamlarını daraltmak ve fiyatları maliyetlere göre serbestce belirlemek imkânına kavuştular. Bu imkânlar KİT'lerin kârlarında artışa ve ek finansman ihtiyaçlarında kısmi azalmaya yol açmakla beraber, kuruluşlar henüz etkin bir işletmecilikten uzaktırlar.

Maliyet sorunlarını el'an çözüme kavuşturamamış bulunan kuruluşların, özellikle temel girdi üreten KİT'lerin kâr maksimizasyonu amacı ile yüksek fiyat politikası izlemeleri, diğer kuruluşların da maliyet sorunlarını güçleştirmekte ve tüm sanayiinin maliyetini olumsuz yönde etkilemektedir. Şöyleki, KİT'lerin maliyetlerinde sağlanacak % 5'lik bir tasarrufun 1983 yılında sağlanan bütçe transferlerinin % 55'ne tekabül etmesi etkin ve rasyonel bir noktadan uzakta bulunduğunu gösterir⁵.

4 1985 Bütçe Gerekçesi rakamları alınmıştır.

5 TUSİAD, Özelleştirme -KİT'lerin Halka Satışında Başarı Koşulları- İstanbul, 1986, s. 10.

- KİT'lerin diğer sorunlarını, satırbaşı olarak şöylece sıralayabiliriz.
- İdari yapı amaçlara uygun değildir.
  - Uzun vadeli politikalar yoktur.
  - İdari yapıdaki görevlendirmelerde politik baskılar vardır.
  - Öz kaynaklar iş hacimlerine göre yetersizdir.
  - Yatırımların yavaş, pahalı ve eski teknolojiye dayalıdır.
  - Denetime yönelik standart bir muhasebe ve bütçe sistemi kurulmamıştır.
  - Düşük kapasite ve verimle çalışılmaktadır.

Konuya yabancı olanların da hemen kavrayabileceği gibi KİT'ler katkı ve sorunlarıyla Türk ekonomisinin birinci derecede önem taşıyan unsurdur. Bu nedenledir ki bunları ilgilendiren reform çalışmaları ve şimdi de özelleştirme çabaları, tüm toplumu yakından ilgilendirmiştir. Ana hatları ve son verilerle tanımlamaya çalıştığımız KİT'lerin özelleştirilmesi konusunda yapılan çalışmalara da kısaca değindikten sonra, Morgan Bank planını değerlendireceğiz.

KİT'LERİN ÖZELLEŞTİRİLMESİ ÇALIŞMALARI

Türkiye Cumhuriyetinde 1946'larda siyasi hayatta başlatılan yapı değişikliğinin iktisadi hayata yansımaları 1980'de oluşmuştur dersek, fazla abartmış sayılmayız. 24 Ocak 1980 iktisadi istikrar tedbirlerinin amaçlarından birisi de, KİT'lerin piyasa ekonomisine entegrasyonu, bir başka açıdan ise, bu kuruluşların Hazine ve Merkez Bankası kaynakları üzerindeki aşırı baskısının azaltılıp fiyat ayarlamalarını kendileri yaparak piyasa şartlarına göre çalışmalarının sağlanmasıdır⁶. Bu amaçlar doğrultusunda 11.4.1983 tarih ve 60 sayılı KHK çıkartılarak, 19 yıldır uygulanan 440 sayılı kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Bu KHK, daha sonra 2929 sayılı Kanuna dönüştürülmüş olup, böylelikle KİT'lerin fiyat politikalarını kendilerinin belirlemeleri imkanı getirilmiştir. 29.2.1984 tarih ve 2983 sayılı "Tasarrufların Teşviki ve Kamu Yatırımlarının Hızlandırılması Hakkındaki Kanun" ile KİT'lere Gelir Ortaklığı Senedi çıkarma hakkı verilmiştir. Ayrıca, 18.6.1984 tarih ve 233 sayılı kararnameyle KİT'lerin özerk ve ekonominin kurallarına uygun olarak yönetilmeleri gerektiği derpiş olunmuştur.

Hükümet, bir yandan KİT'lerin piyasaya entegrasyonu için yukarıda bahsettiğimiz düzenlemeleri yaparken, diğer yandan da özelleştirmeye geçmiş konusunda yabancı uzman kuruluşlara rapor hazırlatma yoluna başvurmuşturki bunlardan birisi de Morgan Bank tarafından yapıp önerilen KİT'lerin özelleştirilmesinde tavsiye ana planıdır.

MORGAN BANK ANA PLANI

Türk hükümetine özelleştirme konusunda verilen ve tavsiye niteliği taşıyan planın başlıca amaçları şunlardır:

- Ekonomiyi piyasa güçlerine karşı duyarlı hale getirmek, ekonomide reel üretim artışı sağlamak ve endüstriyel etkinliği arttırmak;

6 Çoşkun Can AKTAN, "Özelleştirme", Mali Sorunlara Çözüm, Sayı: 2, Temmuz 1986, s. 37.

- Sermaye piyasasını geliştirmek;
- Sübvansiyonları asgariye indirmek şeklinde sıralanmakta olup, bunların zelleştirme programının başlaması sürecinde ciddi engeller oluşturmadığı belirtilmektedir.

Yapılması Gereken Yasal Düzenlemeler:

Plan, zelleştirmenin n şartı olarak, birtakım yasal düzenlemelere gidilmesini öngörmektedir.

KİT'lerin kompleks olan denetim yapısı, yönetimindeki etkinliğini bozmaktadır. Bu nedenle KİT'ler:

- Türk Ticaret Kanununa uydurulmalı ve bir yönetim kurulu vasıtasıyla temsil edilen hisse sahipleri ile yeni bir yapılanmaya gidilmeli,
- Yöneticiler yönetim kurulu tarafından atanmalı,
- Finansal Kontrole tabi tutulmalı,
- Bütçe ve yatırım planlarını onama yetkisi yönetim kuruluna ait olmalı ve bu organ hkmete değil, Genel Kurul'a karşı sorumlu tutulmalıdır.

Ayrıca personel rejiminde de yeni düzenlemelere gidilmesi öngörülmektedir. Anahtar yöneticilerin maaş ve statüleri, kurumların başarıları ile bağımlı olmalı, kr amaçlı KİT'lerde istihdam edilen memurlara sözleşmeli personel olmaya sevk edecek teşvikler verilmelidir.

Kr amacıyla çalışacak KİT'lerle suni istihdam yaratan, toplumu destekleyen ve diğer sosyal amaçlı fonksiyonlar üstlenenler birbirlerinden ayrılmalıdır. Yapılacak sübvansiyonlar işletmelere değil, yararlanan tüketicilere direkt olarak verilmelidir. Bu şekilde, KİT'lerin "monopol arz" durumları kaldırılarak tüketicilere daha geniş seçim özgürlüğü tanınmış olacak; ayrıca kamu fonları kullanımlarına ve finansal performanslarına şeffaflık kazandırılacaktır.

zelleştirilecek KİT'ler:

Türkiye'de mevcut bulunan 38 KİT'den 32'si 62 birime ayrılarak yapılan analiz sonucuna göre, zelleştirme öncelikleri dikkate alınmak suretiyle bir sınıflama yapılmıştır.

Bu gün körlük gösteren ve anonim şirket biçiminde olan, ileride de krlğını devam ettireceği bilinen KİT'lerin hemen satılması ngrlmştir. Bu özelliklere sahip olan KİT'ler ise;

- THY
- TURBAN
- USAş'dır.

Diğer yandan bazı KİT'lerin —ki bunlar YEMSAN ve CİTOSAN'dır— doğudaki fabrikaları körlük göstermemektedir. Bu nedenle, bunların batıdaki fabrikalarının satılması uygun görülmektedir. Özelleştirmede birincil öncelik taşıyan KİT'lerin son grubu olan TİGEM, TPAO ve ETİBANK'ın bazı bölümlerinin (bağlı ortaklıklar) reorganize edilerek satılabileceği belirtilmektedir.

Ana planda bazı KİT'lerin bazı bölümlerinin satılabileceği, diğerlerinin ise rehabilitasyona gidilmesi veya kapatılması gerektiği belirtilmektedir ki bunlar SÜMERBANK ve TSEK'dir. Ayrıca geniş hacimli ve yüksek sermaye harcamaları ge-

rekliliği nedeni ile, bugün satışı mümkün olmayan PTT ve TEK gibi KİT'lerin ilerideki yıllarda sermaye piyasasına girilerek satılabileceği öngörülmektedir. Bilâhâre, genellikle devletin ihtiyacı karşılayan KİT'lerin cazip fiyatlanması ve uzun dönemde uygun hallerde tedarik sözleşmeleri yapılarak bunların alıcı bulabilecekleri belirtilmektedir: EBKTKİ, T. GEMİŞ, OROS gibi devlet desteği olmaksızın, yani korunmaksızın yaşayabilmesi mümkün olmayanlar ise, ancak devlet desteği ile satılabileceklerdir.

Kamu hizmeti firmaları olan DMO, T. DENİZ. İ, TCDD, DHMİ, TMO, TZDK, TUSAŞ'ın özelleştirilmesi mümkün değildir.

Plan'da özelleştirilecek işletmelerin seçimi yerindedir. Daha açık bir ifade ile, kârlı işletmeler gayet tabii olarak özel sektöre devirde öncelik taşıyacaktır. THY, TURBAN ve USAŞ gibi işletmeler devletin tanıdığı birçok ayrıcalığı kullanan kuruluşlardır. Planda bu ayrıcalıkların özel sektöre devrinden sonra da bir süre devam ettirilmesi öngörülmektedir ki, bu durum, sağlıklı bir özelleştirme açısından sakıncalıdır; çünkü ülkemizde devlet ayrıcalığı nedeniyle kârlılık gösteren Ereğli Demir Çelik ve Karadeniz Bakır İşletmelerinin satışı başarısız olmuştur⁷.

KİT'lerin Alıcıları:

Özelleştirmede birinci derecede öncelik taşıyan KİT'lerin evvelenürde aynı konuda faaliyet gösteren Türk ve yabancı firmalara, çalışanlara, kalan bir kısım hisselerinin ise sermaye piyasası yolu ile halka satılması tavsiye edilmektedir.

KİT'lerin satışından yabancı firmaların düşünülmesi yerindedir; ancak Türkiye, birçok avantajına rağmen, yabancı sermayenin çekingen davrandığı bir ülkedir. Bizce, yabancı sermaye verimli ve bakir birçok alanda yatırım yapmazken, yapısal nedenlerle riskli bir yatırım alanı KİT'lere talip olmasını beklemek, fazla iyimserlikten kaynaklanmaktadır.

Türk firmaları açısından yapılacak bir değerlendirme de, pek parlak değildir. Özellikle büyük Türk firmalarının sermaye yapılarının hiç de sağlam olmadığı ortadadır. Bu durumda söz konusu firmaların, KİT hisselerinin bir kısmını satın almaları, yine büyük kredilerle gerçekleştirilebileceği kolayca tahmin edilebilir.

Küçük sermaye birikimine sahip halk kesimine satış mümkün olabilir, fakat halkın güvence ve reel gelir beklentilerini dikkate almak gerekir.

DEĞERLENDİRME

Kamu İktisadi Teşebbüsleri yüksek sabit sermaye yatırımları, geniş istihdam ve üretim hacimleri ve diğer birçok özelliğiyle Türk ekonomisinde çok önemli bir fonksiyonu olduğu açıktır. Bununla beraber bu kuruluşların Türk ekonomisini dar boğazlara sürükleyecek sorunlara sahip olduğu da açıktır ve geçmiş tecrübelerle sabittir. KİT'leri ekonomiye rantabl bir şekilde kazandırma, mülkiyeti tabana yayma ve devlete kaynak sağlama amacıyla kuruluşundan beri sürdürülen özelleştirme çabaları yeni bir safhaya gelmiştir.

7 Mustafa AYSAN, "KİT'lerin Özelleştirilmesinde Yabancı Uzman Raporu Ne İşe Yarar" İstanbul Sanayi Odası Dergisi, Sayı: 48, Ekim 1986, s. 38-39.

Planın yasal düzeyindeki önerileri, KİT'lerin idari yapı olarak çağdaş işletmecilik anlayışına geçişini sağlayacak yeterliliktedir.

Yapılar basitleştirilerek özel işletmelerdeki karar esnekliğinin sağlanması, gerçekten temel çözümlerden birisidir. Diğer yandan, sözleşmeli personel uygulaması ve yönetici ücretlerinin işletmenin başarısı ile paralellik taşıması, KİT'lerde beşeri sermaye verimliliğini artıracakları izahtan uzaktır.

Özelleştirilecek işletmelerin seçiminde kârlılık kıstası uygundur. Ancak, geçmiş başarısız tecrübeler ve ekonomik yapı iyi değerlendirilmelidir.

Plan, özelleştirme uygulamasında mali denetim ve aracılık konularında yabancı danışman tavsiye etmektedir. Fakat sağlıklı bir uygulama için herşeyden önce Türk toplumunun sosyal ve iktisadi yapısını yakından ilgilendiren ve uzun süreli bir konuda sadece yabancı danışmaların sağlayacağı faydanın kısıtlılığı açıktır. En iyi çözüm, kendi uzmanlarımızın yetiştirilmesidir. Zaten bir çok KİT'nün yabancı uzman çalıştırdığı unutulmamalıdır.

Plana bağlılık, muhakkak belli bir başarı sağlayacaktır. Ancak, yabancı sermayeye büyük umutlar bağlanmalı, halkın özelleştirmeye bakışı iyi değerlendirilmelidir.

KAYNAKLAR

- Aktan, C. Can ; "Özelleştirme" *Mali sorunları çözüm*, Sayı: 2, Temmuz 1986.
- Aysan, M. Özmen ; "KİT'lerin özelleştirilmesinde yabancı uzman raporu ne işe yarar" *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Sayı 48, Ekim 1986.
- Aysan, M. Özmen ; *Türkiye'de ve Dünya'da Kamu İktisadi Teşebbüsleri*, Kardeşler Matbaası, İstanbul, 1981.
- T.C.Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu; 1984, Kamu İktisadi Teşebbüsleri Genel Raporu, Ankara, 1986.
- T.C.Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı; Kamu İktisadi Teşebbüsleri 1980-1986 Yıllığı, Ankara, 1986.
- TÜSİAD; *Özelleştirme - KİT'lerin Halka Satışında Başarı Koşulları*, TÜSİAD Yay. No: T/86.5.88. İstanbul 1986.

A SELECTED BIBLIOGRAPHY ON PROJECT MANAGEMENT

İsmet Sabit BARUTÇUGİL*

The basic aim of this bibliography is to provide a sound starting point and an up-to-date reference source for researchers and practitioners on project management. The literature on the subject matter have increased enormously particularly in the 1980's due to increases of size, scope and budgets of large projects all over the world. A growing interest on techniques of efficient planning, organizing, managing and controlling of large scale projects led to publication of highly informative books in recent years. Most of these books were very rich in illustrations, examples and real-world cases. Some of them were intended to be textbooks, especially for graduate level courses.

Project management is a contemporary field of management science gaining importance both in developed and developing countries. It's an area of management where most traditional techniques remain ineffective. New concepts and techniques need to be developed in order to cope effectively with today's demanding project environments. This created a new challenge and enthusiasm amongst scholars and professionals in the last two decades. So that there is almost a flow of publications on this subject making it rather difficult to follow.

The following is the first part of a bibliographic study carried out in University of Utah, SLC, which was made possible by a Fulbright research scholarship in 1986. Due to limitation of space only the first part of this study which includes selected books on project management published up to the end of 1985 appear here in this present volume. The second part of the study which covers the articles on project management is to be published in the succeeding volume.

This study should be of considerable interest to both the professional in the field and the scholar who studies and researches contemporary management concepts. It will help to establish a base for further research and further insight into the complex workings of project management.

Proje Yönetimi Üzerine Seçilmiş Kaynakça

1960'lı yıllardan başlayarak öncelikle askeri amaçlı girişimlerden, silah ve savunma endüstrilerinden günümüzde hemen tüm alanlara yayılan *proje yönetimi ilke*

---

* Associate Professor; Uludağ University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Bursa.

ve teknikleri, giderek işletmecilik bilimi içerisinde yeni ve ilginç bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu konuda yazılan kitap ve makalelerin sayısı özellikle 1980'li yıllarda büyük bir artış göstermiştir. Dünya'nın hemen her ülkesinde ele alınan projelerin büyüklüğü, ilgilendirdiği geniş kitleler ve kullandığı büyük kaynaklar proje yönetiminde etkinliğin sağlanmasına çok daha fazla önem verilmesini gerektirmektedir. Bu arada, bilgisayar teknolojisindeki gelişmelerden yararlanılarak çok değişkenli sorunların başarılı çözümlere kavuşturulması ve şebeke diyagramları ile benzeri tekniklerin başarıyla uygulanması *proje yönetimi* konusunun yeni bir bilim dalı olarak kabul görmesini ve yaygınlaşmasını hızlandırmaktadır. Böylelikle, büyük ölçekli projelerin zamanında, öngörülen bütçe içerisinde belirlenen teknik hedeflere ulaşması olasılığı çok artmaktadır.

Proje yönetimi konusunda 1986 yılına kadar yayınlanmış kitapları kapsayan bu kaynakçanın hazırlanmasındaki temel amaç bu konu üzerinde kuramsal ve/veya uygulamalı çalışmalar yapan kişiler için yararlanabilecekleri bir hareket noktası ortaya koymaktır. Burada proje yönetimi üzerine yazılmış kitapları iki ana grupta verilmektedir. İlk grup özellikle yönetim ağırlıklı olan kitapları içermekte; ikinci grupta ise plânlama ve kontrol amaçlı şebeke diyagramlarına ilişkin kitaplar yer almaktadır. Yalnızca İngilizce eserleri kapsayan bu çalışmanın konu ile ilgili makaleleri içeren ikinci bölümünün derginin gelecek sayılarında yayımlanması ümit edilmektedir.

PROJECT MANAGEMENT: BOOKS

- Adams, J. et al.; *Managing by Project Management*, Univ. Tech., 1983.
- Ahuja, H.N.; *Project Management: Techniques in Planning-Controlling Construction Projects*, Wiley, 1984.
- Al-Jarallah, M.I., Nawara, G.; *Project Management*, New York, Wiley, 1984.
- Anderson, S.D.; *Project Manpower Management: Management Processes in Construction Practice*, New York, Wiley, 1981.
- Archibald, R.D.; *Managing High Technology Programs and Projects*, New York, Wiley, 1976.
- Awani, A.O.; *Project Management Techniques*, Petrocelli Books, 1983.
- Baumgartner, J.S.; *Project Management*, Homewood Ill., Irwin, 1963.
- Benningson, L.; *Project Management*, New York, McGraw-Hill, 1970.
- Bent, J.A.; *Applied Cost and Schedule Control*, New York, M. Dekker, 1982.
- Bentley, C.; *Computer Project Management*, London, Heyden, 1982.
- Biggs, C.L., Evan, G.B., William, A.; *Managing the Systems Development Process*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1980.
- Brandon, D.H., Gray, M.; *Project Control Standards*, Princeton, 1970.
- Brichta, A.M., Sharp, E.M.; *From Project to Production*, Oxford, N.Y., Pergamon Press, 1970.
- Burman, P.J.; *Precedence Network for Project Planning and Control*, New York, McGraw Hill, 1972.
- Chapman, R.L.; *Project Management in NASA: The Systems and the men*, Washington D.C., US Government Printing Office, 1973.

- Cleland, D.I., King, W.R.; *Systems Analysis and Project Management*, (2nd Ed), New York, McGraw Hill, 1975.
- Cleland, D.I., King, W.R.; *Project Management Handbook*, Van Nostrand Reinhold, 1983.
- Cleland, D.I., Kerzner, H.; *A Project Management Dictionary of Terms*, Van Nostrand Reinhold, 1985.
- Clifton, D.S.; *Project Feasibility Analysis: A Guide to Profitable New Ventures*, New York, Wiley, 1977.
- Countinho, J. de S.; *Advanced Systems Development Management*, New York, Wiley, 1977.
- Davis, E.W. (Ed); *Project Management: Techniques, Application and Managerial Issues*, Norcross, Georgia, AIIE, 1976.
- Delbecq, A.L., Schull, F.A., et al.; *Matrix Organisations: A Conceptual Guide to Organisational Variation*, Madison, Univ of Wisconsin, 1969.
- Delp, P.; *Systems Tools for Project Planning*, Intl. Development, 1976.
- Dyer, L., Paulson, G.D.; *Project Management: An Annotated Bibliography*, ILR Pr., 1976.
- Dinsmore, P.C.; *Human Factors in Project Management*, N.Y., American Management Association, 1984.
- Einsiedel, A.A.; *Improving Project Management: A Self Instructional Manual*, Intl. Human Res., 1984.
- Farkas, L.L.; *Management of Technical Field Operations*, New York, McGraw-Hill, 1970.
- Foxhall, W.B.; *Professional Construction Management and Project Administration*, (2nd Ed.), New York, Architectural Record Books, 1976.
- Gido, J.; *An Introduction to Project Planning*, GE Tech. Prom-Train, 1974.
- Gido, J.; *Introduction to Project Planning*, New York, Industrial Press, 1984.
- Gildersleeve, T.R.; *Data Processing in Project Management*, New York, Van Nostrand Reinhold, 1974.
- Goodman, L.J., Love R.N. (eds); *Management of Development Projects: An International Case Study Approach*, New York, Pergamon, 1979.
- Goodman, L.J., Love, R.N.; *Project Planning and Management: An Integrated Approach*, New York, Pergamon, 1980.
- Goodman, R.A.; *Temporary Systems: Professional Development, Manpower Utilization, Task Effectiveness and Innovation*, New York, Praeger, 1981.
- Gossom, W.J.; *Control of Projects, Purchasing and Materials*, Penwell, 1983.
- Graham, R.J.; *Project Management: Combining Technical and Behavioral Approaches for Effective Implementation*, New York, Van Nostrand Reinhold, 1985.
- Gray, C.F.; *Essentials of Project Management*, New York, Petrocelli, 1980.
- Hajek, V.G.; *Management of Engineering Projects*, (3rd Ed.), New York, McGraw-Hill, 1984.
- Hajek, V.G.; *Project Engineering*, New York, McGraw-Hill, 1965.
- Harding, B.J. (Ed.); *Management of Large Capital Projects: Proceedings of the Conference held in London, 17-18 May 1978*, London, Institute of Civil Engineers, 1978.

- Harrison, F.L.; *Advanced Project Management*, (2nd Ed.), London, Gower Press, 1985.
- Havilland, D.; *Managing Architectural Projects: The Process*, American Institute of Architecture, 1981.
- Hill, R., White, B.J. (eds); *Matrix Organization and Project Management*, Ann Arbor, Graduate School of Bus. Admn., University of Michigan, 1979.
- Hoare, H.R.; *Project Management Using Network Analysis*, New York, McGraw-Hill, 1973.
- Hopeman, J.R., Dileman, D.L.; *Project Management/Systems Management: Concepts and Applications*, Syracuse Univ/NASA, 1973.
- Humphreys, K.K. (ed.); *Project and Cost Engineers Handbook*, N.Y., Dekker 1964.
- Kerzner, H.; *Project Management: A Systems Approach to Planning Scheduling and Controlling*, New York, Van Nostrand Reinhold, 1979 (1985).
- Kerzner, H.; *Project Management for Executives*, N.Y, Van Nos Reinhold, 1982.
- Kerzner, H.; *Project Management for Small and Medium Size Business*, New York, Van Nostrand Reinhold, 1984.
- Kerzner, H., Cleland, D.I.; *Project/Matrix Management, Policy and Strategy Cases and Situations*, New York, Van Nos Reinhold, 1985.
- Kharbanda, O.P., Stallworthy, E.A., Williams, L.F.; *Project Cost Control in Action*, Englewood Cliffs, N.J., Prentice Hall, 1980.
- Kharbanda, O.P., Stallworthy, E.A.; *How to Learn From Project Disasters*, London, Gower Press, 1983.
- Krukow, I.; *Project Management with the IBM PC*, Brady Com., 1985.
- Levine, H.A.; *Project Management Using Microcomputers*, Osborne McGraw-Hill, 1986.
- Lock, D.; *Project Management*, (3rd Ed.), N.Y., St. Martin's Press, 1984.
- Logistic Management Institute; *Introduction to Military Program Management*, Washington D.C., US Gov. Printing Office, 1971.
- Lombaers, H.J.M., (Ed.); *International Congress for Project Planning by Network Analysis*, Proceedings of 2nd Intl. Congress, Amsterdam, 6-10 Oct. 1969, North Holland Publ. Co., 1969.
- Love, S.F., *Project Management: Course Reference Manual*, Advanced Profesional Development, 1984.
- Ludwig, E.E.; *Applied Project Management for the Process Industries*, Houston, Texas, Gulf Publ. Co., 1974.
- Maciariello, J.A.; *A Program Management Control Systems*, J. Wiley, 1978.
- Martin, C.C.; *Project Management: How to Make it Work*, N.Y., Amacom, 1976.
- Martino, R.L.; *Project Management*, Management Development Institute Publications, Wayne Pa., 1968.
- Martino, R.L.; *Resources Management*, MDI Publications, Wayne Pa., 1968.
- Martino, R.L.; *Project Management and Control*, Vol 1., New York, American Management Association, 1964.
- Martino, R.L.; *Applied Operational Planning: Project Management and Control*, Vol II., New York, A.M.A., 1964.
- Mathur, O.P.; *Project Analysis for Local Development*, Westview, 1985.
- McLaren, K.G., Buesnel, E.L.; *Network Analysis in Project Management*, London, Cassell and Co., 1969.

- Meland, S.; *Electrical Project Management*, New York, McGraw Hill, 1984.
- Meredith, J.R., Mantel, S.J.; *Project Management: A Managerial Approach*, Wiley, 1985.
- Moder, J.J., Cecil, R.P., Edwards, W.D.; *Project Management with CPM, PERT and Precedence Diagramming*, (3rd Ed.), New York, Van Nos Reinhold, 1983.
- Morris, L.N.; *Critical Path Construction and Analysis*, Oxford, Pergamon Press, 1967.
- Murphy, K.J.; *Macroproject Development in the Third World: An Analysis of Transnational Partnership*, Boulder, Westview Press, 1983.
- Naik, B.M.; *Project Management: Scheduling - Monitoring by PERT-CPM*, Advent, N.Y., (Vikas-India), 1984.
- Peart, A.T.; *Design of Project Management Systems and Records*, London, Gower Press/Cahner Books, 1971.
- Persson, B.; *Surviving Failures: Pattern and Cases of Project Mismanagement*, Stockholm Humanities, 1979.
- Rosenau, M.D.; *Successful Project Management: A Step by Step Approach with Practical Examples*, Lifetime learn, 1981.
- Rudman, J.; *Assistant Project Coordinator*, National learning.
- Rudman, J.; *Project Coordinator*, National learning.
- Rudman, J.; *Senior Project Development Coordinator*, National Learning.
- Samaras, T.T., Yensuang, K.; *Computerized Project Management Techniques for Manufacturing and Construction Industries*, Prentice Hall, 1979.
- Samaras, T.T., Czerwinski, F.L.; *Fundamentals of Configuration Management*, New York, Wiley Interscience, 1971.
- Sapolsky, H.M.; *The Polaris System Development: Bureaucratic and Programmatic Success in Government*, Cambridge, Mass., Harvard Univ., 1976.
- Sauder, W.E.; *Project Selection and Economic Appraisal*, New York, Van Nostrand Reinhold, 1984.
- Sayles, L.R., Chandler, M.K.; *Managing Large Systems: Organisations for the Future*, New York, Harper Row, 1971.
- Silverman, M.; *Project Management: A Short Course for Professionals*, New York, Wiley, 1976.
- Snowdon, M.; *Management of Engineering Projects*, London, Newnes Butterworths, 1977.
- Software Projections; *The Project Manager: IBM Critical Path*, Wiley, 1984.
- Software Projections Inc.; *The Project Manager*, J. Wiley Sons, 1984.
- Spinner, M.; *Elements of Project Management; Plan, Schedule and Control*, Englewood Cliffs, N.J. Prentice Hall, 1981.
- Stallworthy, E.A.; *The Control of Investment in New Manufacturing Facilities*, Epping, Gower Press, 1973.
- Stallworthy, E.A., Kharbanda, O.P.; *Total Project Management, From Concept to Completion*, London, Gower Press, 1983.
- Stallworthy, E.A., Kharbanda, O.P.; *International Construction: The Challenge for Project Management*, Gower, 1985.
- Steiner, G.A., Ryan, W.G.; *Industrial Project Management*, New York, Macmillan, 1968.

- Stephanou, S.E., Obradovitch, M.M.; *Project Management, Systems Development and Productivity*, D. Spencer Publishers, C.A., 1985.
- Stuckenbruck, L.C.; *Implementation of Project Management: The Professional's Handbook*, Addison Wesley, 1981.
- Stuffurth, C.; *Project Cost Control Using Networks*, London, Opr. Res. Soc. and Inst. of Cost and Works Accountants, 1969.
- Taylor, W.J., Watling, T.F.; *Successful Project Management*, (2nd Ed.), Business Books, 1979.
- Taylor, W.J., Watling, T.F.; *Practical Project Management*, London, Business Books, 1973.
- Thompkins, B.G.; *Project Cost Control for Managers*, Houston, Texas, Gulf Publ. Co., 1985.
- Thomsett, R.; *People and Project Management*, Yourdon, 1981.
- UNESCO; *Project Evaluation Methodologies and Techniques*, New York, 1978.
- Wadsworth, M.; *EDP Project Management Controls*, N.J., Prentice Hall, 1972.
- Walker, A.; *Project Management in Construction*, London, Granada, 1984.
- Westney, R.E.; *Managing the Engineering and Construction of Small Projects: Practical Techniques for Planning, Estimating, Project Control and Computer Applications*, New York, Dekker, 1985.
- Wilson, J.G., Wilson, M.E.; *Management Innovation and Systems Design*, Princeton, Auerbach, 1971.
- Wooldridge, S.; *Project Management in Data Processing*, New York, Petrocelli, Charter, 1976.
- Zeldman, M.; *Keeping Technical Project on Target*, New York, Amacom, 1978.

Network Analysis (Project Planning and Control Technique)

- Ahuja, H.N.; *Construction Performance Control by Networks*, New York, J. Wiley, 1976.
- Archibald, R.D., Villoria, R.L.; *Network Based Management Systems (PERT/CPM)*, New York, Wiley.
- Baboulene, B.; *Critical Path Made Easy*, London, Butterworth Press, 1970.
- Baker, B.N., Eris, R.L.; *An Introduction to PERT/CPM*, Richard D. Irwin, 1964.
- Barr, R.S. et al.; *Enhancements of Spanning Tree Labeling Procedures for Network Optimizations*, Business Research Div., 1977.
- Battersby, A.; *Network Analysis for Planning and Scheduling*, (3rd Ed.), New York, Wiley, 1970.
- Bazaraa, M.S., Jarvis, J.J.; *Linear Programming and Network Flows*, Wiley, 1977.
- Bhatnagar, S.K.; *Network Analysis Techniques*, Halstead Press, 1985.
- Boesch, F.T. (Ed); *Large Scale Networks: Theory and Design*, IEEE Press, 1976.
- Burman, W.J.; *Precedence Networks for Project Planning and Control*, Blitz Publ. Co., 1980, (1.B. McGraw-Hill, 1972.)
- Elmaghraby, S.E.; *Activity Networks: Project Planning and Control by Network Models*, New York, Wiley, 1977.
- Elmaghraby, S.E.; *Some Network Models in Management Science*, Berlin, New York, Springer-Verlag, 1970.

- Federal Electric Corp.; *A Programmed Introduction to PERT*, N.Y., Wiley, 1963.
- Glover, F., Mulvey, J.M.; *Network Related Scheduling Models for Problems with Quasi Adjacency - Block Adjacency Structures*, Busn. Res. Div., 1976.
- Greenberger, M. et al., (eds); *Networks for Research and Education: Sharing of Computer and Information Resources Nationwide*, MIT Press, 1974.
- Hansen, B.J.; *Practical PERT*, Washington D.C., American Aviation Publ. 1964.
- Harris, R.B.; *Precedence and Arrow Networking Techniques for Construction*, New York, Wiley, 1978.
- Horowitz, J.; *Critical Path Scheduling: Management Control Through CPM and PERT*, New York, The Roland Press, 1967.
- Hostetter, G.H.; *Fundamentals of Network Analysis*, Harper Row, 1979.
- Jensen, P.A., Barnes, J.W.; *Network Flow Programming*, New York, Wiley, 1980.
- Johnson, C.D.; *Network Analysis for Technology*, London, Macmillan, 1984.
- Lee, S.M., Moeller, G.L.; *Network Analysis for Management Decisions: A Stochastic Approach*, Boston, Kluwer Nijhoff Publ., 1982.
- Levin, R.J., Kirkpatrick, C.A.; *Planning and Control with PERT/CPM*, McGraw-Hill, 1966.
- Lockyer, K.G.; *An Introduction to Critical Path Analysis*, N.Y., Pitman, 1964.
- Lombaers, H.J.M. (Ed); *Project Planning by Network Analysis*, Amsterdam, North Holland, 1969.
- Martino, R.L.; *Finding the Critical Path*, New York, A.M.A., 1964.
- Martino, R.L.; *Applied Operational Planning*, New York, A.M.A., 1964.
- McLaren, K.G.; *Network Analysis in Project Management: An Introductory Manual Based on Unilever Experience*, London, Cassell, 1969.
- Miller, R.W.; *Schedule, Cost and Profit Control with PERT*, New York, McGraw Hill, 1963.
- Minieka, E.; *Optimization Algorithms for Networks - Graphs*, Dekker, 1978.
- Moder, J.J., Philips, C.R.; *Project Management with CPM and PERT*, New York, Reinhold, 1964.
- Morris, L.N.; *Critical Path Construction and Analysis*, Oxford, Pergamon Press, 1967.
- Muth, J.F., Thomphson, G.L., (Eds.); *Industrial Scheduling*, N.J., Prentice Hall, 1963.
- O'Brien, J.J.; *CPM in Construction Management*, New York, McGraw-Hill, 1965.
- Phillips, D.T., Diaz, A.G.; *Fundamentals of Network Analysis*, N.J., Prentice Hall, 1981.
- Plane, D.R., Macmillan, C.; *Discrete Optimization: Integer Programming and Network Analysis for Management Decisions*, N.J., Prentice Hall, 1971.
- Rockeffellar, R.T.; *Network Flows and Monotrophic Optimization*, Wiley, 1984.
- Rosenstein, M.; *Computer Aided Network Analysis and Design*, Reston, 1984.
- Shaffer, L.R., Ritter, J.B., Meyer, W.L.; *Critical Path Method*, New York, McGraw-Hill, 1965.
- Smith, D.K.; *Network Optimization Practice: A Computational Guide*, Halstead Press, 1982.
- Stallings, W.; *Local Networks: An Introduction*, Macmillan, 1984.

- Thornley, G., (Ed.); *Critical Path Analysis in Practice*, New York, Barnes and Noble Inc., 1968.
- Whitehouse, G.E.; *Systems Analysis and Design Using Network Techniques*, N.J., Prentice Hall, 1973.
- Wiest, J.D., Levy, F.K.; *A Management Guide to PERT/CPM: with GERT/PDM /DCPM and Other Networks*, (2nd Ed), Prentice Hall, 1977.
- Woodgate, H.S.; *Planning by Network: Project Planning and Control Using Network Techniques*, (3rd Ed.), London, Business Books, 1977.

İŞ ORGANİZASYONUNDA YENİ GELİŞMELER

İsmail EFİL*

ÖZET

İş organizasyonunda temelde birbirinden farklı iki yapı vardır. Bunlar Taylorizm ve yarı-otonom grup yapısıdır. Tayloriyen kavramı işin planlanması ile yapılaşmasını kesim olarak ayırır. Bunun yanı sıra sözkonusu kavram tamamen bölümlere ayrılmaya dayalı hiyerarşik bir yapıyı gerektirir. Taylorizmin tersine yarı-otonom grup farklı kişiler arasında görüşmeyi ve üretimdeki belirsizlikleri dikkate almayı tasarlar.

RESUME

Nouveaux progrès dans l'organisation du Travail

Il existe deux structures radicalement opposées dans l'organisation du travail; le Taylorisme et la constitution de groupe semi-autonome. Le concept Taylorien divise absolument la planification du travail de l'exécution.

En plus le concept en cause nécessite une structure hiérarchique totalement située sur le cloisonnement. Contrairement au Taylorisme, le groupe semi-autonome envisage la négociation entre les différents acteurs et la problématique dans la production.

GİRİŞ

Teknolojik yenilikler ve gelişmeler şimdiye kadar geçerliliğini koruyan Taylorizmin geleneksel iş organizasyonu yapısında bazı değişiklikleri zorunlu kılmıştır.

Endüstrileşmiş ülkelerde insan kaynaklarından en iyi şekilde yararlanmayı amaçlayan ve bunu sağlayan iş organizasyonu yöntemleri¹ yönetimin önemle üzerinde durduğu konuların başında gelmektedir. Aslında iş organizasyonundaki geliş-

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi

1 İş organizasyonu ile ilgili yeni yöntemler bazı kaynaklarda "iş yapılandırma yöntemleri" veya "iş tasarımı" olarak adlandırılmaktadır. Bu konuda bakınız: Richard I. DRAKE, Peter J. SMITH, Sanayide Davranış Bilimleri, Çev: Kemal Tosun v.d. İ.Ü.İ.F.İ.E. Yayını, İstanbul, 1978, s. 261-262; R. WEIL, "Formes nouvelles d'organisation du travail dans l'industrie automobile européenne" Les nouvelles formes d'organisation du travail, ed. par Claude Durand, Paris, 1976, s. 25.

melerin tek amacı ekonomik gelişme için insan kaynaklarını en iyi şekilde kullanmak değil, aynı zamanda bireylerin işdeki tatminini arttırmaktır. Bu çalışmanın amacı, bu konuda geliştirilen iş organizasyonu yöntemleri üzerinde durarak kısa bir bilgi vermektir.

I. İŞDE BİREYSEL TATMİNİ SAĞLAYAN KRİTERLER

Çalışma hayatında insanların yaptıkları işde belli bir motivasyon elde etmesi için genelde 6 kriterden bahsedilmektedir. Son 20 yıldır yapılan deney ve araştırmalara göre işde bireyin tatminini sağlayan bu altı kriter şöyle sıralanabilir²:

- A- Optimal otonomi sınırı,
- B- Kendini geliştirme ve öğrenme imkanı,
- C- Optimal değişim,
- D- Karşılıklı saygı ve yardımlaşma imkânı,
- E- İşin anlamlı olması,
- F- Özlenen bir gelecek.

A, B ve C kriterleri bizzat işin kendisi ile ilgilidir. D ve E kriterleri genel durumla, F kriteri ise gelecekle ilgilidir. Bu kriterleri daha yakından tanımak için kısaca incelemek yararlı olur.

A- Optimal otonomi sınırı: Çalışan insan yaptığı işde ve bulunduğu ortamda belli bir serbestlik arar. İnsanın bir başkasının nefesini ensesinde her zaman ve gereksiz yere hissetmesi huzursuzluk yaratır. Bu açıdan yönlendirmenin kötü olması için işle ilgili prosedürün yeterli olması ve bütün talimatların eksiksiz olması gerekir. Bunun ötesinde kişiye belli bir serbestlik tanımak gerekir. Zaten bütün işler normal gittiği zaman çalışan insan oldukça geniş bir serbestliğe sahiptir.

B- Kendini geliştirme ve öğrenme imkânı: Bireyin mesleki gelişimini sağlayabilmesi için herşeyden önce eksikliklerini bilmesi gerekir. Eksiklikler konusunda birey bilinçli olursa öğrenme ve mesleki gelişme kısa sürede sağlanabilir.

C- Optimal değişim: İşletme bünyesindeki aşırı değişiklik eğitim planına olduğu kadar çalışanın verimi üzerine de olumsuz etki eder. Yapılan araştırmalar değişimin çok az olması durumunda yorgunluk ve can sıkıntısına neden olduğunu ortaya koymuştur. Aslında değişim konusu bireye bağlıdır. Değişime eğilim yaş ilerledikçe olumsuz yönde seyretmektedir.

D- Karşılıklı saygı ve yardımlaşma imkânı: İnsanların çoğu ilişkilerini arttırmayı ister ve tek başına çalışma yerine grup halinde çalışmayı tercih eder. Bu da dostluk bağlarını kurmayı sağlar. Bu nedenle bireyin grup içinde olması ve özellikle grubun uyumlu olması bireyin psikolojik haz duymasını sağladığı gibi belli bir dayanışma yaratır. Böylece daha arzulu iş yapma ortamı doğar.

E- İşin anlamlı olması: Çalışan birey için işin belli bir anlamı vardır. İşgören üretim sürecinde işinin nasıl bütünleştiğini gözler ve görevinin öncesinde ve sonra-

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: O. GELINIER, "Decentraliser en profondeur les responsabilites l'information et les processus de decision", Cours gestion sociale HEC 1, H913n 81 s. 14; G. TREPO, "Les nouvelles formes D'organisation du travail", HEC, H2136n 85, s. 1-2; F. EMERY, "Les besoins de l'homme au Travail", CEHLA, Toulouse, Octobre 1976, s. 1.

sında ne olup bittiğini bilmek ister. Birey açısından çalıştığı işletmenin toplum açısından nasıl algılandığı ve yaptığı hizmetler, üretime katkısı ve kendi yaptığı işine nasıl değer verildiği özel bir önem arzeder.

F- Özlenen bir gelecek: İnsanlar çalışma hayatında mesleki gelişme imkânının yaratılmasını ister ve bekler.

II. YENİ İŞ ORGANİZASYONU YÖNTEMLERİ (BİÇİMLERİ)

İş organizasyonu ile ilgili organizasyon biçimleri ve çeşitli özellikler açısından bir karşılaştırma yapıldığı zaman durumu bir tablo üzerinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür (Tablo: 1). Tablodan da izlenebileceği gibi işbölümü, uzmanlaşma, empoze zaman, bireyselleşme, işin yapımı/kontrol ayırımı, hazırlık, karar, yapma ve koordinasyon yönünden işin bilimsel organizasyonu (temel bürokrasi modeli) ile yarı-otonom gruplar birbirinin tamamen tersidir. İş organizasyonunda böyle bir gelişim ve değişikliğin çeşitli nedenleri vardır. İşde aşırı uzmanlaşma çeşitli sosyo-psikolojik sorunlar yaratmış ve bu sorunları ortadan kaldırmak için çareler düşünülmüştür. Bu konuda Tablo 1'de gösterdiğimiz organizasyon yöntemleri (biçimleri) uygulanmaya başlamıştır. Bu organizasyon yöntemlerinin çeşitli ilkeleri, avantajları ve zorlukları da sözkonusudur. Bu konuyu açıklamadan önce işde aşırı uzmanlaşmanın yarattığı sosyo-psikolojik sorunları ana başlıklar altında şöyle belirtebiliriz³.

- Monotonluk,
- Can sıkıntısı,
- Yabancılaşma,
- Tatminsizlik,
- Endüstriyel yorgunluk.

Bu olumsuzlukları ortadan kaldırmaya yönelik yeni iş organizasyonu biçimlerini ilke, avantaj ve zorlukları açısından tablo 2'de olduğu gibi karşılaştırmak mümkündür.

III. İKİ ORGANİZASYON MODELİ

Burada iki modeli ele alarak incelemek mümkündür. Bunlar⁴:

- A- Temel Bürokrasi modeli,
- B- Yarı-otonom grup modelidir.

Temel bürokrasi modeli olarak adlandırdığımız model işin bilimsel organizasyonu ile ilgilidir. Yarı-otonom grup modeli ise temel bürokrasi modelinin karşıtı bir modeldir. Tablo 2'de gösterdiğimiz diğer iş organizasyonu yöntemleri (iş rotasyonu, iş genişletme ve iş zenginleştirme) yarı-otonom gruplar içinde uygulanma imkânına sahiptir. Başka bir deyişle, iş rotasyonu, iş genişletme ve iş zenginleştirme programları uygulamada genellikle grup işleri ile bağlıdırlar⁵. O nedenle biz burada sadece temel iki model üzerinde durmaya çalışacağız.

3 Marcel MISRAHI, Georges TREPO, Un Atelier Organise en groupes de production: Evaluation par les differentes parties prenantes de L'usine, HEC, Jouy-en-Josas, 1981, s. 6-7.

4 G. TREPO, a.g.m., s. 2.

5 Hans BLOHM, İşletme Ekonomisi Açısından Yeni İş Yapıları, Çev: Hasan Eski, Türk-Alman Ergonomi Sempozyumu, İzmir, 24-26 Ekim 1984, s. 5.

Tablo: 1⁶

Organizasyon yöntemleri (biçimleri)	İşin bilimsel organizasyonu (temel bürokrasi modeli)	İş genişletme	İş rotasyonu	İş zenginleştirme	Çok fonksiyonlu grup	Yarı-otonom grup modeli
İşbölümü	evet	hayır	hayır	hayır	hayır	hayır
Uzmanlaşma	evet	evet	hayır	evet	hayır	hayır
Empoze zaman	evet	evet	evet	hayır	hayır	hayır
Bireyselleşme	evet	evet	evet	evet	hayır	hayır
İşin yapımı/kontrol ayırımı	evet	evet	evet	hayır	evet	hayır
Hazırlık, karar, yapma ve koordinasyon ayırımı	evet	evet	evet	evet	evet	hayır

Tayloriyen örgüt biçimleri ve diğerleri

Ara örgüt biçimleri

Taylorizmin tam karşıtı örgüt biçimi

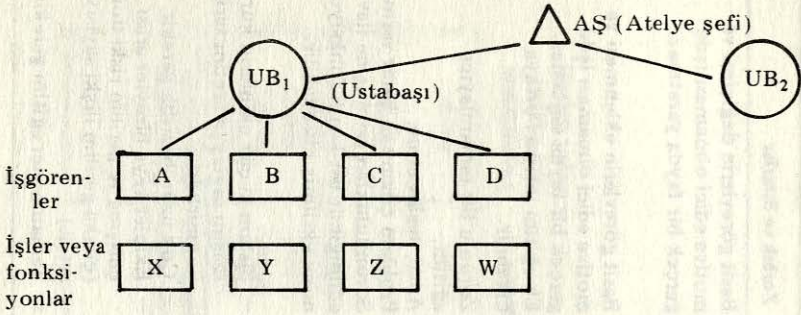
6 Michel LIU, "Les nouvelles logiques en organisation du travail" Revue Française de Gestion, Juin-Juillet-Aout 1983, s. 16.

Tablo: 2
Yeni İş Organizasyonu Yöntemleri⁷

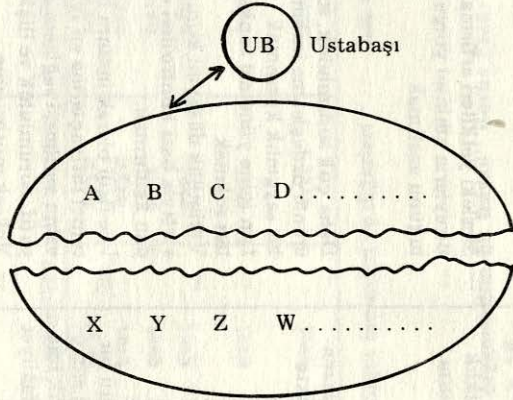
	İlke	Avantaj	Zorluk ve Sınırlar
İş Rotasyonu	Fabrikada, bir montaj hattında veya bir işgrubu bünyesinde her bireyin belli bir süre bir işde çalışması	<ul style="list-style-type: none"> — İş monotonluğunu azaltmak — Değişik işleri öğrenmek ve beceri kazanmak 	Basit görevlerin değişimi ve motive edici olmaması işde gerçek bir fayda yaratmaz.
İş Genişletme	Yapılan işin özünde değişiklik yapmaksızın yapılış zamanını uzatmak.	<ul style="list-style-type: none"> — Mesleki yetkileri artırmak — Bireylerin zihinsel yorgunluğunu azaltmak 	Basit görevlerin eklenmesi ve motive edici olmaması işde gerçek bir fayda sağlamaz. Ek eğitim ihtiyacı ortaya çıkabilir.
İş Zenginleştirme	Yapılan işleri hazırlama, düzenleme ve kontrol etme birlikte sağlanır.	<ul style="list-style-type: none"> — Daha çok sorumluluk, son ürünle özdeşleşme imkânı ve bir saygınlık kazanmak — İşin içine yönetsel fonksiyonları sokmak — Verimlilik düzeyini korumak şartıyla bazı kontrolleri ortadan kaldırmak. 	Zorunlu bir tamamlayıcı eğitim, Amaç tesbit etme, Problem çözme ve karar verme Sorumlulukları astın işine ilave edildiğinde üst kendi fonksiyonunu eksilmiş hissedebilir.
Yarı-Otonom Gruplar	Bir üretimin sorumluluğunu birlikte üstlenen işçi grupları amaçlarını az veya çok serbestlik içinde (özgürce) belirleyerek faaliyet görürler İşin organizasyonu gruba verilmektedir.	<ul style="list-style-type: none"> — İşle ilgili olarak insanın bazı temel ihtiyaçlarına en iyi cevabın verilmesi sağlanır: İnisiyatif, sorumluluk ve ilişki gibi — Yüksek motivasyon — Karşılıklı iş ilişkilerinin yarattığı takım ruhu. 	<ul style="list-style-type: none"> — Sistem küçük ekiplerin kurulmasını sağlayan üretim süreci ile sınırlıdır. — Çok uzun hazırlık gerekir. — Ekipler veya bireyler arası çatışma ve gerilim riski doğar (çünkü gerilim ilişki sayısı artar.) — Tamamlayıcı eğitim gerekir.

7 James CHASSERIAUX, "Organisation du travail, (Ce qui est en train de changer)", L'usine Nouvelle, No: 5, Paris, 31 Janvier 1980, s. 53.

Bu iki modeli bir şekil üzerinde gösterip aşağıdaki gibi kısaca açıklayabiliriz.

Şekil: 1
Temel Bürokrasi Modeli⁸

Şekil: 2
Yeni Tip Bir Organizasyona Temel Olan Yarı-Otonom Grup Modeli⁹

Şekil 1 günlük hayatta varolan hizmetler ve mal üreten organizasyonların hemen hepsini oluşturan bir yapıyı gösterir. Bu temel model atelyeden genel müdüre kadar çeşitli basamakların hepsinde sözkonusudur.

Bu modelde yer alan yöneticinin (UB₁) görevlerini kısaca özetlersek;

— UB₁, X, Y, Z ve W görevlerinin bölüşümünü yaparak, bu görevleri A, B, C, ve D bireyleri arasında dağıtır.

— Yönetici durumunda olan UB₁ kendi emir-komutası altında çalışan A, B, C ve D'nin faaliyetlerini koordine eder. Çünkü X, Y, Z ve W işlerinden biri diğerine genellikle bağımlıdır. Bu açıdan koordinasyon üstün alanına girer.

8 J. LAUFER, G. AMADO-FISCHGRUND, G. TREPO, Monsieur Personnel et la developpement des hommes, Visage de l'entreprise, Flammarion Paris, 1978, s. 209.

9 A.g.k., s. 209.

— A, B, C ve D'nin yaptığı işin kalite ve kantite yönünden denetimi, zaman ayarlama, düzenleme, seçilen yöntem ve süreçlerin belirlenmesi ve kabulü yine yöneticiye aittir.

— Yönetici çalışanların performans ve etkinliği üzerine düşüncelerini söyler ve yine ücretleme ve yükseltmede onun belli bir rolü vardır.

— Belli bir ekipte, ünite veya organizasyonda işgörenin çalışması konusunda onun söz hakkı vardır. Yine yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya formel haberleşmelerin hepsi ondan geçmek zorundadır.

Şekil 2'deki yarı-otonom grupta ise durum kısaca şöyle özetlenebilir:

— Yarı-otonom grupta temel bürokrasi modelinde söylediğimiz, görevlerin bölüşümü ve dağıtımı, faaliyetlerin koordinasyonu, işin kalite ve kantite yönünden kontrolü, çalışma zamanının düzenlenmesi ve yöntem seçimi gibi konular grubu oluşturan A, B, C ve D tarafından birlikte yerine getirilir.

— Şekil 2'deki ustabaşı (yönetici-üst) astlarla ilişki fonksiyonunu sürdürür. Ancak işin bireysel dağılımında günlük görevleri, bireyler arası koordinasyonu, bireysel kontrol görevlerini grup üyelerine bırakır.

Bu yapı içinde yönetici (UB) teknik bilgilerini geliştirebilir ve astlarına daha geniş bir ufuk çizerek çalışır. Bu oluşumda üst (UB) fonksiyonel uzmanlıklar için astlarla muhatap olmak durumundadır. A, B, C ve D'yi yetiştirip yönlendirebilir ve teknik uzmanlıklarından yararlandırabilir.

Bu gruba yarı-otonom grup adının verilmesinin asıl nedeni grubun belli konularda birlikte sorumlu olmasındandır. Birlikte sorumluluk konuları ise, yukarıda da bahsedildiği gibi iş dağıtımı ve A, B, C, D arası koordinasyon, A, B, C, D arası iş koordinasyonu ve A, B, C, D'nin toplam üretim kontrolü ile ilgilidir.

Daha fazla otonom derecesinin grup için anlamı ise şudur¹⁰:

- grupta ilgili kontrolün sağlanması. Örneğin, seçim ve değişim gibi.
- üretim amaçlarını belirleme.
- makina ve iş yöntemlerini belirleme ve değiştirme imkânları ve benzeri konular.

Yarı-otonom grupların oluşturulması ve işleyişi söylendiği kadar basit değildir. Böyle bir grubun oluşturulması o konuda belli bir eğitim görmüş bireylerin bir araya gelmesi ile mümkündür. Bu model Tablo 2'de izleneceği gibi bazı sorunları beraberinde getirmektedir.

Ayrıca yeni iş organizasyonu yöntemlerinin üretimdeki ekonomik başarısı üzerine bazı tartışmalar devam etmektedir. Ancak gerçekçi beklentiler ve iyi bir uygulamanın olumlu sonuçlar vereceği konusundaki görüşler ağırlıktadır¹¹. Çeşitli görüşlere göre doğru yapıldığı takdirde yeni iş organizasyonu yöntemlerinden üstün ekonomik başarılar sağlanabilir. Yetki çatışmasının az olduğu ve işgörenlerin yeteneklerine uygun işlere yerleştirildiği durumda ekonomik başarı da sağlanacaktır. Bir Alman bilim adamının bildirdiğine göre "yapılan tüm sosyolojik araştırmalar, özellikle gençlerde ve 25 veya 30 yaşına kadar olanlarda gelir, flüktasyonun en

10 G. TREPO, a.g.m., s. 4.

11 Hans BLOHM, a.g.m., s. 8.

önemli nedenini oluşturmamaktadır. Nedenler arasında ilk sırayı (% 70-80) işin enteresan olup olmaması, kazanılan bilgi ve yeteneklerin işte değerlendirilip değerlendirilmemesi almaktadır¹².

Yapılan diğer araştırmalar da yeni iş organizasyonu uygulamalarının eski yöntemler, daha az ekonomik çalışmadığını ortaya koymuştur.

SONUÇ

Taylor'un ileri sürdüğü işin bilimsel organizasyonu, sonuçta önemli bir verimlilik artışı sağlamıştır. Ancak verimlilik artışının bir kısmının çalışanlara yansımaları onların işdeki psikolojik doyumsuzluklarını gidermede yetersiz kalmıştır. Doyumsuzluk ve tatminsizlik çalışanların işlerini terk etmesi, işe devamsızlık, çatışmalar ve kalite düşüşleri gibi sonuçları doğurmuştur¹³. Bu olumsuzlukları ve motivasyon noksanlığını ortadan kaldırmaya yönelik olarak iş organizasyonunda yeni gelişmelerin devreye girdiğini görüyoruz. Bu konuda iş rotasyonu, iş genişletme, iş zenginleştirme ve yarı-otonom gruplar önemli bir role sahip olmuştur. Özellikle yarı-otonom grupların oluşturulması çalışanların işlerinden daha çok zevk almaları ve uyum derecelerinin artmasını sağlamıştır.

Ülkemiz açısından bu yöntemlerin uygulanabilir olup olmadığını ortaya koymak için ciddi bilimsel araştırmalara ihtiyaç vardır. Çünkü çalışanların motivasyonu ve ihtiyaçları konusunda ortaya konan gerçekler doğrultusunda bu yöntemleri uygulamaya koymak mümkündür. Aslında yeni iş organizasyonu yöntemleri işletme içinde kim olursa olsun tüm bireylere tatmin sağlamak zorunda değildir. Başka bir deyişle bu yöntemlerin uygulanması her bireyde aynı tatmini sağlamayabilir. Bu yöntemlerin temel ilkesi bireyde tatmin yaratan kaynakları araştırmaya yöneliktir. Herkes belli ekipler içinde otonom olmayı istediği gibi üretkenliğin artışında da önemli katkı sağlar. İnsan işinde belli bir inisiyatif sahibi olmak ister. Sonuçta yöneticiler sadece üretkenliğe değil rantabilitenin artışına da çalışır.

12 A.g.m., s. 10.

13 G. TREPO, R. BITTEL, Demarrage D'une nouvelle usine Organisee en groupes de Production, HEC, Jouy-en-Josas, 1977, s. 3.

KALİTE KONTROL ÇEMBERLERİNDE EĞİTİM ARAÇLARI

İsmail EFİL*

ÖZET

Kalite Kontrol Çemberleri Sisteminin etkin olarak yürütülmesinde eğitimin önemli bir yeri vardır. Bu çalışmada sistemin işleyişi ile ilgili evrelerde yararlanılan eğitim araçları üzerinde durulmaktadır. Bu eğitim araçlarından beyin fırtınası, balık kılıcı diyagramı, Pareto analizi ve yönetime sunuş tekniği kısaca ele alınmaktadır.

RESUME

L'éducation joue un rôle prépondérant dans l'effectuation du système des cercles de contrôle de qualité. Dans cette étude, on prend en considération les moyens d'éducatons dont on se sert pendant les phases concernant le fonctionnement du système. On étudie, parmi ces moyens d'éducatons, remue méninge, diagramme d'arête de poisson, l'analyse de pareto et la technique de présentation à la gestion.

GİRİŞ

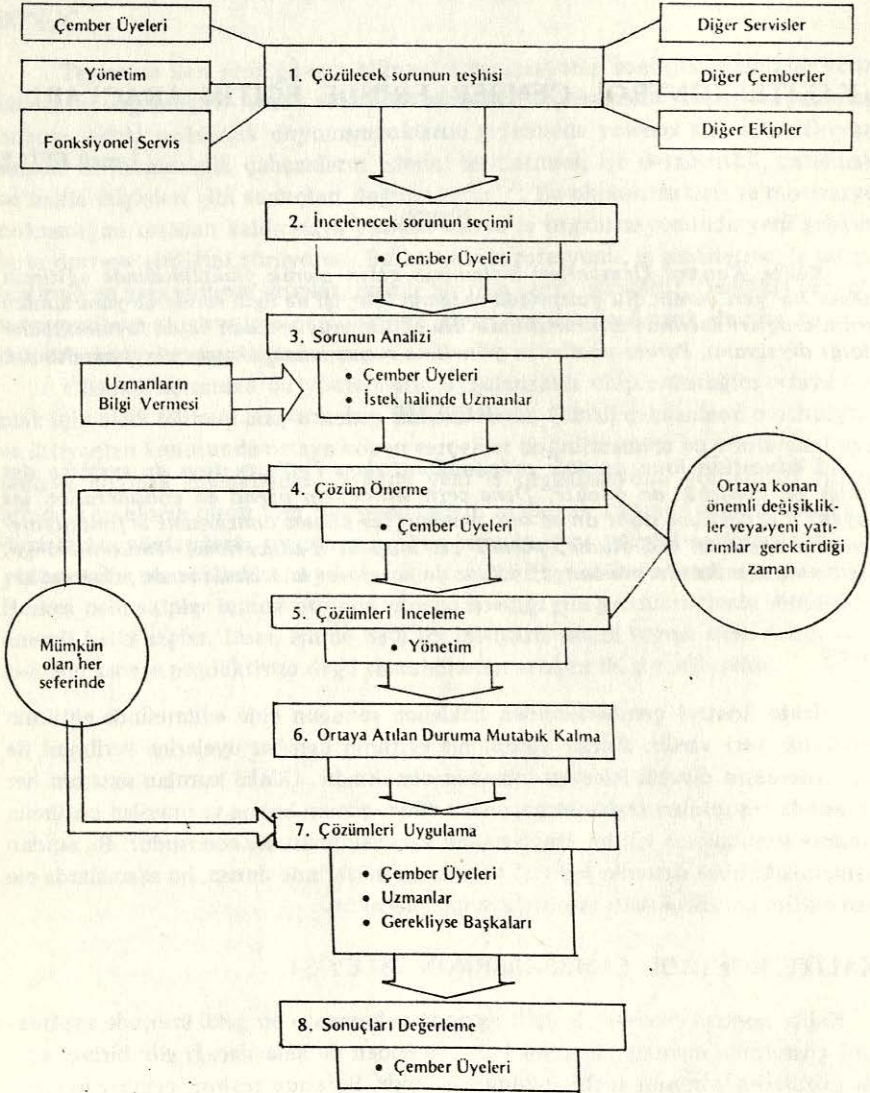
Kalite kontrol çemberlerinden beklenen sonucun elde edilmesinde eğitimin önemli bir yeri vardır. Ancak yeterli bir eğitimin çember üyelerine verilmesi ile KKÇ sisteminin düzenli işlemesi mümkün olmaktadır. Çünkü kurulan sistemin her aşamasında —sorunları teşhis etme, analiz etme, çözüm bulma ve önerilen çözümün yönetime sunulması — eğitim araçlarından yararlanılması sözkonusudur. Bu açıdan çalışmamızda önce sistemin işleyişi ve aşamaları üzerinde durup, bu aşamalarda ele alınan eğitim araçları kısaca tanıtılmaya çalışılacaktır.

I. KALİTE KONTROL ÇEMBERLERİNİN İŞLEYİŞİ

Kalite kontrol çemberi ile ilgili sistemin çalışmasını bir şekil üzerinde aşağıdaki gibi göstermek mümkündür (Şekil: 1). Şekilden de anlaşılacağı gibi birinci aşamada çözülecek sorunun teşhis edilmesi gerekir. Sorunun teşhisi, çember üyeleri, yönetim, çeşitli servisler, diğer ekipler gibi çeşitli birimlerden gelebilir. Burada çok sayıda sorun teşhis edilebilir. Ancak sorun seçimi çember üyelerinin yetkisi dahilindedir. Sorun analizinde ise çember üyeleri gerekirse uzmanların bilgisinden yararlan-

* Yrd. Doç. Dr.; Uludağ Univ. İktisatı ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

narak sorunu analiz eder. Çember çözüm önerilerini doğrudan doğruya yönetime yapar. Çözüm önerme daha sonra kısaca ele alacağımız "yönetime sunuş" tekniği ile yapılır. Eğer yönetim önerilen çözümler konusunda mutabık kalırsa çözümlerin uygulanmasına geçilir. Uygulama sonuçları yine çember üyeleri tarafından değerlendirilmeye tabi tutulur.

Şekil: 1
Bir Kalite Kontrol Çemberinin İşleyişi¹

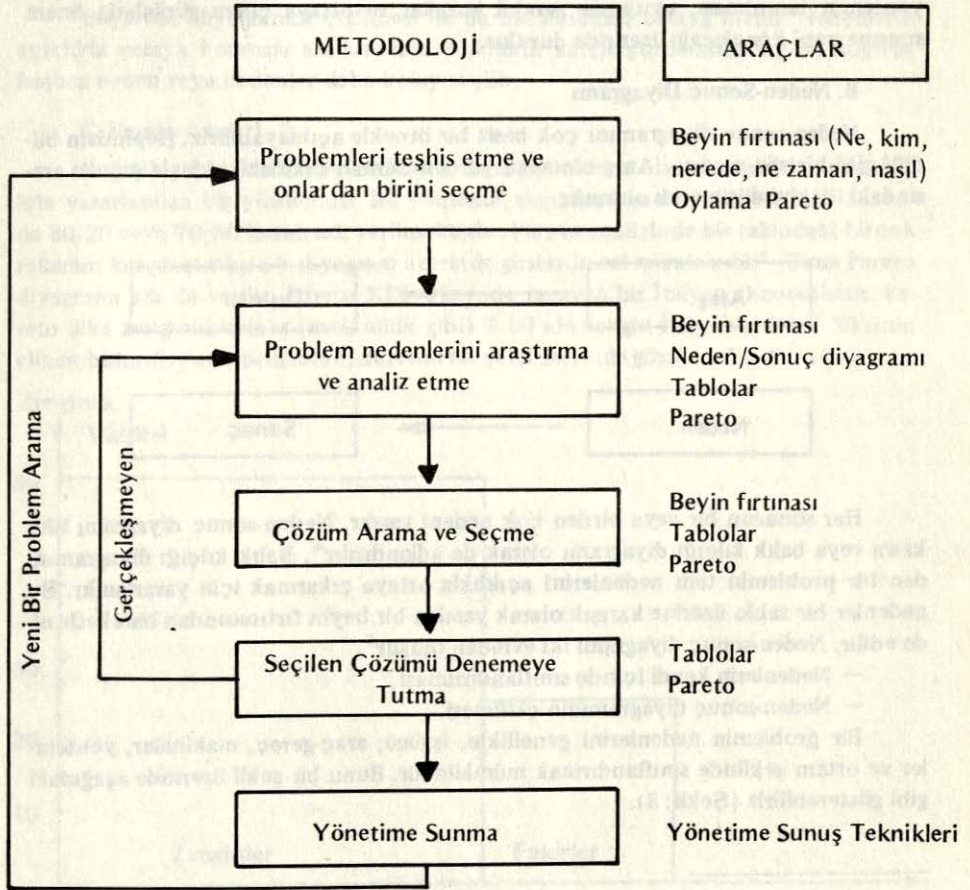
1 R. KREGOSKI ve D., Comment Lancer et Animer des cercles de qualite, Editions de l'entreprise, 1983, s. 18.

II. KALİTE KONTROL ÇEMBERLERİNDE BAŞLICA EĞİTİM ARAÇLARI (MODÜLLERİ)

Bir kalite kontrol çemberinin işleyişi (çalışması) konusunu incelerken çözülecek sorunun teşhisinden yönetime sunuşu ve elde edilen sonuçları değerlemeye kadar bir sıranın takip edilmesi gerektiğini söylemiştik. Ancak böyle bir çalışmanın gerçekleşmesi için çemberi oluşturan tüm üyelerin, lider, rehber ve yürütme komitesinin kalite kontrol çemberi hakkında belli bir bilgiye sahip olması gerekir. Biz burada sadece sorun inceleme yönetiminin takip ettiği sıraya göre hangi eğitim araçlarının önemli olduğuna değinerek bu eğitim araçlarını (modüllerini) kısaca açıklayacağız.

Sorun inceleme yönteminde takip edilen sırayı ve her aşamadaki eğitim araçlarını bir şekil üzerinde gösterebiliriz (Şekil: 2).

Şekil: 2
Sorun İnceleme Yöntemi²

2 Françoise CHEVALIER, "Les cercles de qualite et les groupes progres: Une nouvelle forme d'organisation", AFCERO, Avril, 1986, s. 7.

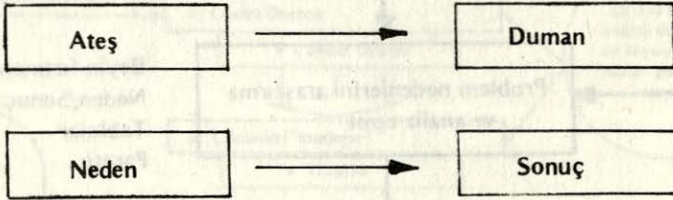
Kalite kontrol çemberlerinde, bir sorunun teşhis edilmesinden yönetime sunuşuna kadar geçen evrede yararlanılan eğitim yöntemleri çok çeşitlidir. Bu konu başı başına incelenmesi gereken geniş kapsamlı bir konudur. Burada en çok üzerinde durulan yöntemlerden bazıları kısaca ele alınacaktır.

A. Beyin Fırtınası

Beyin fırtınası en basit anlatımla bir fikir yürütme ve bunun için bireyleri teşvik etme yöntemidir. Beyin fırtınası (Brainstorming) daha çok düşünce yaratmak amacıyla grubun yaratıcı kapasitesinden yararlanmayı amaçlar³. Bir beyin fırtınası toplantısı döneminde grup üyeleri 4 ile 12 kişiden oluşur. Bu yöntem bireylerin etkin katılımını sağlar. Hür bir ortamda herkesin fikrini söylemesi sağlanır. Başlangıçta fikirlerin kaliteli olup olmadığı konusu üzerinde durulmaz. Seçim olayı daha sonra gerçekleştirilir. Bu da bir oylama ile olur. Beyin fırtınası ile ilgili eğitimde bu yöntemin tanıtılması, uyulması gerekli kurallar ve ortaya çıkan görüşlerin önem sırasına nasıl konulacağı üzerinde durulur.

B. Neden-Sonuç Diyagramı

Neden-sonuç diyagramını çok basit bir örnekle açıklayabiliriz. Hepimizin bildiği gibi bir söz vardır: "Ateş olmayan yerden duman çıkmaz". Ateşle duman arasındaki ilişkiyi düşünecek olursak;

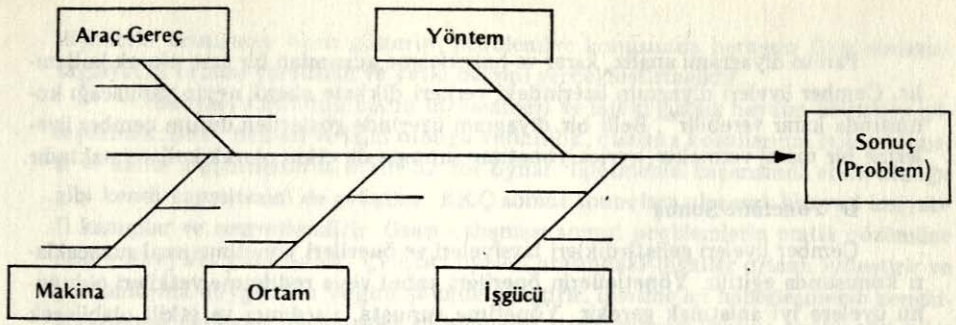

Her sonucun bir veya birden çok nedeni vardır. Neden-sonuç diyagramı ishi-kawa veya balık kılıcı diyagramı olarak da adlandırılır⁴. Balık kılıcı diyagramından bir problemin tüm nedenlerini açıklıkla ortaya çıkarmak için yararlanır. Bu nedenler bir tablo üzerine karışık olarak yazılan bir beyin fırtınasından hareketle elde edilir. Neden-sonuç diyagramı iki evreden oluşur⁵.

- Nedenlerin kendi içinde sınıflandırılması,
- Neden-sonuç diyagramının çizilmesi.

Bir problemin nedenlerini genellikle, işgücü, araç-gereç, makinalar, yöntemler ve ortam şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Bunu bir şekil üzerinde aşağıdaki gibi gösterebiliriz (Şekil: 3).

- 3 Françoise CHEVALIER, "Groupes progres-Cercles de qualite - Methodologie et outils essentiels", Editions FNEGE - AFCERO, Juin, 1985, s. 131-133.
- 4 Georges TREPO, Les Groupes de progres, C.E.S.A., Jouy-en-Josas, 1982, s. 24-25.
- 5 E.g.e., s. 26.

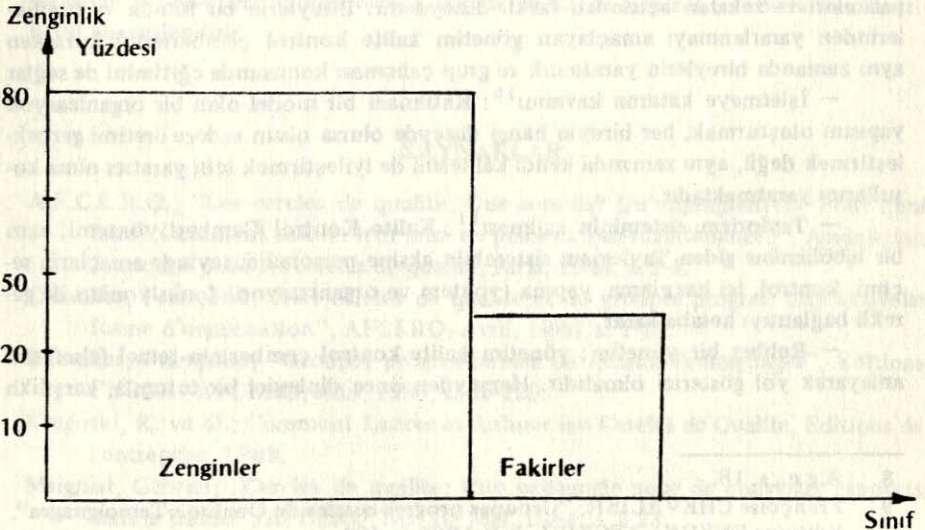

Şekil: 3
Neden-Sonuç Diyagramı

Böyle bir diyagramın çizilmesi ile durum açıklıkla ortaya konur. Nedenlerin açıklıkla ortaya konması aralarındaki ilişkilerin karşılaştırılmasını sağlar. Böylece başlıca neden veya nedenler daha kolay seçilir.

C. Pareto Analizi

Değişik sayıdaki önemli nedenleri daha az önemde olan nedenlerden ayırmak için yararlanılan bir yöntemdir. Bu yönetime, alışılmış temel ayırım metodu, bazende 80/20 veya 70/30 kuralı adı verilmektedir. Pareto analizinde bir tablodaki birçok rakamın karşılaştırılıp bir diyagram üzerinde gösterilmesi mümkündür⁶. Buna Pareto diyagramı adı da verilir. Pareto XIX. yüzyılda yaşayan bir İtalyan ekonomisttir. Pareto ülke zenginliklerinin (mal, mülk gibi) % 80'nin zengin İtalyanlardan % 20'sinin elinde bulunduğunu belirterek, durumu bir şekil üzerinde göstermektedir⁷ (Şekil: 4).

Şekil: 4
Pareto Diyagramı

6 Georges TREPO, Les outils des cercles de qualite, C.E.S.A., Jouy-en-Josas, 1983, s. 13.

7 A.g.e., s. 17.

Pareto diyagramı analiz, karar ve haberleşme açısından bir araç olarak kullanılır. Çember üyeleri diyagram üzerindeki verileri dikkate alarak neyin yapılacağı konusunda karar verebilir⁸. Belli bir diyagram üzerinde gösterilen durum çember üyelerine bir mesaj vermekte, ayrıca yönetime sunuşta da etkin olarak kullanılmaktadır.

D. Yönetime Sunuş

Çember üyeleri geliştirdikleri tavsiyeleri ve önerileri yönetime nasıl sunacakları konusunda eğitilir. Yöneticilerin önerileri kabul veya reddetme yetkileri olduğunu üyelere iyi anlatmak gerekir. Yönetime sunuşta, yardımcı ve etkili olabilecek tablo ve teçhizatı öğrenmek gerekir. Yönetime sunuşun asıl nedeni bir fikir alışverişidir⁹.

Yönetime sunuş, genellikle bir proje tamamlandıktan sonra projeyi göstermek için, uzun süreli projelerin son durumu hakkında bilgi vermek veya tavsiyelerde bulunmak için yapılır. Yönetime sunuş için önerilen zaman aralığı ise 3 ayda bir şekilde değişmektedir.

Yukarıda kısaca ele aldığımız eğitim araçları (teknikleri, modülleri) dışında başka tekniklerden de yararlanır. Buna örnek olarak, olay çalışması ve sorun önleme yöntemleri, veri toplama teknikleri, grafikler, histogramlar, tablolar, gösterilebilir.

III. KALİTE KONTROL ÇEMBERLERİNİN ÖZELLİKLERİ VE KKÇ'NDEN ÇIKARILABİLECEK SONUÇLAR

— Bireysel kapasitelerin değişkenliği: Bireyler karakterleri, yetenekleri, kapasiteleri ve zekaları açısından farklı düzeydedir. Bireylerin bu nitelik ve özelliklerinden yararlanmayı amaçlayan yönetim kalite kontrol çemberlerini kurarken aynı zamanda bireylerin yaratıcılık ve grup çalışması konusunda eğitimini de sağlar.

— İşletmeye katılma kavramı¹⁰: Katılımcı bir model olan bir organizasyon yapısını oluşturmak, her bireyin hangi düzeyde olursa olsun sadece üretimi gerçekleştirmek değil, aynı zamanda kendi kalitesini de iyileştirmek için yaratıcı olma koşullarını yaratmaktadır.

— Taylorizm sisteminin aşılması¹¹: Kalite Kontrol Çemberi yöntemi, aşırı bir işbölümüne giden Taylorizm sisteminin aksine personel düzeyinde amaçların seçimi, kontrol, işi hazırlama, yapma (yöntem ve organizasyon) fonksiyonları ile gerekli bağlantıyı hesaba katar.

— Rehber bir yönetim; yönetim kalite kontrol çemberinin temel felsefesini anlayarak yol gösterici olmalıdır. Herşeyden önce dinleyici bir tutumla, karşılıklı

8 A.g.e., s. 18.

9 Françoise CHEVALIER, "Groupes progres-cercles de Qualite - Temoignages", Editions FNEGE - AFCERQ, Juin 1985, s. 107.

10 Gabriel MAIGNIAL, "Cercles de qualite: Une pedagogie pour de nouveaux rapports dans le travail", AFCERQ No: 10, Mai 1984, s. 21-22.

11 A.F.C.E.R.Q., "Les cercles de qualite; Que sont-ils? Qu'impliquent-ils? Pour quoi faire? Comment assurer leur mise en place et leur maintenance?", Association Française pour les cercles de qualite, Paris, 1986, s. 2.

ilişkilerin artmasına özen gösterip, problemler konusunda herkesin fikir almasını sağlayacak ortamı yaratmalı ve yetki devrini gerçekleştirmelidir.

— Bireysel sorumlulukların incelenmesi ve işteki günlük hayatın kalitesini iyileştirmek: Birey bilinen ve ilgili olduğu verimlilik, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve kalite araştırmasında etkili bir rol oynar. İşletmenin başarısında etkili olduğu gibi kendi kapasitesini de geliştirir. KKÇ somut sonuçlara ulaşarak bireysel inisiyatif kamçılar ve cesaretlendirir. Grup çalışması somut problemlerin pratik çözümüne doğru bireyleri yönlendirir. Çember üyeleri arasındaki ilişkiler ortamı iyileştirir ve yardımlaşma duygusunu yoğun şekilde geliştirir. İşletme içi haberleşmenin zenginleştirilmesi deneyler, düşünceler ve bilgilerin değiştirilmesi üzerine kurulan ilişkiler örgüt ikliminin iyileştirilmesini ve hiyerarşi farklılığını azaltır. Amaçların en iyi şekilde bilinmesi, ortaya konan çözümün paylaşılması ve takip edilmesi yine KKÇ ile sağlanır. Yukarıda bahsettiğimiz noktaların her biri sorumluluk duygusunu geliştirmeye ve en iyi personel dengesini sağlamaya yöneliktir.

— İşletmenin sosyal performansının iyileştirilmesi¹²: İşteki insanın değerini arttırmak daima işgören devir hızında çok net bir azalmayla ifade edilir. Bununla birlikte iş kazaları oranının azaltıldığı da ortaya çıkar.

— İşletmenin ekonomik başarısının iyileştirilmesi (Kalitenin en düşük maliyetle elde edilmesi): Bir yönetimin ispatlamak zorunda olduğu şey veya ilk amacı mal veya hizmetlerinin kalitesi ve tüketici ihtiyaçlarını tatmin etme yeteneğidir. Bu herkese yöneliktir. Bireyin görevi ne olursa olsun herkes kendi işinde kaliteyi araştırır ve davranışları da buna yöneliktir. Daha başlangıçta problemlerin nedenlerini bulmak, müşteri tatmini sağlar, maliyetleri düşürür, hatalı üretim, satılmayan mal, hurdalar ve stokları azaltır ve bir zaman tasarrufu sağlar. Hatta, bir alan üzerinde toplanan problemleri açıkça ortaya çıkarır ve kalite kontrol çemberlerinin önerilerini kuvvetlendirir.

KAYNAKLAR

- A.F.C.E.R.Q.; "Les cercles de qualite: Que sont-ils? Qu'impliquent-ils? Pour quoi faire? Comment assurer leur mise en place et leur maintenance?", Association Française pour les cercles de qualite, Paris, 1986, s. 1-4.
- Chevalier, Françoise; "Les cercles de qualite et les groupes progres: Une nouvelle forme d'organisation", AFCERQ, Avril, 1986, s. 1-15.
- Chevalier, Françoise; "Groupes progres-cercles de qualite-Temoignages", Editions FNEGE - AFCERQ, Juin, 1985, s. 89-120.
- Kregoski, R. ve di.; Comment Lancer et Animer des Cercles de Qualite, Editions de l'entreprise, 1983.
- Maignial, Gabriel; "Cercles de qualite: Une pedagogie pour de nouveaux rapports dans le travail", AFCERQ, No: 10, Mai, 1984, s. 2-23.
- Trepo, Georges; Les Groupes de progres, C.E.S.A., Jouy-en-Josas, 1982.
- Trepo, Georges; Les outils des cercles de qualite, C.E.S.A., Jouy-en-Josas, 1983.

ALTERNATİF BÜTÇELEME YAKLAŞIMLARI

İbrahim LAZOL*

ÖZET

Bütçe; herhangi bir örgütte bir yıl veya daha kısa bir zaman aralığında kaynakların elde edileceği ve yatırılacağı yerleri belirten sayısal bir plandır. Bütçeler planlama, başarı değerlendirme, faaliyetleri koordine etme, haberleşme ve koordinasyon sağlama gibi fonksiyonların yerine getirilmesine katkı sağlamak amacıyla düzenlenir. Geleneksel olarak hazırlanan bir bütçe büyük ölçüde geçmiş yıl verilerine dayandırılır. Bu süreç içinde bazı eksiklikler ortaya çıkmakta ve bunu tamamlayıcı bazı yeni teknikler ileri sürülmektedir. Bunların başlıcaları: Planlama, programlama ve bütçeleme sistemi; destek bütçeleme; başarı denetimi ve günbatımı kavramları; sıfır tabanlı bütçeleme olarak belirtilebilir. Ancak bu tekniklerin de kendilerine özgü sınırları ve uygulama zorlukları bulunmaktadır.

SUMMARY

Alternative Budgeting Approaches

A budget is the quantitative expression of a plan. Budgets are designed to carry out a variety of functions: planning, evaluating performance, coordinating activities, implementing plans, communicating and motivating. Conventionally, the budgeting process begins with the previous year budget. This process causes some troubles. There are some new budgeting approaches such as Planning, Programming and Budgeting System; Performance Auditing and Sunset Concepts; Zero-Base Budgeting, developed to overcome these troubles. But these new techniques have also some limitations and difficulties of application.

1. GİRİŞ

Herhangi bir işletmede yönetimin başta gelen sorumluluğu işletmenin hedeflerini belirlemek olmaktadır. Bu safhayı belirlenen hedeflere ulaşabilmek için plan yapılması izler. Bir yıl veya daha kısa bir zaman dilimi içinde kaynakların sağlanacağı ve kullanılacağı yerleri belirten bir plan; "bütçe", bütçe hazırlama faaliyetleri de "bütçeleme" olarak tanımlanmaktadır¹.

* Öğr. Gör. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

1 Carl L. MOORE and Robert K. JAEDICKE; Managerial Accounting, South-Western Publishing Co., Ohio, 1972, s. 578.

İşletme faaliyetlerinin giderek karmaşık bir yapıya dönüştüğü günümüzde, yöneticiler geleceği tahmin etmek ve değişen çevre koşullarına uyum göstermek zorundadırlar. Bütçeler geleceğin belirsizliğini azaltmak, açık ve ölçülebilen hedefler belirlemek, başarı değerlemek, kontrol ve motivasyon sağlamak, koordinasyon ve düzeltici tedbirlerin alınmasını gerçekleştirebilmek gibi amaçlarla hazırlanır².

Bütün konularda olduğu gibi bütçelemeye de çeşitli geliştirme çabaları mevcuttur. Bu çabalar sonucu ortaya çıkan yaklaşımların ve özellikle, daha fazla yankı yaratması nedeniyle Sıfır Tabanlı Bütçeleme'nin incelenmesi bu makalenin konusunu oluşturacaktır.

2. GELENEKSEL BÜTÇELEMENİN EKSİKLİKLERİ

Bütçe hazırlamada geleneksel başlama noktası, geçen yılın bütçe rakamlarının enflasyona göre düzeltilmesi olmakta ve buna işletmede ilk defa başlanacak faaliyetler için öngörülen fonlar eklenerek bütçeleme faaliyetleri tamamlanmaktadır. Buradan, geleneksel yolla hazırlanan bir bütçenin, önceki yıl bütçesindeki tüm faaliyetlerin gerekli olduğu ve bunlar için daha önceden doğru tahsisat ayrıldığı varsayımına dayandığı kolayca çıkarılabilir³.

Geleneksel bütçelemeye karşılaşılan temel yetersizlikler aşağıda sıralanmıştır⁴:

- a) Geleneksel yaklaşımda bütçe talepleri daha çok bir önceki yılın muhasebe verilerine bakılarak yapılmakta, bütçe iş programı niteliği taşımamaktadır.
- b) Sorumluluk merkezleri bütçe talepleriyle birlikte gerekçelerini hazırlamadığından üst yönetim yeterli bilgiye sahip olamamaktadır.
- c) Bütçeden tahsisat yapılacak olan faaliyetler fayda-maliyet analizine tabi tutulmadığından önceden başlayan bir faaliyetin hâlâ işletme amaçlarına hizmet edip etmediği iyi analiz edilememektedir.
- d) Altan gelen talep gerekçeleri konusunda üst yönetim yeterli bilgiye sahip olmadığından taleplerin gözden geçirilmesi uzun zaman gerektirebilmektedir. Ayrıca haberleşme konusunda eksiklikler doğmaktadır.
- e) Sorumluluk merkezlerinin bütçelerinde üst yönetimce genellikle bir kesinti yapıldığından bütçe talepleri gereksiz olarak şişirilmekte veya benzer tedbirler alınmaktadır.
- f) Geleneksel bütçeleme faaliyetler arası önceliğin belirlenmesine fırsat vermediğinden finanse edilecek faaliyetlerin sıralanması konusunda yöneticiye fazla faydalı olamamaktadır.

-
- 2 Yüksel KOÇ-YALKIN; Yönetim Aracı Olarak İşletme Bütçeleri, Doğan Basımevi, Ankara, 1977, s. 46. Gordon SHILLINGLAW, Managerial Cost Accounting, 4th Ed., Richard D. Irwin, Inc., Homewood, Illinois, 1977, s. 138. Business Support Group; Management Control, Accountancy, March, 1987, s. 155.
  - 3 Charles A. NELSON; Frederick J. TURK; "Financial Management For The Arts", Readings In Management Control In Nonprofit Organizations, Editors: V.R. Kavassari, P.H., Larry, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1982, s. 341.
  - 4 Henry C. KNIGHT; "Who's Afraid of ZBB?": Answers to Some of the Critical Questions", *Cost And Management*, Vol. 52, No: 5, Sept.-Oct., 1978, s. 24-25.

Geleneksel bütçeleme nin yukarıda sayılan eksikliklerini gidermeye yönelik olarak özellikle A.B.D.'de 1960 sonrası çeşitli yaklaşımlar ileri sürülmüştür.

3. YENİ BÜTÇELEME YAKLAŞIMLARI

Geleneksel bütçeleme nin eksikliklerini gidermeye yönelik yaklaşımlardan biri; planlama, programlama ve bütçeleme sistemidir (P.P.B.S.). İlk olarak 1961 yılında Başkan Kennedy yönetimindeki Savunma Bakanlığı tarafından uygulanmış ve daha sonra diğer devlet dairelerince de benimsenmiştir. Bu yaklaşımda stratejik hedeflerin maliyet ve sonuçları belirlenerek değerlendirilmekte (planlama), bu hedeflerin gerektirdiği insan gücü ve malzeme, zaman da dikkate alınarak belirlenmekte (programlama) ve bunlar rakamlandırılarak (bütçeleme) sistem oluşturulmaktadır⁵. Bu sistemde örgüt içindeki her birimin herhangi bir görev için ne yapacağı sistem yaklaşımı çerçevesinde ele alınarak her birimin amaca ulaşmada sağlayacağı katkıya dikkat çekilir. Örneğin, işletmenin ilk defa piyasaya süreceği bir mamulün başarılı olabilmesi için araştırma-geliştirme, üretim, mühendislik, pazarlama gibi fonksiyonlardan herbirinin ayrı ayrı yerine getirmeleri gereken bazı görevleri vardır. PPBS, bu görevlere dikkat çekerek başarı şansını arttırmayı amaçlamaktadır⁶.

Daha çok kamu birimlerince kullanılan bu yaklaşım A.B.D.'nde on yıllık bir denemenin başarısızlıkla sonuçlanması nedeniyle 1971 yılında uygulamadan kaldırılmıştır. Bunun yerini 1973 yılında Amaçlara Göre Yönetim yaklaşımı almıştır⁷.

Geleneksel bütçeleme nin eksikliklerini gidermeye yönelik olarak iki de kavram ileri sürülmüştür. Bunlar; Başarı Denetimi ve Günbatımı Kavramlarıdır. Başarı denetiminin amacı bir faaliyetin etkinlik ve verimliliğini ölçerek onu ekonomik sınırlar içinde gerçekleştirmeye çalışmaktır. Başarı denetimi uygulandığında bütün programların her bütçe döneminde detaylı incelenmesine gerek kalmamakta ve ayrıca muhasebe ve yönetim bilgi sistemi değişmeden iç veya dış denetçilerce yürütülebilmektedir⁸.

Günbatımı kavramı ise işletmede bütün faaliyetlerin her bütçe döneminde gözden geçirilmemesini ancak her faaliyetin 3-7 yıl arasında icra edildikten sonra kendiliğinden sona ermesini önermektedir. Böylelikle bir faaliyet sona erince onun tekrar icra edilmesi ilk defa programa alınması durumunda olduğu gibi incelenmesi ve değerlendirilmesini gerektirmektedir⁹. Böylece bu yaklaşımda bütün faaliyetlerin her bütçe döneminde incelenmesine gerek kalmamakta ve zaman kaybı önlenmektedir.

- 5 Peter A. PYHRR; *Zero-Base Budgeting*, John Wiley and Sons, New York, 1973, s. 140.
- 6 R.M.S. WILSON; *Cost Control Handbook*, 2nd Edition, Rober Hartnall Ltd., Cornwall, 1983, s. 210.
- 7 Elwood L. MILLER; *Responsibility Accounting and Performance Evaluations*, Van Nostrand Reinhold Comp., New York, 1982, s. 54.
- 8 Ray L. BROWN; "Beyond Zero-Base Budgeting", *Readings In Management Control In Nonprofit Organizations*, Editors: V.R. Kavassari, P.H. Larry, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1982, s. 376.
- 9 James D. SUVER; Ray L. BROWN; "Where Does Zero-Base Budgeting Work?" *Harvard Business Review*, November-December 1977, s. 82.

İnceleyeceğimiz son yaklaşım sıfır tabanlı bütçeleme yaklaşımıdır. Ancak ortaya atıldıktan sonra oldukça geniş yankı yaratması ve uygulama örneklerinin de bulunması nedeniyle bu tekniği biraz daha geniş ele almak istiyoruz.

4. SIFIR TABANLI BÜTÇELEME

Bu teknik ilk olarak Peter A. Phyr tarafından 1970 yılında yazılan bir makale ile tanıtılmıştır. Yine aynı yazarın konuyu daha geniş açıklayan bir kitabı 1973 yılında yayınlanmıştır¹⁰.

Sıfır tabanlı bütçelemenin temel mantığını, işletmedeki her faaliyetin her yıl, bütçe ilk defa hazırlanıyormuş gibi ayrı ayrı ele alınması ve bu faaliyetlerin birbirine göre önceliklerinin belirlenmesi oluşturmaktadır. Ayrıca bu teknikle işletme faaliyetleri birer "karar paketi" olarak ele alınmakta ve böylelikle birbirleriyle mukayese edilebilmeleri sağlanmaktadır.

Sıfır tabanlı bütçeleme tekniği hem kamu birimleri ve hem de özel işletmeler tarafından kullanılabilir. İşletmelerde dolaylı giderlerin bütçelenmesinde kullanılması uygun düşmektedir. Çünkü üretimle doğrudan ilişkili olmayan alanlarda yöneticiler bu faaliyetlerin farklı seviyelerde gerçekleştirmeye karar verebilirler. İşletmelerin sıfır tabanlı bütçeleme uygulayabileceği alanların başlıcaları finans, kalite kontrol, tamir-bakım, araştırma ve geliştirme, mamul planlama, mühendislik faaliyetleri, bilgi işlem faaliyetleri olabilir¹¹.

Sıfır tabanlı bütçeleme uygulamasında işletme yönetimi her faaliyetle ilgili olarak aşağıdaki sorulara cevap arar:

- Faaliyet mutlaka yerine getirilmeli midir?
- Faaliyetin şu anda yerine getirilme derecesi nedir? Gerçekte hangi seviyede yerine getirilmelidir?
- Faaliyetin mevcut yolla yapılması uygun mudur?
- Maliyeti ne olmalıdır?

Bu sorulara cevap aranması, geleneksel bütçelemenin aksine, her faaliyeti sanki işe yeni başlanıyormuş gibi ele alarak gereksiz görülen faaliyetlerin ayıklanmasına yöneliktir. Böylelikle kaynakların daha etkin alanlarda kullanılması gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Sıfır tabanlı bütçelemenin kendine özgü bir yapısı ve süreci vardır. Bu yöntemi daha iyi açıklayabilmek amacıyla sıfır tabanlı bütçelemede izlenen basamaklara değinmek yararlı olabilir.

4.1. Sıfır Tabanlı Bütçeleme Süreci

İşletmelerde genel olarak bütçeleme faaliyetleri işletmenin hedef ve bütçelemede dikkate alacağı varsayımların belirlenmesiyle başlar. Böylelikle uzun vadeli plan ile tasviri yapılan faaliyetler ve mevcut kaynaklar arasında bir uyum sağlanır. Hedeflere ulaşabilmek için bütçe yılında kaynakların nerelerden temin edileceği

10 Peter A. PYHRR; "Zero Base Budgeting", H.B.R. November-December, 1970.
Peter A. PYHRR; Zero Base Budgeting, 1973.

11 PYHRR, Zero Base Budgeting, 1970, a.g.e., s. 64.

ve öncelikle nerelere kullanılması gerektiği tespit edilir. Kaynak kullanımının öncelikle belirlenmesi sıfır tabanlı bütçelemeye özgü bir yaklaşımdır¹². Ayrıca bu ilk aşamada bütçelemede kullanılacak bazı varsayımların da belirlenmesi gerekir. Ön Faaliyet Seviyeleri, ücret artışları vb.

Sıfır tabanlı bütçe sürecinde ikinci aşamada işletme içindeki karar birimlerinin belirlenmesi gerekir. Sıfır tabanlı bütçelemenin en belirgin yeniliklerinden biri her faaliyetin karar paketi haline getirilmesidir. Ancak karar paketlerinin hazırlanmasından daha önce hangi örgüt birimleri için karar paketi hazırlanacağını tespiti gerekir. Bu örgüt birimleri sıfır tabanlı bütçeleme sürecinde "karar birimleri" olarak adlandırılır.

Bu aşamada örgüt birimlerinin tespiti ve bu örgüt birimlerinin bütçelemeye katılmaları önemlidir. Bütçelemeye alt yönetim seviyesinden başlanması çalışmaların bütçelemeye karşı tutumlarını olumlu yönde etkileyerek onları bütçe hedeflerini gerçekleştirmeleri için motive eder¹³.

Sıfır tabanlı bütçelemede üçüncü aşamayı karar paketlerinin hazırlanması oluşturmaktadır. Karar paketi; özel bir faaliyeti tanıtan bir belgedir. Bu belgelerdeki bilgilere göre faaliyetin yerine getirilip getirilmeyeceğine ve diğer faaliyetlere göre önceliğinin ne olduğuna karar verilir.

Karar paketleri geliştirilirken bir faaliyetin yerine getirilmesinde farklı yaklaşımların aranması ve faaliyetin hangi düzeyde icra edileceğine karar verilmesi gerekir¹⁴.

Bütçeleme faaliyetinin başında, her karar birimi yöneticisinin yönetimi altındaki örgüt biriminin bütün içindeki fonksiyonunu anlaması sağlanır. Bundan sonra da kendisinden bu fonksiyonu yerine getirmek için alternatif yollar belirlemesi istenir. Tüm alt birimler koordineli bir şekilde aynı amaca yöneltilerek amaca ulaşmak için ortaya konan en iyi alternatifler belirlenmeye çalışılarak karar paketleri oluşturulur¹⁵.

Karar paketlerinde genel olarak aşağıdaki bilgiler yer alır¹⁶:

- Karar paketinin uygulanmasından beklenen sonuç,
- İlgili olduğu işletme faaliyetinin açık tanımı,
- Karar paketinin kabul edilmemesinin muhtemel sonuçları,
- Faaliyetin yerine getirilmesinde kabul edilmeyen diğer alternatifler,
- Karar paketinin uygulama maliyeti ve sağlayacağı faydalar.

12 Kevin W. TOURANGEAU; "Operating A Zero-Base Budgeting Program", *Cost and Management*, V. 52, No: 1, Jan-Feb. 1978, s. 13-14.

13 Frank COLLINS; Paul MUNTER; Don W. FINN; "The Budgeting Games People Play", *The Accounting Review*, January, 1987, s. 33.

14 PHYRR, Zero Base Budgeting, 1970, a.g.e., s. 64. Mustafa AYSAN ve İsmail H. ALBAYRAK, Sıfır Tabanlı Bütçeleme, Formül Matbaası, İstanbul, 1979, s. 10. TOURANGEAU, a.g.e., s. 14.

15 David WISA; "Zero Base Budgeting For Accountants", *The Accountant*, V. 189, July 1983, s. 114.

16 Scott S. COWEN; Burton V. DEAN; Ardeshir LOHRASBI; "Zero Base Budgeting As A Management Tool", *MSU Business Topics*, V. 26, No: 2, Spring 1978, s. 30. PHYRR, Zero Base Budgeting, 1973, a.g.e., s. 6.

Yukarıdaki unsurları dikkate alarak karar paketlerinin önceliğine göre sıralanması sıfır tabanlı bütçeleme dördüncü aşamasını oluşturmaktadır. Karar paketlerinin sıralanması için komiteler oluşturulması ve objektiflik sağlayabilecek sıralama kriterlerinin bulunması gerekmektedir. Sıralama sırasında temel veya kabulü zayıf görülen paketler üzerinde fazla zaman kaybetmemek ancak red ve kabul sınırına yakın paketler üzerinde tartışmak zaman tasarrufu bakımından uygun olur.

Sıralama işlemi tamamlandıktan sonra kaynakların tahsisi aşaması gelir. Derecelenen karar paketlerinden kaynakların yeterli olduğu kadar finanse edilir. Diğerleri uygulamaya alınmaz.

Sıfır tabanlı bütçeleme subjektif yargılara açık olması, fazla zaman gerektirmesi, direkt girdi çıktı ilişkisi olan faaliyetlerde uygulanamaması, kırtasiye işlerini arttırması, işletme çapında sıralanacak çok sayıda karar paketinin ortaya çıkması ve fazla yönetici zamanı gerektirmesi gibi yönlerden büyük eleştirilere uğramıştır¹⁷.

Ancak yöntemin bazı olumlu yönleri de belirtilmiştir. Kaynak tahsisinde etkinliği sağlaması, yöneticileri etkin ve verimli yollar bulmaya teşvik etmesi, alt yönetimin işletme amaçlarını daha iyi anlaması ve yöneticilerin kendilerini yetiştirmelerini sağlaması gibi yönlerden de sıfır tabanlı bütçeleme olumlu sonuçlar verebileceği ileri sürülmektedir¹⁸. Ayrıca sıfır tabanlı bütçelemede faaliyetlerin karar paketi şeklinde düzenlenmesi ve bu karar paketlerinin önceliklerine göre sıralanması sonucu kaynakların daralması durumunda hangi karar paketlerinin uygulamadan kaldırılacağı, kaynakların artması durumunda da hangilerinin finanse edileceği önceden belli olur. Bu nedenle bütçe açıklarının kapatılmasında bu teknik devlet bütçelerinde de yararlı olabilir.

SONUÇ

Geleneksel bütçeleme eksikliklerini gidermeye yönelik olarak son yıllarda yeni bazı bütçeleme yaklaşımları ileri sürülmüştür. Geleneksel olarak hazırlanan bütçenin büyük ölçüde geçmiş yıl verilerine dayandırılması ve her faaliyetin yeni bütçe dönemi için tekrar incelemeye gerek görülmemesi onun tamamlanması gereken en önemli yönleri olarak belirtilebilir. Bu amaçla ileri sürülen yaklaşımlardan özellikle sıfır tabanlı bütçeleme geniş yankılar uyandırmış ve bazı ülkelerde, özellikle de ABD.'de uygulamaya girmiştir. Sıfır tabanlı bütçeleme özünü; işletme faaliyetlerinin her bütçe dönemi için incelenerek karar paketi şekline getirilmesi ve bu karar paketlerinin de önceliklerine göre derecelenerek kaynak tahsisi yapılması oluşturmaktadır. Ancak birçok yeni yönetim tekniği gibi bu yaklaşım da özellikle uygulanmasındaki zorluklardan dolayı oldukça ağır eleştirilere uğramıştır. Bununla birlikte geleneksel bütçeyi tam olarak uygulayabilen ve örgütsel yönden güçlü olan işletmelerde sıfır tabanlı bütçeleme uygulamasının başarılı olabileceği söylenebilir.

17 Robert N. ANTHONY; "Zero Base Budgeting: A Useful Fraud?", *Reading In Management Control In Nonprofit Organizations*, Editors: V.R. Kavassari, H.H. Larry, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1982, s. 325. KNIGHT, a.g.e., s. 25. Sera ÖZBAŞAR; "Sıfır Tabanlı Planlama ve Bütçeleme Yöntemi", *Sevk ve İdare Dergisi*, Nisan 1978, s. 15.

18 SUVER-BROWN, a.g.e., s. 82-84. AYSAN-ALBAYRAK, a.g.e., s. 39.

KAYNAKLAR

- Anthony, Robert N.; "Zero Base Budgeting: A useful Fraud?" *Readings In Management Control In Nonprofit Organizations*, Editors: V.R. Kavassari; H.H. Larry, John Wiley and Sons, Inc., New York 1982.
- Aysan, Mustafa, Albayrak, İsmail H.; Sıfır Tabanlı Bütçeleme, Formül Matbaası, İstanbul, 1979.
- Brown, Ray L.; "Beyond Zero-Base Budgeting", *Readings In Management Control In Nonprofit Organizations*. Editors: V.R. Kavassari; P.H. Larry, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1982.
- ; Business Support Group; Management Control, *Accountancy*, March, 1987.
- Collins, Frank, Munter, Paul, Finn, Don W.; "The Budgeting Games People Play", *The Accounting Review*, January, 1987.
- Cowen, Scott S., Dean, Burton V., Lohrasbi, Ardesbir; "Zero Base Budgeting As a Management Tool", *MSU Business Topics*, V. 26, No: 2, Spring 1978.
- Knight, Henry C.; "Who's Afraid of ZBB?": Answers to some of the Critical Questions" *Cost and Management*, V. 52, No: 5, Sept. - Oct., 1978.
- Koç-Yalkın, Yüksel; Yönetim Açısından İşletme Bütçeleri, Doğan Basımevi, Ankara, 1977.
- Miller, Elwood L.; Responsibility Accounting and Performance Evaluations, Van Nostrand Reinhold Comp., New York, 1982.
- Moore, Carl L. and Jaedicke, Robert K.; Managerial Accounting, South-Western Publishing Co., Ohio, 1972.
- Nelson, Charles A., Turk Frederick J.; "Financial Management For the Arts" *Readings In Management Control In Nonprofit Organizations*, Editors: V.R. Kavassari; P.H. Larry, John Wiley and Sons, Inc., New York, 1982.
- Özbaşar, Sera; "Sıfır Tabanlı Planlama ve Bütçeleme Yöntemi", *Sevk ve İdare Dergisi*, Nisan 1978.
- Pyhrr, Peter A.; "Zero Base Budgeting", *Harvard Business Review*, Nov.-Dec. 1970.
- Pyhrr, Peter A.; Zero-Base Budgeting, John Wiley and Sons, New York, 1973.
- Shillinglaw, Gordon; Managerial Cost Accounting, 4th Ed., Richard D. Irwing, Inc., Homewood, Illinois, 1977.
- Suver, James D., Brown, Ray L.; "Where Does Zero-Base Budgeting Work?" *Harvard Business Review*, November-December, 1977.
- Tourangean, Kevin M.; "Operating A Zero-Base Budgeting Program", *Cost and Management*, V. 52, No: 1, Jan.-Feb., 1978.
- Wilson, R.M.S.; Cost Control Handbook, 2nd Ed., Robert Hartnoll Ltd., Cornwall, 1983.
- Wisa, David; "Zero Base Budgeting For Accountants", *The Accountant*, V. 189, July 1983.

MOTİVASYONUN İŞLETME BAŞARISINDAKİ ÖNEMİ, MOTİVASYON MALİYETLERİ VE MUHASEBESİ

Ümit GÜCENME*

ÖZET

İşletmede, verimi artırmak amacıyla personelin motivasyon için yapılan harcamalar sosyal muhasebenin bir kolu olan beşeri kaynaklar muhasebesi kapsamı içinde yer almaktadır. İnsangücünün etkin kullanımı yanında, onun işinden doyum sağlamasını temin etmek için motivasyon araçları kullanılır. Böylece işletmenin, iş-görene karşı sosyal sorumluluklarını gerçekleştirmesi mümkün olur.

Ekonomik koşulların iyileştirilmesi, psiko-sosyal araçlar, örgütsel ve yönetsel araçlarla, fiziksel koşulların iyileştirilmesi için katlanılan motivasyon maliyetleri finansal tablolarda iki şekilde yer alır. Birincisi, tüm harcamalar dönem gideri olarak kayıtlanır ve geleneksel finansal tablolarda ek açıklamalar olarak dipnotlar halinde verilir. İkincisi, motivasyon maliyetleri aktifleştirilir ve yapılan harcamalardan beklenen yarar süresine göre amortismanına tabi tutulur.

SUMMARY

The Impact of Motivation on Business Success, Motivation Costs and Accounting

The human resource accounting, which is a branch of social accounting, includes the expenses for personnel motivation in order to increase the productivity of business. Motivation means are used both to provide the effective use of manpower and to provide his satisfaction of work. Thus, it is possible for business to perform its social responsible to personnel.

Motivation costs which are undertaken in order to improve economic and physical conditions, usage of psycho-social means, organizational and administrative means are shown in traditional financial statements in two ways. First, all expenses are recorded as the motivation costs are recorded among assets accounts of balance sheet and amortized according to usage period of expenses.

* Öğr. Gör. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü Muhasebe Finansman Anabilim Dalı.

GİRİŞ

Bazen çok çok iyi dinlenip, gıda aldığımız halde kendimizi yorgun, bazen de çok sıkı çalıştığımız halde kendimizi zinde hissederiz. Zaman zaman fiziksel enerjimizi harekete geçiren bir itici gücün varlığını açıkça duyarız. Birey fizyolojik ve sosyal ihtiyaçları ile bilinçli veya bilinçsiz olarak dürtülenir. Bu itici güç ile gerçekleştirdiği eylemler sonucunda bir doyum sağlar.

Bireysel davranışların nedenleri, kişinin motivleridir. Sözkonusu itici psikolojik güç, motiv kavramının oluşumuyla ortaya çıkar. O halde bireyin, ihtiyaç duyması, dürtülenmesi, istemesi ve davranması süreci motivasyon olarak belirlenebilir¹. İnsan yapısında varolup bireyin motive edilebilmesinde etkili olabilecek faktörler A.H. Maslow tarafından geliştirilmiştir². Maslow'a göre temel gereksinmeler; fizyolojik gereksinmeler, güven gereksinmesi, sevgi gereksinmesi, itibar görme gereksinmesi, kendi kendini anlayış ve kişisel bütünlük gereksinmesidir. Buna göre bireyin insan olarak gereksinmeleri yanında bir örgüt üyesi olarak da bir takım gereksinimleri vardır.

İnsan gereksinmelerinin şekli işletmeler için çok önemlidir. Eğer işletme bireyin belirli gereksinmelerini karşılamada yardımcı olmuyorsa, birey işletme için bütün gücünü vermeyebilir ve sonunda da işletmeyi terkedebilir³. İşletmeler sahip oldukları varlıkların en önemlilerinden biri olan beşeri varlıklara gereken önemi vermezler ise, başarılarının devamını sağlamaları mümkün olmaz. 1960'lı yıllardan itibaren işletmelerin sosyal sorumlulukları, sosyal çabalar ve bunların kamuya aktarılması yolları üzerinde çalışılmaktadır.

Diğer işletme faaliyetlerinde olduğu gibi sosyal içerikli faaliyetlerin yürütülmesinin de bir maliyeti vardır ve bunlar işletmenin finansal durumu üzerinde etkin olmaktadır. Karar organlarına sosyal faaliyetlerin planlanması ve yürütülmesi için gerekli ve yeterli bilgilerin sağlanması amacıyla oluşturulan bilgilendirme sistemi işletme sosyal muhasebesi olarak adlandırılmaktadır⁴. İşletmelerin sosyal sorumluluklarının öncelikle çalışanlarına karşıdır. İşletmede alt üst kademelerde istihdam edilen beşeri varlıklar ile ilgili olarak geliştirilmiş olan beşeri kaynaklar muhasebesinde amaç; işletmede çalışan işgöreni ilgilendiren harcama ve masrafların diğer masraflar gibi bütçelenmesi veya beşeri yatırım olarak aktifleştirilmesi suretiyle iyi bir personel yönetimi oluşturmak ve personele karşı işletmenin sosyal sorumluluklarını muhasebeye yansıtmaaktır. Çalışanların işe motive edilmesi için katlanılan maliyetlerin muhasebeleştirilmesi beşeri kaynaklar muhasebesi kapsamı içinde yer almaktadır.

- 1 KAYNAK, Tuğra, "Beşeri İlişkiler Açısından Yönetim ve Verimlilik", *Yönetim, İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 2, Ekim-Aralık 1975, s. 80.
- 2 Maslow, Abraham H., *Motivation and Personlity*, Second Edition, Harper-Row Publisher, New York, 1970, s. 35-50; ONARAN, Oğuz, *Çalışma Yaşamında Güdülenme Kuramları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1981.*
- 3 HICKS, Herbert G.; *Örgütlerin Yönetimi: Sistemler ve Beşeri Kaynaklar Açısından* (Çevirenler: Osman Tekok, Bintuğ Aytek, Birol Bumin) Turhan Kitabevi, Ankara, 1979, s. 62.
- 4 ÖZTÜRK, Tanju, "Sosyal Sorumluluk —Sosyal Muhasebe— Sosyal Denetim ve Sosyal Denetim Raporları", *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 7, Şubat-1977-I, s. 100.

İyi bir personel yönetiminde ve işletme başarısındaki önemi nedeniyle çalışmamızda motivasyon muhasebesi ele alınmış ve beşeri kaynaklar muhasebesi çerçevesinde finansal tablolarla ilişkisi incelenmeye çalışılmıştır.

1. MOTİVASYONUN İŞLETME BAŞARISINDAKİ ÖNEMİ

Motivasyon ile verimlilik arasındaki ilişki çeşitli araştırmalarla ortaya konmuştur⁵. İşgörenin işinden memnun olmasını sağlamak, verimliliği artırmak, gereksiz harcamaları azaltmak gibi değerli sonuçların sağlanıp sağlanamaması sosyal bilimciler kadar, işletme yöneticilerinin yeteneklerine de bağlıdır. Yöneticiler çalışanlarına, bir işi kendi kendine başarmış olma duygusunu arttırmak için olanak sağladığında yaratıcılık ve verimliliğin ve pek tabii kârın da hayret verecek ölçüde artacağı şüphesizdir⁶. Gerçekten de yöneticilerin, çalışanlar için yeterli motivasyon araçlarını etkin bir şekilde uygulaması herşeyden önce verimliliğin artışı sağlar. Her elemanın sağladığı verim, onun için ödenen işçilik giderlerine karşılık çıkardığı iş miktarı ile ölçülebilir. Normal bir insan sadece çalışmayı değil, kapasitesini tam olarak ortaya koyabilmesine olanak verecek düzeyde sorumluluğu gerektiren bir iş ister⁷.

Öte yandan motivasyon araçlarının başarılı bir şekilde kullanılması ile işe giren ve çıkanların sayısının azaltılması, işe gelmeme veya geç kalmanın önlenmesi de mümkün olur.

İşe giren ve çıkanların sayısının yüksekliği elemanların hoşnutsuzluğunu belirten kuvvetli bir göstergedir ve işletmede birçok ekonomik ve sosyal sorunlara yol açar. Öncelikle yeni işgörenlerin bulunması, yerleştirilmesi ve işine uyarlanması işletme için ekonomik kayıptır. Öte yandan işçilerin sürekli değişimi iş kazalarını artırır ve diğer işçiler üzerinde moral bozukluğu yaratır⁸. Motivasyon araçları sayesinde, yüksek işgören değişim hızının sakıncaları önlenabilir.

2. MOTİVASYON MALİYETLERİ

İşgörenlerin istekli ve verimli çalışmalarını sağlamak için yöneticiler temel birtakım motivasyon araçlarını kullanabilirler. Sözkonusu araçları; ekonomik, psiko-sosyal, örgütsel ve fiziksel araçlar şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Bu araçların kullanılması, kısa dönemde işletmeye bir parasal yük getirir. Ancak kullanılmaması uzun dönemde olumsuz sonuçlar doğuracak, daha büyük güçlükler, daha büyük yükler getirecektir.

2.1. Ekonomik Koşulların İyileştirilmesi Maliyetleri

İşletmeler çalışanlarını ödüllendirmek amacıyla ücret artırımlarını ya kişisel katkıları ödüllendirerek, yada tüm çalışanları kuruluş üyesi olmaları nedeniyle ödül-

5 Bkz. BROWNELL Peter and MCINNES, Morris, "Budgetary Participation, Motivation and Managerial Performance", *The Accounting Review*, October 1986, s. 587-598, KAYNAK, a.g.m., s. 83-84.

6 BAYKAL Besim, Motivasyon Kavramına Genel Bir Bakış, Divan Matbaacılık.

7 ARGYLE Michael, GARDNER, Godfrey and CIOFF, Frank; "Supervisory Methods Related to Productivity, Absonteeism and Labour Turnover", *Management and Motivation* Victor H.Vroom and Edward L. Dec, 1975, s. 171.

8 SABUNCUOĞLU, Zeyyat; *Personel Yönetimi*, Bursa, 1982, s. 54.

lendirerek gerçekleştirirler. Ancak ikincisi kuvvetli bir motivasyon değerine sahip değildir. Eğer ücretle iş başarısı arasında bir ilişki kurulmamışsa, ücret artışı başarı yüklenmesine yol açmayabilir⁹.

Çalışanlara aldıkları sabit ücretin dışında daha çok ve daha verimli çalışmaya özendirme amacıyla, zaman esasına veya parça başı temeline göre, fazla çalışmalar için prim ödenmesi de ekonomik araçlardan biridir¹⁰. Bir başka ekonomik motivasyon aracı da kâra katılmadır. Kârdan pay dağıtma, işverenin tam gün çalışan işgörenlerine, ücretlerine ek olarak ve işletmenin yıllık kârı temel alınarak peşin ya da ertelenmiş ödemeler yapmasını öngören bir sistemdir. Kâra katılma genelde işgörenleri özendirmek, işletme dışından yetenekli işgörenleri işletmeye çekebilmek ve işletmede çalışanlara sosyal yardım veya ek gelir sağlamak amacıyla geliştirilmiştir¹¹.

2.2. Psiko-Sosyal Araçlar ve Maliyetleri

İşgörenlerin büyük çoğunluğu bağımsız çalışma ve insiyatif kullanma gereksinmesine önem verirler. Ancak çalışmada bağımsızlık kavramı işgörelere sınırsız bir özgürlük verilmesi anlamına gelmez. Belirli alanlarda ve belirli ölçüde tanınan çalışma özgürlüğü kişisel yeteneklerin, yaratıcı ve yapıcı gücün ortaya çıkmasını kolaylaştırır¹².

Yükselme, bireyin daha yüksek bir konumdaki göreve, dolayısıyla daha güç bir işe getirilmesidir. Görev güçleştikçe bireye yüklenen sorumluluk, verilen yetki, ödenen ücret artar. Bu nedenle yükselme birey üzerinde çok yönlü bir güdüleyici etki yapar.

Takdir edilme, manevi yönü daha ağır basan ve tüm çalışanlar için önemli bir özendirme aracıdır. Yapılan işin önem verilen kişileri tarafından, özellikle yöneticiler tarafından beğenilmesi çalışanlara büyük bir tatmin sağlar. Takdir bazen bir yükselme, bazen bir süre ücretli izin, bazen de parasal olarak ödüllendirilir ve işletme için maliyeti verilen ödüllerin bedelidir.

Bir işin aynı tempoda ve sürekli tekrarlanarak yapılmasının verdiği yorgunluk ve bıkkınlığı önlemek için başvurulmuş psikolojik motivasyon araçlarından biri de işin çeşitlendirilmesi ve genişletilmesidir. Yorgunluk ve monotonluk, iş değiştirme, iş kazalarının artması, aşırı zihni ve ruhi gerginlik yada işten memnuniyetsizlik duygusuna neden olabilmektedir.

Çalışma süresince, faaliyet şekli makul ölçüde değiştirildiğinde, iş görene çalıştığı süre yerine üretim esasına göre ödeme yapıldığında, iş belirsiz ve görünüşte sonu gelmez bir faaliyet olmaktan ziyade, anlamlı bir görevler serisi olarak algılandığında, işgörenler soyutlanmış ünite içinde olmaktan çok yoğun sosyal grup içinde

9 İNCİR, Gülten; "Çalışanları İsteklendirmede Etkili Birkaç Özendirici" *Verimlilik Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 4, s. 84.

10 SABUNCUOĞLU, Zeyyat; *Çalışma Psikolojisi*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1984, s. 86.

11 ARTAN, Sinan; *İşletmelerde İşgörenlerin Yönetime Katılması ve Türkiye'deki Uygulama*, *Kollokyum Bildirisi*, Eskişehir, 1979, s. 6.

12 SABUNCUOĞLU, Çalışma Psikolojisi, a.g.k., s. 91.

çalıştığında ve çalışma süresi içine uygun dinlenme seansları sokulduğunda işler daha az monoton olmaktadır¹³.

2.3. Örgütsel ve Yönetmel Motivasyon Maliyetleri

İletişim, kuruluş içinde dikey ve yatay olarak emir ve haberlerin yayılmasını sağlayan bir süreç olarak tanımlanabilir. Örgütle ilgili konularda bilgi sahibi olmak, öneriler iletebilmek, çalışanlarda kendilerine önem verildiği inancını güçlendirir, örgüt amaçlarını benimsemelerini sağlar.

Kararlara katılma son yıllarda yönetim bilimcilerinin üzerinde en çok durdukları konulardan biri olmuştur. Kararların alınmasında söz sahibi olmak çalışanlar üzerinde güdüleyici bir etkiye sahiptir ve onların moralini yükseltir¹⁴. İşgörenler, işletmenin çalışma ve sağlık koşulları, çalışma saatleri, iş güvenliği, eğlence, seminer vb. sosyal ve kültürel konulardaki kararlara katılabilecekleri gibi, işletmelerin yönetim kurullarında yer alarak her tür kararlara katılmaları da mümkün olabilir.

Eğitim ve yükselme politikası, çoğu kez işletmelerin motivasyon politikalarıyla birlikte yürütülür. Mesleki ve teknolojik gelişmeleri yakından izleme, bilgi kapasitesini genişletme, yeni yöntemleri öğrenme ve kişisel yetenekleri artırma amacıyla gerçekleştirilen eğitim etkili bir işe özendirme aracıdır¹⁵. Eğitim işgören için bir yükselme aracı, işletme için ise verimliliği artırmak için maliyetine katlanılması gereken bir motivasyon aracıdır.

2.4. Fiziksel Koşulların İyileştirilmesi Maliyetleri

Kötü çalışma koşulları işteki kaza hata sayısının artmasına, malzeme israfına, işin istenilen kalite ve miktarda gerçekleşmesine engel olduğu gibi, kişide birtakım gerilimlere, hoşnutsuzluklara ve en önemlisi de yorgunluğa neden olmaktadır¹⁶.

Çalışma koşullarının iyileştirilmesinde, aydınlatma ve renk, ses ve gürültü ile çalışma ortamının nem ve sıcaklığının önemi büyüktür.

Az ışıklandırma, görme ve iş yapma gücünü doğururken, gereğinden çok aydınlatma da gözü yorar ve bozar. Yeter düzeyde normal bir aydınlatmanın olmadığı yerde verimli çalışma, kaliteli üretim ve dikkat azalır. Çalışma ortamında dikkat edilmesi gereken bir diğer nokta da kullanılan renklerdir. Renk yalnızca çalışma ortamını estetik olarak geliştirmek için değil, aynı zamanda çalışanların moralini ve verimini artırmak için de kullanılır. Uygunsuz renk seçimi yetersiz aydınlatmanın etkilerini çoğaltır, göz yorgunluğu, sıkıntı ve bitkinliğe neden olur.

Belirlenen normların altında yada üstündeki ses şiddeti ve gürültü, iş verimini olumsuz yönde etkiler. Gürültünün yerinin belirlenmesi ve gürültü emici malzeme kullanarak azaltılması sağlanabilir. Öte yandan klima cihazları veya vantilatörler ile nem ve sıcaklığın normal bir düzeyde tutulması mümkün olabilir.

İşin dizaynı ile işgörenin yerleştirilmesi ise, iş etüdüleri sonucunda belirlenmeli, en iyi yerleşim sağlanarak, çalışanın fiziksel yorgunluğu en aza indirilmelidir.

13 MET, Ömer Lütfü; Sanayi İşletmelerinde Uzmanlaşmanın İşle İlgili Tutumlar Üzerine Etkileri, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1984, s. 122.

14 İNCİR, a.g.m., s. 93.

15 SABUNCUOĞLU; Çalışma Psikolojisi, a.g.k., s.99.

16 YERTUTAN, Canan; "Uygun Çalışma Koşulları", *Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bülteni*, Temmuz-Ağustos-Eylül 1985, Sayı: 16-17-18, s. 22.

3. MOTİVASYON MALİYETLERİNİN MUHASEBELEŞTİRİLMESİ VE BEŞERİ KAYNAKLAR ARASINDAKİ İLİŞKİ

İşletme sosyal başarısının ölçülmesi ve raporlanmasını konu alan sosyal muhasebenin başlıca ilgili alanları; fiziksel çevrenin korunması, işgören ile ilişkiler, toplum ile ilişkiler, mal ve hizmet katkılarıdır¹⁷. İşgören ile ilişkiler ve işgörene karşı sorumluluklar, işletmenin sosyal sorumluluklarının bir parçasıdır. 1974 yılında Ulusal Muhasebeciler Derneğinin kurmuş olduğu İşletmenin Sosyal Başarı Muhasebesi Komitesi (The National Association of Accountants, Committee on Accounting for Corporate Social Performance) sosyal başarı için işgücü ile ilişkilerdeki ilgi alanlarını belirlemiştir¹⁸. İşgöreni motive edici bu ilgi alanlarındaki sosyal başarı, sosyal muhasebenin kapsamı içinde yer alan beşeri kaynaklar muhasebesinin bir bölümünü oluşturmaktadır.

Beşeri varlıklarla ilgili olarak geliştirilmiş olan beşeri kaynaklar muhasebesi, beşeri varlıklara ait verileri belirleyip değerleyerek işletme kaynakları arasında dikkate almak ve onlarla ilgili maliyetleri irdelemektir¹⁹. Beşeri kaynaklar üzerinde yapılan ilk incelemelere 1691 yılında rastlanmaktadır. Sir William Petty beşeri bir varlığın parasal değerini belirlemek için çalışmalar yapmıştır. Ancak uygulanabilir ilk modellerin seçimi 1960-1970 on yıllık döneminde Amerikan Sosyoloğu Rensis Likert tarafından geliştirilmiş ve 1965 yılında Michigan Ann Arbor Üniversitesinde bir çalışma grubu kurmuştur. Orta büyüklükte bir işletme olan La Barry Corportion uygulama alanı olarak seçilmiştir. Personelin işe alınması ve çalıştırılmasından doğan ve o güne kadar dönem gideri olarak kabul edilen harcamaları aktifleştirerek, bir amortisman sistemi geliştiren çalışma grubu 1969 yılında araştırmalarının sonuçlarını yayınlamıştır. Bu çalışmanın sonuçlarının yayınlanmasından sonra bu konudaki araştırmalar artmış ve birçok model geliştirilmiştir²⁰.

Geliştirilen modellere göre işletmedeki insan gücünün motive edilmesi için katlanılan maliyetlerin finansal tablolarda gösterilmesinde iki yol izlenebilir.

— Geleneksel finansal tabloların genişletilmesi.

— Yeni raporlama yöntemlerine başvurulması.

Yeni raporlama yöntemlerinde, işletmenin kamuya karşı sosyal sorumluluklarına ait bilgilerin ağırlık taşınması ve ülkemizde finansal tablolarda yeknesaklığın an-

- 17 SÖZBİLİR, Halim; "İşletmelerde Sosyal Muhasebe", *Muhasebe Dergisi*, İstanbul Üniversitesi, İşletme Fak. Ağustos 1982, III, Yıl: 8, Sayı: 29, s. 77.
- 18 SÖZBİLİR, Halim; İşletmelerde Sosyal Muhasebe Kuramı ve Türkiye'de Bir Anket Çalışması, Sevinç Matbaası, Ankara, 1981, s. 28-29.
- 19 LİKERT, Rensis, "Human Resource Accounting", *Personnel*, May-June, 1973, s. 13.
- 20 Sosyal Raporlama Yöntemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. SÖZBİLİR, a.g.k., s. 67-108; Sözbilir, a.g.m., s. 79; CRAY, Rob, OWEN David and MAUNDERS Keith, "Corporate Social Reporting: The way Forward", *Accountancy*, December 1986, s. 108-109; GÜLÇİMEN, Nihat; Sosyal Muhasebe Sistemi, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1983, s. 45-154; ALBAYRAK, İsmail Hakki; "Beşeri Varlıklar Maliyet Modelleri", *Muhasebe Enstitüsü Dergisi*, Şubat 1983-I, Yıl: 9, Sayı: 31, s. 27-33; KOTAR Erhan; "Türkiye'deki Ekonomik Gelişmelerin Muhasebe Eğitimine Getirdiği Sorumluluklar", *V. Muhasebe Eğitimi Sempozyumu*, 1983, s. 105-149.

cak son yıllarda sağlanabilmesi nedeniyle yeni raporlama yöntemlerine başvurulmadığındaki güçlükler gözönüne alınmış ve burada geleneksel finansal tabloların genişletilmesi üzerinde durulmuştur.

Geleneksel finansal tabloların genişletilmesi, işgücü ile ilgili sosyal bilgilerin ve motivasyon çalışmalarının ya anlatım biçimindeki açıklamalar ya da finansal tablolara yeni hesapların eklenmesi ile sağlanabilir. Anlatım biçimindeki açıklamalar denetimden geçmiş finansal tablolarda dipnotlar şeklinde gözükür veya yıllık raporlarda finansal tablolar ile birlikte yönetim kurulu başkanının mektupları ya da ortaklara özel raporlar olarak yer alması mümkün olmaktadır²¹.

Geleneksel yapıdaki finansal tablolarda beşeri varlıklara yapılan yatırımlarla ilgili bilgiler yer almaz ve bu tür yatırımların tamamı dönem gideri olarak işlem görür. Bu durumda beşeri kaynaklar için katlanılan maliyetler, içinde bulunulan dönemin ötesinde bir değer taşımamaktadır. Oysa işe alma, eğitime ve geliştirme gibi maliyetler aslında gelecekteki hizmet dönemlerini de ilgilendirmektedir. Belli bir kaynağın birden fazla muhasebe dönemini ilgilendiren hizmet potansiyeline sahip olması aktifler arasında gösterilmesinin bir nedeni olmaktadır²². Bu nedenle işletmeye bir yıldan daha uzun süre kullanım sağlayan beşeri kaynak motivasyon giderlerinin, geleneksel finansal tablolara yeni hesapların eklenmesi ile önce aktifleştirilmesi ve daha sonra yararlanılacağı beklenen gelecek dönemler itibarıyla amortisman tabii tutulması, daha sağlıklı sonuçlar doğurmaktadır. Herhangi bir işgören beklenmeyen bir dönemde işden ayrıldığında, kendisine ait aktifleştirilmiş maliyetlerin tamamı giderleştirilmektedir.

Böyle bir muhasebe uygulaması durumunda hesapların işleyişi şu şekilde olmaktadır. Hangi türde olursa olsun (ücret, işe alma, fiziksel ve örgütsel koşulların iyileştirilmesi maliyetleri vb.) normal olarak bir gider hesabının borcuna yazılması gereken harcamalar, beşeri kaynak yatırımları hesabının borcuna kaydedilir. Beşeri kaynak yatırımlarını ilgilendiren ve o döneme ait olan amortisman tutarı bir gider hesabına borç yazılırken, beşeri kaynak yatırımları amortisman hesabına alacak yazılır. Bilançoda beşeri kaynak yatırımları hesabından amortismanlar düşülerek, beşeri kaynak yatırımlarının net tutarı gösterilir²³. Bu işleyiş, hesaplar üzerinde şöyle gösterilebilir.

Beşeri kaynak yatırımlarını aktifleştiren bir işletmede, sözkonusu harcama amortisman süresine göre kısım kısım giderleştirdiğinden bu işletmenin dönem giderleri, bu tür harcamaları aktifleştirmeyip tek kalemde dönem gideri yazan işletmelerinden daha düşük olacaktır. Bu da hayali bir kâr ortaya çıkaracaktır.

Ancak vergi kanunları ve genel kabul görmüş muhasebe ilkeleri bilançoların samimiyet ve doğruluğunu sağlamak amacıyla bu uygulamayı kabul etmemektedir. Beşeri kaynakları dikkate alan bir muhasebe uygulaması benimseyen işletme iki seçimle karşı karşıya kalacaktır. Beşeri kaynakları dikkate alan mali raporları işletme

-
- 21 INGRAM, Robert W., "An Investigation of the Information Content of Social Responsibility Disclosures", *Journal of Accounting Research*, Vol. 16, No: 2.
  - 22 ALBAYRAK, İsmail H. "Beşeri Varlık Bilgileri ve Finansal Tablolar Araştırması", *Muhasebe Dergisi*, Ağustos-1982-III, Yıl: 8, Sayı: 29, 30.
  - 23 GÜLÇİMEN, a.g.k., s. 85.

içi kullanım için saklayacaktır. Veya biri kanuni gereklere uyan, diğeri beşeri kaynakları dikkate alan olmak üzere iki ayrı bilanço ve gelir tablosu yayınlayacaktır.

SONUÇ

Motivasyon maliyetlerinin finansal tablolarda gösterilmesi ve kamuya açıklanması ile işletmenin sahip olduğu beşeri kaynağın devamlılığı, mutluluğu ve verimliliği için bir gösterge sağlanmaktadır. Gerek ek açıklamalarda gerekse bilanço'ya ilave edilen hesaplarda görüldüğü üzere motive edici araçların kullanımında üstünlüğe sahip olan işletmeler giderek artan rekabet ve sosyal baskılar karşısında başarılarının devamını sağlayabilmektedir. Gerek işletme içi kararlarda, gerekse üçüncü kişilerin işletme hakkındaki kararlarında, yöneticilerin başarısını gösteren ve muhasabeye yansımış olan motivasyon maliyetleri büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- Albayrak, İsmail Hakkı; "Beşeri Varlıklar Maliyet Modelleri" Muhasebe Ens. Dergisi, Şubat-1983-I, Yıl: 9, Sayı: 31.
- Albayrak, İsmail Hakkı; "Beşeri Varlık Bilgileri ve Finansal Tablolar Araştırması" Muhasebe Dergisi, Ağustos-1982-III, Yıl: 8, Sayı: 29.
- Argyle, Michael; Gardner, Godfrey; Cioff, Frank; Supervisory Methods Related to Productivity, Absenteeism and Labour Turnover Management and Motivation, Victor H. Vroom and Edward L. Deci, 1975.
- Artan, Sinan; İşletmelerde İşgörenlerin Yönetime Katılması ve Türkiye'deki Uygulama, Kollokyum Bildirisi, Eskişehir, 1979.
- Baykal, Besim; Motivasyon Kuramına Genel Bir Bakış, Divan Matbaacılık, İstanbul, 1978.
- Brownell, Peter and Mac Innes, Marris; "Budgetary Participation, Motivation and Managerial Performance" The Accounting Review, October 1986.
- Gray Rob, Owen David and Mounders, Keith; "Corporate Social Reporting: The way Forward" Accountancy, December, 1986.
- Gülçimen, Nihat; Sosyal Muhasebe Sistemi, Basılmış Doktora Tezi, Bursa, 1983.
- Hicks, Herbert G.; Örgütlerin Yönetimi: Sistemler ve Beşeri Kaynaklar Açısından (Çevirenler: Osman Tekok, Bintuğ Aytek, Birol Bumin) Turhan Kitabevi, Ankara, 1979.
- Ingram, Robert W.; "An Investigation of the Information Content of Social Responsibility Disclosures", Journal of Accounting Research, Vol. 16, No. 2, Autumn, 1978.
- İncir, Gülten; "Çalışanları İsteklendirmede Etkili Birkaç Özendirici" Verimlilik Dergisi, Cilt: 13, Sayı: 4.
- Kaynak, Tuğra; "Beşeri İlişkiler Açısından Yönetim ve Verimlilik" Yönetim, İşletme İktisadi ve Enstitüsü Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 2, Ekim-Aralık 1975.

- Kotar, Erhan; "Türkiye'deki Ekonomik Gelişmelerin Muhasebe Eğitime Getirdiği Sorumluluklar", V. Muhasebe Eğitimi Sempozyumu, 1983.
- Likert, Rensis; Human Resource Accounting, Personnel, May-June, 1973.
- Maslow Abraham H.; Motivation and Personality, Second Edition, Harper-Row Publishers, New York 1970.
- Met, Ömer Lütfü; Sanayi İşletmelerinde Uzmanlaşmanın İşle İlgili Tutumlar Üzerine Etkileri, Basılmamış Doktora Tezi, Bursa, 1984.
- Onaran, Oğuz; Çalışma Yaşamında Güdülenme Kuramları, Sevinç Matbaası, Ankara, 1981.
- Öztürk, Tanju; "Sosyal Sorumluluk —Sosyal Muhasebe— Sosyal Denetim ve Sosyal Denetim Raporları "Muhasebe Enstitüsü Dergisi, Yıl: 3, Sayı: 7, Şubat 1977-I.
- Sabuncuoğlu, Zeyyat; Çalışma Psikolojisi, Uludağ Üniversitesi Basımevi, 1984.
- Sabuncuoğlu, Zeyyat; Personel Yönetimi, Bursa 1982.
- Sözbilir Halim; "İşletmelerde Sosyal Muhasebe", Muhasebe Dergisi, İst. Ün. İşl. Fak. Ağustos 1982-III, Yıl: 8, Sayı: 29.
- Sözbilir, Halim; İşletmelerde Sosyal Muhasebe Kuramı ve Türkiye'de Bir Anket Çalışması, Sevinç Matbaası, Ankara, 1981.
- Yertutan, Canan; "Uygun Çalışma Koşulları", Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bülteni, Temmuz-Ağustos-Eylül, 1985, Sayı: 16-17-18.

ENFORMEL SEKTÖR VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELERDE İSTİHDAM

Tahir BAŞTAYMAZ*

ÖZET

Gelişmekte olan ülkelerin kentlerinde modern istihdamın dışında, düşük gelirli, düzensiz ve sağlıksız binlerce küçük işin ortaya çıktığı görülmektedir. Geniş nüfus kitlelerine kentlerde barınma ve geçinme olanağı yaratan bu işler giderek bir sektör görünümü kazanmaktadır. Literatüre 'Enformel Sektör' olarak geçmiş bulunan bu sektör üzerinde tartışılmalı birçok alanın da bulunduğu görülmektedir. Bu tartışmaların başında düalist ekonomik yapı yaklaşımı, enformel sektör kavramının geçerliliği ve hatta enformel sektör terimi gelmektedir. Bu makalede enformel sektör tanıtılırken, tartışmalara da yer verilmektedir.

SUMMARY

This paper provides a critical review of the 'Informal Sector'. This term was first used in a study on Ghana and after it has gained considerable currency in the literature on development policy and employment policy in the developing countries. The informal sector defined as a source of employment of the urban poor. But the whole approach and the usefulness of the concept and also the term itself has avoked criticism.

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerde ekonomik yapının ikili ayrımını giderek benimsenirken, enformel sektör kavramını da gündeme getirmiştir. Üçüncü dünya ülkeleri olarak da adlandırdığımız gelişmekte olan ülkelerin kentlerinde yapılan istihdam araştırmaları enformel ekonomik yapı içinde yeni birçok iş türünün doğduğunu göstermektedir. Gelişmiş bir ekonomide hemen hemen rastlanmayan, ancak faaliyet konuları olarak modern işlere benzeyen bu işlere paralel işler adı da verilmektedir.

Enformel ekonomik faaliyetlerin bir sektör haline gelmesi, gelişmekte olan ülkelerde kentsel nüfusun benzeri görülmemiş bir oranda artışıyla başlamıştır. Hızlı nüfus artışı kentlerdeki doğal nüfus artışının yanında kırsal alanlardan kentlere olan

* Yard. Doç. Dr. ; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

göçün bir sonucudur. Modern sanayi ve hizmet istihdamı artan işgücü karşısında çaresiz kalmıştır. Bundan sonra kentlerde yığılan işsiz kitlesi kendi istihdamlarını yaratmaya başlamış ve yukarıda belirttiğimiz ekonomik faaliyetler bireysel girişimler olarak doğmuşlardır. Bu faaliyetler çalışma ve gelir sağlama bakımından yetersiz ve sağlıksızdır. Üstelik toplum sağlığı ve düzeni bakımından da oldukça sakıncalıdır. Hatta işlerin yasa dışı işlere kayması sıklıkla görülmektedir.

Önceleri pek dikkate alınmayan ve zaman içinde modern istihdam olanaklarının artmasıyla ortadan kalkacağına inanılan enformel sektör, giderek kalıcı bir yapı haline gelmesiyle artık gözardı edilemeyecek bir konu durumundadır. Birçok bilim adamı enformel sektörü, kırdan kente göç olayı içinde modern sektöre geçişte bir aşama olarak değerlendirmektedir. Ancak giderek kalıcı bir hal alması ve giderek toplumun büyük bir kesimini barındırması geçiş aşaması görüşünün giderek zayıflamasına yol açmaktadır. Üstelik ekonomi içinde belirleyici bir konuma gelmesi enformel sektörün önemini giderek arttırmaktadır.

Merkezi otoritelerin enformel sektörü işsizlik baskısını azaltması bakımından bir kurtarıcı olarak değerlendirdiği de görülmektedir. Aynı şekilde emeklilere dahi birçok gelir sağlama olanağı yaratan bu sektör radikal çözümlerin ertelenmesini ve acı reçetelerin getireceği olumsuzlukların giderilmesini sağlamaktadır.

TERMİNOLOJİDEKİ TARTIŞMALAR

Kent ekonomisinin ikili yapısı birçok farklı branşın ilgi alanına girmektedir. Konuyla ilgilenen her bilim adamı kendi uzmanlaştığı alanlar doğrultusunda açıklamalarda bulunmuşlardır. Bu nedenledir ki, aynı olay farklı terimlerle izah edilmektedir. Gerçi geri kalmış ve gelişmekte olan ülkelerde gelişemeden doğan genel bir belirsizlik ve karışıklık bulunmaktadır. Kurumsallaşma bulunmadığı için gelirli fonksiyonlar günlük geçici oluşumlarla sağlanmaktadır. Ortaya çıkan boşlukları dolduran kendiliğinden oluşan mekanizmalar giderek dikkati çekmektedir. Böylece karmaşık olan yapı farklı bilim alanlarında farklı terimler kullanılmasıyla da daha karmaşık bir hale girdiği söylenebilir.

İstihdam ve kalkınma literatürüne yeni yeni giren enformel sektör terimini tanıtmadan önce tartışmalara son vermek ve biraz da açıklık getirmenin yararlı olacağını zannediyoruz. Bu bakımdan biz enformel sektörün kentsel alanlara yeni gelenlere işsizlere veya hiçbir zaman ücretli bir işe sahip olamamış olanlara çalışma ve gelir sağlama olanağı yaratan bir sektör olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunuyoruz.

Konunun kentsel fakirlere kadar indirgenmesi hatta gecekondulaşma ile birlikte değerlendirilmesi eğilimi genellikle kentleşmeyle ilgilenenlerin çalışmalarında görülmektedir. Enformel sektör içinde yer alanlar tabiidir ki bu alanlara girmektedirler. Ancak enformel sektör terimiyle bütün olayın açıklanması hatalı gibi görülmektedir. Kenya İstihdam Misyonu da raporunda aynı hatayı yaparak bazen işgücü içinde olsun olmasın gecekondulu bölgesinde yaşayan nüfusu tanımlayan kentsel kesimi de tanım içine almıştır¹. Aynı şekilde enformel sektörün gelişmesi konut şartlarının

1 Bkz. S.V. Sethuraman, "The Urban Informal Sector: Concept, Measurement and Policy", *International Labour Review*, VII, 114, No: 1, July-August 1970, s. 72.

da iyileştirilmesi anlamında kullanıldığına rastlanmaktadır. Kente göç edenlerle, kent yoksulları, eksik istihdam ve gecekondulaşma arasında yüksek bir korelasyonun olması yukarıdaki değerlendirmelere yol açmış olabilir.

Aynı sektörü niteleyen terimle içinden de aynı şeyleri söyleyebiliriz. Bu alanda enformel sektör anlamında "marjinal sektör", "marjinal kesim" "tersiyer sektör", "örgütlenemeyen sektör", "Kurumsallaşmamış sektör", "Korunmasız sektör", "türedi sektör", "gecekondu istihdamı", "marjinal hizmet sektörü", "hakkında veri olmayan sektör", "karaborsa sektörü" gibi diğer terimler kullanılmaktadır.

Alanda en çok kullanılan terim marjinal kesim veya marjinal sektör terimleridir. "Marjinal" sözcüğünün anlamı, Fransızca marj ya da İngilizce margin denilen "sınır" dan üretilmiştir. Bir örnek nitelik taşıyan birimlerden oluşan bir grubun sınırında yer alan varlıklar olarak açıklanmaktadır². Ekonomi içinde de pekçok yerde kullanılmaktadır. Kentleşme açısından terim kentin kenarında kalmış yerleşimleri ifade etmektedir. İşletmecilik açısından marjinal işletme, küçük, gelişmeye kapalı ve verimsiz işletmeleri düşündürmektedir. Marjinal işler denildiğinde de verimliliği son derece düşük işler akla gelmektedir. Ancak modern sektörde bulunan bir işletmede darboğazlar nedeniyle bir anda marjinal bir konuma gelebileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Bu bakımdan marjinal terimi sektörün tamamını kapsamakta yeterli olamayacağı görüşü geçerlilik kazanmaktadır. Diğer bir ifadeyle sektör içinde bulunan bir işletme marjinal konum içinde bulunabileceği gibi genel ekonomi içinde çok fazla da sınırdan bulunmayabilir.

Örgütlenmemiş sektör terimi de bu alanda sıklıkla kullanılmaktadır. Gerçekten de bu sektör hiçbir şekilde örgütlenmediği gibi herhangi bir kentsel örgütte kullanılmamaktadır. Ancak dikkat edilirse bu terimde sektörün sadece örgütlenememe özelliğine dayanmaktadır. Oysa sektörün birçok başka belirgin özelliği daha bulunmaktadır. Aynı şekilde korunmasız sektör terimi de sektörün yasal korunmadan uzak bir ortam içinde bulunmasını vurgulamaktadır. Ancak sektör için sadece tek bir özelliğini ön planda tutmaktadır. Hakikaten enformel ekonomik faaliyetler merkezi otoriteler tarafından gözardı edildiği için bu sektöre yönelik yasalar ortaya konmamıştır. Bunun başlıca nedeninin bu sektörün olumsuz görünüşleri yanında sektör içindeki çalışanların ve işletmelerin takiplerinin oldukça güç olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

"Gecekondu istihdamı" terimi bu sektörde yer alan işletmelerin ve kişilerin gecekondu bölgelerinde yerleşmiş olmalarından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Yapılan gecekondu araştırmalarında gecekonducularda yaşayanların büyük çoğunluğunun bu sektörde görev aldığını ortaya çıkarmıştır. Gecekondu alanlarının büyümesiyle bu sektörün büyümesi arasında bir bağın bulunduğu ileri sürülmektedir. Buna bağlı olarak enformel sektörün ürettiği mal ve hizmetlerin tüketim alanlarının da gecekondu bölgeleri olduğu söylenmektedir. Ancak gecekondu bölgelerinde oturanların tamamının bu sektöre dahil olduğunu söylemek olanaksızdır. Üstelik biraz

2 Bkz. Emre Kongar, "Kentleşen Gecekonducular ya da Gecekondulaşan Kentler Sorunu", *Kentsel Bütünleşme*, Türkiye Sosyal Bilimler Derneği, Türkiye Gelişme araştırmaları Vakfı Ortak Semineri, Türkiye Gelişme Araştırmaları Vakfı Yayın No: 4, Ankara 1982, s. 32.

önce bahsettiğimiz varsayımları doğrulayacak araştırmaların da yetersiz olduğu bilinmektedir. Bu bakımlardan bu terimin kullanılması beraberinde bazı sakıncaları da getirmektedir.

"Marjinal hizmetler sektörü" terimi bu sektörün çok belirgin bir özelliğini vurgulamaktadır. Bu sektörün büyük bir bölümü hizmet faaliyetlerinde yoğunlaşmıştır. Üretilen hizmetler ise son derece marjinal hizmetlerdir. Böylece gelişmekte olan birçok ülkede hizmet sektöründe istihdamdan bahsedenler marjinal hizmetlerin önemli roller üstlendiğini ifade etmektedirler. Örnek olarak büyük kentlerde otobüs abonmanları, telefon jetonları, vapur biletleri kalabalık merkezlerde işsiz görünen kişiler tarafından satılmaktadır. Ancak az da olsa enformel sektör imalat işleriyle de uğraşmaktadır. Bu bakımdan terimin kullanılması sınırlı kalmaktadır.

Sonuç olarak istihdam literatüründe enformel sektör terimi giderek yaygınlık kazanmıştır. Bu konunun istihdam literatürüne girişi eksik istihdam konusuyla olmuştur. Kent içinde eksik istihdamın araştırılmasında ortaya çıkan sonuçlar içinde modern ekonomilerde rastlanmayan yapıların çıkması ve bu yapıların incelenmesi enformel sektör kavramının gelişmesini sağlamıştır.

Gelişmekte olan ülkelerde enformel sektör geçirilen değişimin bir ürünü durumundadır. Yapılan tanımlamalarda daha çok kentsel ekonominin bir parçası olarak görülmekte, kırsal alanlardaki kısmı ise ihmal edilmekte veya hesaba katılmamaktadır³.

"Enformel sektör tartışması, kent ekonomisinin ulusal ekonomiden az çok bağımsız bir kısım olması fikrine dayanmaktadır"⁴. Diğer bir ifadeyle kent ekonomisinin ve bunun içindeki piyasaların daha belirgin olması, ilişkilerin daha açık olarak izlenebilmesi enformel sektörü kentlerde daha belirgin bir hale getirmiştir.

Enformel sektör kavramı ilk olarak Keith Hart'ın Ghana araştırmaları sonunda yazdığı "Kentsel İstihdam ve Enformel Gelir Olanakları" adlı makalesinde kullanılmıştır. Daha sonraları da Uluslararası Çalışma Teşkilatı tarafından yapılan çalışmalarda benimsenmiştir. ILO/UNDP Kenya İstihdam Misyonusunun çalışmaları sonucunda hazırladığı raporda klasik istihdam politikalarının gelişmekte olan ülkelerde etkili çözümler getirememesi sonucu özel nüfus gruplarının daha yakından incelenmesi gereği üzerinde durulmuştur. Bunun sonucu olarak da kentlerde böyle nüfus grubu olarak kentsel emeğin büyük bir çoğunlukla toplandığı enformel sektör ön plana çıkmıştır.

Enformel sektör incelemelerinde kentlerde kişilerin mi, yoksa ekonomik faaliyetlerin mi inceleneceği sorunu ortaya çıkmaktadır. Hedef olarak nüfus grupları gözönüne alındığında fertlerle ilgilenmek durumunda kalınacaktır. Fertlerin faaliyetleri ise tek kişilik girişimler ya da işletmelerdir. Bu girişimlerin incelenmesi aynı zamanda fertlerin de incelenmesi sonucunu doğurur. Ancak fertlerin incelenmesi faaliyetlerin bazen gözardı edilmesini de doğurabileceği için her ikisinin de hedef olarak alınmasında yarar bulunmaktadır.

3 Bkz. Jan Breman, "A dualistic Labour System? A Critique of the 'Informal Sector' Concept", *Economic and Political Weekly*, November 1976, s. 1871.

4 Bkz. Stuart W. Sinclair, *Urbanization and Labour Markets in Developing Countries*, ELBS, London, Croom Helm, 1979, s. 85.

ENFORMEL SEKTÖRÜN ÖZELLİKLERİ

1) Giriş kolaylığı: Enformel ekonomik faaliyetler içinde yer almak için beceri ve sermaye gibi zorluklar bulunmamaktadır. Merkezi otoritelerin bu faaliyetleri zaman zaman olumsuz olarak görmelerine rağmen çoğunlukla karşı bir tutum göstermemektedirler. Bunun başında belirsiz olan bir yapıya karşı uygulanacak hükümlerin bulunmayışı, işsizlik baskısının bu yolla bir ölçüde önlenmesi gibi nedenler sayılabilir. Yasadışı kayan faaliyetler dışında enformel sektörü girişte resmi kısıtlamalar bulunmamaktadır. Üstelik ekonomi içinde önemli bir büyüklüğe erişmesi halinde ahnacak polisye tedbirlerin de işe yaramadığı ve bu sektörün giderek genişlediği de görülmektedir.

Örgütlenmedikleri için de piyasa üzerinde hakimiyet kuramayan işletmeler potansiyel rakiplerini pazardan uzak tutamamaktadırlar. Ancak belirli mahallerde aynı işi yapan kişiler arasında rakipleri bölgeye sokmamak üzere aralarında anlaş-tıkları da görülmektedir. Bu anlaşma bazen zabıta güçleriyle de olmaktadır. Aralarındaki enformel anlaşmaya bağlı olarak zabıta güçleri bazı kişilerin faaliyet göstermelerini önleyebilmektedir.

Bu bakımdan enformel sektöre girişte tamamen bir serbetlik bulunmaktadır. Bu nedenledir ki, kır kent göç olayında enformel sektörün varlığı göçün devamlılığını sağlamaktadır⁵. Girişin kolay olmasıyla formel sektörde iş bulamayanlar hayatlarını enformel sektörden sağlama yoluna gitmektedirler. Örnek olarak ayakkabı boyacılığı için eline boya takımı geçiren herkes boyacılık yapabilmektedir.

Girişin kolay olması yasal boşlukların bulunmasına bağlı tutulabilir. Yasal boşlukların bulunması bu sektörü korunmasız sektör olarak değerlendirilmesine de neden olmaktadır.

2) Enformel sektör büyük oranda yerli kaynaklara dayanmaktadır. Enformel işletmelerin kurulmasında gerekli olan ilk sermaye genellikle kişisel tasarrufa dayanmaktadır. Köy kent göç olayı ile kentlere sürüklenen kişiler için de enformel iş başlatmak için gerekli olan sermaye kırsal alanlardaki mülklerin satılması yoluyla edinilmektedir.

Enformel sektördeki işlerin sermaye talebi de çok azdır, ya da yoktur. Bu aynı zamanda girişi de kolaylaştırmaktadır.

Enformel sektör işletmelerinin gereksinim duyduğu tekniklerde yerli tekniklerdir. Bu bakımdan geleneksel sektör olarak da adlandırılmaktadır. Geleneksel terimiyle sektörün dinamik olmadığını da ifade etmektedir. Böyle olunca da işsizliğin sınırında, eksik istihdam edilmiş kişilerin oluşturduğu bir sektör durumunda değerlendirilmektedir. Üstelik ülke içinde üretilen mal ve hizmetlere olan katkısı da son derece küçük olmaktadır⁶.

3) Enformel sektörde işletmeler aile mülkiyeti içindedir. Bu sektördeki işletmeler çoğunlukla kır kökenli aileler tarafından oluşturulmaktadır. İşletme gereksinim duyduğu işgücünü aile bireyleriyle gidermektedir.

5 Bkz. Biswajit Banerjee, "The Role of the Informal Sector in the Migration Process: A Test of Probabilistic Migration Models and Labour Market Segmentation for India", *Oxford Economic Papers*, 1983, s. 420.

6 Bkz. J. Weeks, "Policies for Expanding Employment in the Informal Sector of Developing Countries", *International Labour Review*, Jan. 1975, s. 2.

4) Enformel sektör işletmeleri, küçük ölçekte faaliyet göstermektedirler. İşletmelerin sahip olduğu varlıklara bağlı olarak işletme hacimleri de küçük olmaktadır. Bu sayede hayatta kalmayı başardıkları söylenebilir. İşlerin değişken olmasının da bu özelliğin oluşmasında önemli katkıları bulunmaktadır. Küçük çapta faaliyette bulunma birçok avantaj sağladığı görülmektedir. İşe başlamak için gerekli olan sermaye de az olmaktadır. Gerekli işgücü aile bireyleri tarafından sağlanabilmektedir. Bu bakımdan işgücü maliyeti hemen hemen sıfıra yaklaşmaktadır.

Formel sektörün giremediği veya girmenin kârlı olarak görülmediği alanlarda küçük çaplı işletmeler yüksek rantlar elde edebilmektedirler.

Küçük çaplı faaliyet genelde talebe de bağlıdır. Enformel sektör mal ve hizmetlerine olan talebe bağlı olarak da ölçek değişebilmektedir. Küçük çapta faaliyet göstermenin bir sonucu olarak alıcılara ulaşmada avantajlar ortaya çıkmaktadır. Talebin değiştiği veya belirli bölgelerde toplandığı hallerde işletmeler kolaylıkla faaliyetlerini bu bölgelere kaydırabilmektedirler. Aynı zamanda gerekli olan kaynakların da sağlanmasında karşılaşılan sorunların çözülmesi daha kolay olmaktadır. Küçük çaplı olarak ticaretle uğraşan işletme küçük miktarlarda malları toptancılardan kredili olarak alabilmekte ve sonuçta elde ettikleri kârlı bu toptancılarla bölüşmektedirler. Ancak bu durum küçük miktarlarla faaliyetlerde sözkonusu olmaktadır.

Küçük çaplı faaliyetlerde işletme yerleşimi de kolaylaşmaktadır. Ancak şunu hemen hatırlatmakta yarar vardır ki, küçük ve büyük terimleri işletmelerin belirli bir ölçüsünü de vermemektedir.

5) Enformel işletmeler emek yoğun ve genellikle uyarlanmış teknoloji kullanmaktadır. Bu tür işletmeler kentsel fakirler tarafından kurulduğu için ellerinde sermaye yok gibidir. Bu bakımdan tek sermayeleri tek kişilik işletmelerinde ancak emekleri olmaktadır.

6) Enformel sektör genellikle örgütsüzdür. Enformel sektörün faaliyet alanını kentlerdeki örgütlü sektörün dışında kalan alanlardır. Örgütlü kesim dışında kalan bu nüfus grupları için varlıklarını sürdürebilme koşulu toplumdaki bütün fırsatlardan yararlanarak ya da kendilerine fırsat yaratarak gelir sağlayabilmektedir. Böyle oluşan iş olanakları örgütsüz kesimi ortaya çıkarmaktadır.

Enformel sektörün çok akışkan (fluid) bir yapısı olduğu bilinmektedir. Sektör kapsamındaki işler yasal işlerden, yasadışı işlere kadar çeşitlenmektedir. Bu işlere ara ara çalışanlar, iş arayanlar, iş bulma umudunu yitirenler, yeni yeni umutlara bağlananlar kısa süreli veya tam gün süreli olarak girip çıkmaktadırlar⁷. Bunun yanında sektör içinde iş değiştirme oranının da yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu nedenlerle bir araya gelerek örgütlenme olanakları bulunmamaktadır. Örgütlenemelerinin bir sebebi olarak da, örgütlenmenin mevcut akışkanlığı ve bundan doğan avantajları ortadan kaldıracığı şüphesidir. Sayılan nedenler sonucu bağımsız çalışma tercih edilmektedir.

7) Enformel sektör için gerekli bir eğitim ön şartı bulunmamaktadır. Enformel sektörde çalışanların büyük bir kısmı eğitim seviyeleri düşük, kırsal kökenlidir. Zaten eğitim noksanlığı nedeniyle formel sektör içinde iş imkânı bulamayan kitle enformel sektörden başka bir iş imkânına sahip değildir.

7 Bkz. Tansı Şenyapılı, *Bütünleşmemiş Kentli Nüfus Sorunu*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayın No: 27, Ankara 1978, s. 35.

Bu özelliğe bağlı olarak enformel işler fazla bir beceri gerektirmemektedir. Gerekli olan beceri sektörde çalışmayla da kazanılmaktadır. Böylece enformel sektör aynı zamanda eğitim fonksiyonu da üstlenmiştir.

8) Enformel sektörlerde çalışma eksik istihdam ve gelir düşüklüğü olarak da ortaya çıkmaktadır. Küçük ölçekli girişin kolay olduğu fazla bir beceri getirmeyen işlerin sağladığı gelirler de düşük olmaktadır. Ancak eksik istihdam ve düşük gelir kavramlarıyla enformel sektör kavramı her zaman özdeş değildir. Yani, her eksik istihdamdaki kişi enformel sektöre dahil olmadığı gibi düşük gelirli kişilerde enformel sektörde bulunmayabilirler⁸. Bunun yanında bazı enformel işler formel işlerdeki gelirlerden çok daha yüksek gelir sağlamaktadır. Öyle ki değişken olan gelir, kişileri enformel sektöre çekmektedir. Kısaca formel sektörde gelirler genellikle sabit kalırken enformel işlerde geliri artırma umudu bulunmaktadır. Bu bakımdan da enformel sektörün bir geçiş aşaması olduğu tezi şüpheler yaratmaktadır.

9) Enformel sektör işletmeleri düzenlenmemiş ve rekabetçi piyasalarda faaliyet göstermektedirler. Yasal düzenlemelerin bulunmaması girişi kolaylaştırmakta bunun sonucu olarak da piyasalarda çok fazla rakip bulunabilmektedir. Enformel sektöre dahil işletmeler son derece rekabetçi piyasalarda faaliyet gösterirler. Böyle olunca ya gelirler düşmekte, ya da iş değiştirme oranı artmakta ya da enformel sektöre dahil işletmeler işyerlerini değiştirmektedirler.

Bu özelliklere bağlı olarak enformel sektör kent içinde minik yatırım gerektiren, ihtisaslaşmanın bulunmadığı, esas olarak üretime katkısı olmayan işlerden oluşmaktadır. Bunlar hiçbir örgüte dahil olmadığı gibi kontrol da edilememektedirler⁹. Bu işler genelde tek kişilik, yüksek iş değiştirme oranının bulunduğu verimin düşük bulunduğu, asgari ücret, sosyal güvenlik ve diğer resmi korumalardan mahrum, sendikalaşmanın bulunmadığı işlerdir¹⁰. Bazı alanlarda resmi kısıtlamalar nedeniyle de yasadışı itilmektedirler¹¹. Böylece enformel sektör kent ekonomisi içinde bir fazlalık olarak değerlendirilmektedir.

---

8 Bkz. İ. Tekeli, Y. Gülöksüz, T. Okyay, *Gecekondu, Dolmuşlu, İşportalı Şehir*, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s. 212.

9 Bkz. Mübeccel Kıray, "Koordinasyonsuz Gelişme Enformel Sektörü Yarattı", *Rapor Gazetesi*, 25 Ekim 1982, Ayrıca Bkz. T. Şenyapılı, A.g.e., s. 35-36.

10 Bkz. T.W. Merrick, "Employment and Earnings in the Informal Sector in Brazil", *The Journal of Developing Areas*, April 1976, s. 338.

11 Bkz. J. Weeks, A.g.e., s. 3.

SOSYAL GÜVENLİĞİN TASARRUF EĞİLİMİNE TESİRLERİ: AMPIRİK ÇALIŞMALAR

Yusuf ALPER*

ÖZET

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini inceleyen teorik görüşlerin birbirine zıt tesirlerin varlığını ortaya koyması, bu sonuçların ampirik çalışmalarla test edilmesi ihtiyacını doğurmuştur. A.B.D. için zaman serileri verilerini kullanarak yapılan bazı ampirik çalışmalar, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimini azalttığını destekler sonuçlar vermesine rağmen, bazı hesaplamalar da tasarruf artırıcı tesirlerin varlığını ortaya koymuştur. Bu belirsizlik konu ile ilgili yeni ve ayrıntılı çalışmaların gerekliliğini de vurgulamaktadır.

SUMMARY

Since the theoretical studies concerning the effects of social security system on propensity to save has already proved the existance of contradictory factors, there has been a great necessity to test the results of these studies empirically. Although, some empirical studies using the time-series date for U.S.A., tend to prove that social security systems had decreasing effect on propensity to save there are also some calculations showing the existance of tendency of social security system to increase the propensity to save. For this, there is a clear evidence that the new theoretical studies are necessary on this subject.

GİRİŞ

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini ortaya koymak için geliştirilen teorik görüşlerden elde edilen sonuçları kısaca aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür¹;

— Sosyal güvenlik, "görgü" ve "eğitim" tesiri ile, fertlerin tehlike bilincini geliştirmekte ve tasarruf eğilimlerinin artmasına yol açmaktadır.

— Herhangi bir sosyal güvenlik müessesesinin kapsamında bulunan fertler, bu müesseselerin sağladığı sosyal güvenlik garantisine güvenerek, "varlık ikame tesiri" ile tasarruf eğilimlerini azaltmaktadırlar.

* Yard. Doç. Dr.; Uludağ Univ. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

1 ALPER, Yusuf; *Sosyal Güvenliğin Tasarruf Eğilimine Tesirleri*, (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa 1985, s. 114-116.

— Sosyal güvenlik müesseseleri, fertleri düşündüklerinden daha önce emekli olmaya teşvik ederek, "emekliliği teşvik tesiri" ile tasarruf eğilimlerini artırmaktadır.

— Sosyal güvenlik müesseseleri, çok zaman fertlerin ödediği primlerin bugünkü değerinden fazla ivaz ödeyerek, gelirlerini artırmakta, tasarruf eğilimlerini düşürmektedir.

— Sosyal güvenlik, "miras tesiri" ile nesiller arası gelir transferini değiştirmektedir, tasarruf eğilimini artırmaktadır.

Sosyal güvenliğin tesirlerini ortaya koyan bu görüşler, tasarruf eğilimini artırıcı ve azaltıcı tesirlerin birlikte varolduğunu ortaya koymuş, zit yönlü tesirlerin net sonucunun ne olacağı hususunda yeterli izah getirememiştir. Bu noktadan sonra yapılacak olan teorik alanda yeni ve daha açıklayıcı görüşler geliştirmek, ancak daha da önemlisi, mevcut görüşlerin doğruluğunu test etmek ve eğer varsa, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirinin yönünü ve derecesini ampirik çalışmalarla ortaya koymaktır.

I. SOSYAL GÜVENLİĞİN TASARRUF EĞİLİMİNE TESİRLERİNİ İNCELEYEN AMPİRİK ÇALIŞMALAR

A- Niçin Ampirik Çalışma?

İktisat teorisinin sağladığı çerçeve içinde, iktisadi olayları teşhis etmek ve değişkenler arasındaki ilişkilerin derecesini anlamlı bir şekilde ortaya koymak için kantitatif modeller kurulur ve ampirik çalışmalar yapılır. Kantitatif modeller ve bu modellerle yapılan ampirik çalışmalar, teorik görüşlerin arzettiği dağınıklığı ortadan kaldırır ve iktisadi hayatla ilgili kararları almak durumunda bulunanlara yol gösterici bilgileri sunacak hesaplamaların yapılmasını temin eder². Ampirik çalışmalar, mevcut teorik görüşlerin test edilmesine imkân sağlarken, yeni teorilerin geliştirilmesine imkan sağlayacak sonuçları da ortaya koyabilir. Kantitatif modellerle çalışırken dikkat edilmesi gereken en önemli husus, modellerin gerçek hayatı aşırı şekilde basitleştirmesi dolayısı ile, elde edilecek sonuçların doğruluğunun belirli bir şüphe ile kabul edilmesi gerektiği gerçeğidir.

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini izah eden teorik görüşlerin zit tesirlerin varlığını ortaya koyması sebebiyle net tesirin bilinmemesi, bu izahların test edilmesi için ampirik çalışmaların yapılmasını zaruri kılmıştır³.

B- Ampirik Çalışmaların Özellikleri

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini inceleyen ampirik çalışmaların temel özelliklerini aşağıdaki şekilde toparlamak mümkündür⁴:

— Konu ilgili teorik çalışmalar başladıktan hemen sonra ampirik çalışmalar da yapılmaya başlanmış, teorik ve ampirik çalışmaların gelişme seyri paralellik göstermiştir. Ampirik çalışmaların sonuçlarına bağlı olarak yeni teorik görüşler de ileri sürülmüştür.

2 KILIÇBAY, Ahmet; *Kantitatif İktisat Teorisi ve Politikası*, İ.Ü. Yayın No: 1952, İk. Fak. Yayın No: 289, Sermet Matbaası, İstanbul, s. 111.

3 LESNOY, Selig D. — LEIMER, Dean R.; "Social Security and Private Saving; Theory and Historical Evidence", *SSB* Vol: 48, No: 1, Jan. 1985, s. 18.

4 ALPER, a.g.e., s. 118-120.

— Ampirik çalışmaların belki de en önemli özelliği, konu ile ilgili tartışmaların gelişmiş ülkelerde yoğunlaşması sebebiyle, çalışmalar da bu ülkeler için yapılmıştır. Hatta çalışmaların büyük bir kısmının A.B.D. için yapılmış olması bir başka önemli özellik olmaktadır.

— Ampirik çalışmalar birbirinden bağımsız olarak yapılmamış, bütün çalışmalar kronolojik olarak birbirini izlemiştir. Nitekim çalışmalar için oluşturulan kantitatif modeller, bir başka araştırmacının modelinin, varsayımlarının veya bazı değişkenlerinin değiştirilmesi veya yeni değişkenler ilave edilmesi suretiyle oluşturulmuştur.

— Ampirik çalışmalarda, zaman serileri, mekan serileri ve milletlerarası mekan serileri verileri kullanılmıştır. Ancak, Ampirik çalışmalarda sağladığı kolaylıklar sebebiyle daha çok zaman serileri verileri kullanılmıştır⁵. Bu bakımdan bizde yalnızca zaman serisi verileri ile yapılan ampirik çalışmaları burada ele alacağız.

— Milletlerarası mekan serilerinin, yalnızca belirli bir gelişme seviyesine ulaşmış ülkeleri kapsama almış olması, bu seriler kullanılarak yapılan çalışmalardan elde edilen sonuçların az gelişmiş ülkelerdeki gelişmeleri izah etmede kullanılamaması sonucunu bariz olarak doğurmuştur.

— Bütün ampirik çalışmaların ortak özelliklerinden biri de veri elde etme problemi ile karşılaşılması, bu sebeple modellerin aşırı şekilde basitleştirilmiş olmasıdır. Bu gerçekten hareketle, birçok araştırmacının bizzat kendisi ulaşılan sonuçların şüphe ile karşılanması gerektiğini ifade etmiştir.

C- Ampirik Çalışmalar

Zaman serileri verileri kullanılarak yapılan ampirik çalışmalar, ortaya çıkan tartışmaların seyrinin de kolaylıkla takip edilebilmesi sebebiyle kronolojik bir sıra ile verilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmanın belirli bir genişlikle sınırlandırılmış olması sebebiyle önemli ampirik çalışmalara ve bu çalışmaların modelleri ile değişkenlerini ve getirdiği yeniliklere yer verilebilmiştir.

1- Martin S. FELDSTEIN (1974)

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini ele alan teorik ve ampirik çalışmaların başlatılmasında Feldstein'in inkar edilmez bir payı olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Feldstein, Katona ve Cagan tarafından ileri sürülen ve paradoks bir durum olarak ifade edilen "emeklilik müesseselerinin kapsamında olan fertler daha fazla tasarruf etme eğilimindedir" şeklindeki görüşün, Ando-modigliani tarafından geliştirilen hayat devresi tasarruf modeline (life-cycle Theory), endojen bir değişken ilave edilerek açıklanabileceğini iddia etmiştir⁶. Bu değişken sosyal güvenlik serveti (social security wealth) dir. SSW, gayrisafi ve net olmak üzere iki şekilde hesaplanmakta, (t) yılında çalışmakta olan ve emekli olan bütün fertlerin alacakları emeklilik ivazlarının (t) yılındaki bugünkü değeri gayrisafi sosyal güvenlik serveti

5 Zaman serileri verilerinin özellikleri için bkz. KILIÇBAY, a.g.e., s. 59-60.

6 FELDSTEIN, Martin S.; "Social Security, Induced Retirement and Aggregate Capital Accumulation", *Journal of Political Economy*, Vol: 82, No: 5, 1974, s. 907.

olarak tanımlanmaktadır. Bu değerden, (t) yılında çalışmakta olanların ödemiş olduğu sosyal güvenlik primlerinin bugünkü değerinin çıkarılması ile net sosyal güvenlik serveti bulunmaktadır⁷. SSW'nin tüketim fonksiyonunda alacağı katsayı değeri, "emekliliği teşvik" ve "varlık ikame" tesirlerinin net sonucunu verecektir. Bu değişkenin de ilave edildiği yeni tüketim modeli aşağıdaki gibidir.

$$C_t = a + b_1 YD_t + b_2 YD_{t-1} + b_3 RE_t + b_4 W_t + b_5 RU_t + b_6 SSW_t + U_t \text{ 'dir.}$$

Bu denklemde; (C_t), tüketim harcamalarını, (YD_t) sürekli kullanılabilir geliri, (RE) dağıtılmamış gayrisafi şirket kazançlarını, (RU) işsizlik oranını (SSW), sosyal güvenlik servetini ve (W) Serveti göstermektedir.

1941-1946 yıllarını hariç tutarak 1929-1971 yılları arasında ABD için hesaplayan Feldstein aşağıdaki denklemi elde etmiştir⁸.

$$C = 228 + 0,530 YD + 0,120 YD_{-1} + 0,356 RE$$

(31) (0,047) (0,035) (0,074)

$$+ 0.014 W + 0.021 SSWG$$

(0.004) (0,006)

$$12^2 = 0,99 \quad D.W. = 1.82.$$

Denklemdaki değerlerin beklenen şekilde çıktığını ileri süren Feldstein, servet ikame tesirinin daha kuvvetli olduğunu ve bu sebeple de SSW değişkeninin katsayısının pozitif çıktığını belirtmektedir. Özel tasarruflardaki azalmanın ABD için toplam tasarruflara ve sermaye birikimine tesirlerini de hesaplayan Feldstein, toplam tasarruflarda % 38 lik bir azalma, buna bağlı olarak da GSMH de % 15 lik bir azalma olduğunu bulmuştur⁹.

2- Alicia H. MUNNELL (1974)

Munnell, doğrudan hayat devresi tasarruf modelini kullanarak, 1900-1971 yılları arasında Sosyal Güvenliğin ABD için tasarruf eğilimine tesirlerini araştırmış, bunun için de, insanların yalnızca emeklilik gayesi ile tasarruf etmediklerini varsaymıştır¹⁰. Toplam tasarruflar ve emeklilik için yapılan tasarrufları birbirinden ayıran ve Sosyal Güvenliğin bu tasarruflar üzerine tesirlerini ayrı ayrı bulmak isteyen Munnell, aşağıdaki denklemi kullanmıştır¹¹.

$$S_t = \gamma_1 + \gamma_2 YD (\beta_1 + \beta_2 LF65) + \gamma_3 SS + \gamma_4 NN + \gamma_5 RU + U_t$$

(S_t) ferdi tasarruflar, (YD) kullanılabilir gelir, (LF65) 65 yaşında işgücüne işti rak edenlerin nisbeti, (NW) hanehalkının net serveti, (SS) Sosyal güvenlik değişkeni (RU) işsizlik değişkeni olarak alınmıştır.

-
- 7 Feldstein, Induced Retirement ...., s. 910-911.
8 Feldstein, Induced Retirement ...., s. 914.
9 Feldstein, Induced Retirement ...., s. 922-923.
10 MUNNELL, Alicia H.; "The Impact of Social Security on Personal Saving", *National Tax Journal*, Vol: 37, No: 4, December, 1974, s. 557.
11 Munnell, a.g.m., s. 559.

Munnell'e göre, bu denklemdaki, SS'in katsayısı varlık ikame tesirini, YDLF65 ise emekliliği teşvik tesirini gösterecektir. 1958 yılı fiyatlarını esas alarak ve 1900-1971, 1929-1971 ve 1946-1971 dönemleri için ayrı ayrı hesaplamalar yapan Munnell, sosyal güvenliğin net tesirinin tasarruf eğilimini azalttığı sonucuna varmıştır¹². Aynı hesaplamayı Feldstein'in, SSW değişkenini kullanarak tekrar yapan Munnell, sosyal güvenliğin tasarruflarda % 12.1'lik bir azalmaya yol açacağı sonucuna varmıştır¹³.

Munnell, ampirik çalışmasının sosyal güvenliğin zıt yönlü tesirleri olduğunu ispatladığını belirtmiş, ancak bu zıt tesirlerin birbirini dengelediklerini bu sebeple net tesirin çok zayıf olarak ortaya çıktığını belirtmiştir¹⁴.

3- Robert J. BARRO (1977)

Barro, Feldstein'in temel denkleminde hareket edip ve denkleme yeni değişkenler ilave ederek, 1929-1971 dönemi için sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini ABD için hesaplamış ve aşağıdaki temel denklemini kullanmıştır¹⁵.

$$C_t = a + b_1 YD_t + b_2 YD_{t-1} + b_3 RE_t + b_4 W_t + b_5 (RU.YD) + b_6 SS_t + b_7 SUR_t + b_8 DUR_t + U_t$$

Bu denklemden farklı değişken olarak, (SUR) kamu sektörünün toplam fazlasını, (DUR), mesken dışında hane halkının sahip olduğu dayanıklı tüketim mallarının net değerini göstermektedir.

Feldstein'in SSW değişkenini kendi tarif ettiği şekilde kullanan Barro, iki değişik şekilde yaptığı hesaplamalar sonucunda da sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerinin önemsiz olduğu sonucuna varmıştır¹⁶.

İşsizlik değişkenini kullanılabilir gelir ile çarparak modele dahil eden Barro, bu durumda da Feldstein'in ileri sürdüğü gibi önemli bir tesir bulamamıştır. Sabit değişkenini modele dahil ederek ve hariç tutarak da hesaplamalar yapan Barro, sonuçta sosyal güvenliğin tasarruf eğilimi üzerine önemli tesirleri olmadığı sonucuna varmıştır¹⁷.

4- Michael R. DARBY (1978)

Darby, alışılmışın dışında, hayat devresi tasarruf-tüketim modelleri yerine, sürekli gelir hipotezini kullanarak, 1929-74 dönemi için 1941-46 dönemini hariç tutarak ABD üzerine hesaplamalar yapmıştır¹⁸. Kullandığı model ve temel değişkenleri şu şekildedir.

12 Munnell, a.g.m., s. 559-560.

13 Munnell, a.g.m., s. 562.

14 Munnell, a.g.m., s. 563.

15 BARRO, Robert J.; "Social Security and Private Saving: Evidence From The U.S. Time Series", University of Rochester, April 1977'den Zikreden ESPOSITO, Louis; "Effect of Social Security on Saving". Review of Studies Using T.S. Time Series Data. *Social Security, Bulletin*, Vol: 41, No: 5, May 1978, s. 14.

16 BARRO, a.g.e., s. 14.

17 Barro, a.g.e., s. 15.

18 DARBY, Michael R.; *The Effects of Social Security on Income and The Capital Stock*, AEI, Washington D.C., 1978'den Zikreden, ESPOSITO, a.g.m., s.15.

$$C_t = a + b_1 YP_t + b_2 YT_t + b_3 M_t + b_4 D_{t-1} + b_5 (PD/PND) + b_6 I_t + b_7 SS_t + U_t$$

Burada, (YP) sürekli geliri, (YT) arızı geliri, (M) reel para dengesini, (D) dayanıklı tüketim malları stokunu, (PD) dayanıklı tüketim malları fiyatlarını, (PND) dayanıksız tüketim mali fiyatlarını, (I) faiz haddini ve (SS) sosyal güvenlik değişkenini göstermektedir.

Darby, sosyal güvenlik servetinin önemli değerlere sahip olarak çıktığı hesaplamalarının istatistiki olarak güvenilir olmadığını, istatistiki bakımdan güvenilir sonuçlar elde ettiği hesaplamalarında da sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerinin çok önemli olmadığını görmüştür. Bütün olarak çalışmaları değerlendiren Darby, elde ettiği sonuçların sosyal güvenliğin tasarruf eğilimini azalttığı hipotezini desteklemediğini ileri sürmüştür¹⁹.

5- Louis ESPOSITO (1978)

Esposito, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini inceleyen yeni bir ampirik çalışma yapmamış, Feldstein, Munnell, Barro ve Darby'in yaptığı çalışmalarını istatistiki testlere tabi tutarak yeniden değerlendirmiştir²⁰.

Esposito, istatistiki testleri sonucunda sosyal güvenliğin önemli bir tesire sahip olmadığını görüldüğünü, ancak böyle bir sonucun bu tesirin olmayacağını göstermediğini belirtmiştir. Esposito'ya göre, yeni modellere, varsayımlara, değişken tariflerine ve daha sağlıklı istatistiki verilere ihtiyaç vardır. Bu alanlardaki değişikliklerin veya getirilecek yeniliklerin ABD için yeni sonuçlar verebileceğini, şimdiden olduğu veya olmadığı şeklinde bir sonuca varmanın eksik olduğunu belirtmektedir²¹.

6- Martin S. FELDSTEIN (1979)

1974 yılında Ticaret Bürosu tarafından ABD milli gelir rakamlarının yeniden yayınlanması üzerine Feldstein, temel denklemini değiştirmeksizin, tekrar hesaplamalar yapmış ve hesaplamalardaki zaman serisi verilerinin yetersizliklerinin gözönüne alınması gerektiğini belirtmiştir²². Feldstein, yeni hesaplaması sonucunda aşağıdaki değerlere sahip olan denklemi elde etmiştir.

$$C_t = 327 + 0.606 YD_t + 0.116 YD_{t-1} + 0.205 RE_t + 0.006 W_{t-1} \\ (108) \quad (0,063) \quad (0,049) \quad (0,105) \quad (0,006) \\ + (0.023) SSW_{61} + 0.162 RU YD_t \\ (0,012) \quad (1,078) \\ R^2 = 0.99 \quad DWS = 1.44$$

Feldstein'e göre, SSWG'nin aldığı 0.023 lük katsayı sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerinin var olduğunu göstermektedir. Feldstein, bu katsayıdan hareket-

19 DARBY, a.g.e., s. 16.

20 ESPOSITO, a.g.m., s. 16.

21 ESPOSITO, a.g.e., s. 16.

22 FELDSTEIN, Martin S.; "Social Security and Private Saving, Another Look", *Social Security Bulletin*, Vol: 42, No: 5, May, 1977, s. 37.

le, sosyal güvenliğin toplam tasarruflarda % 37 civarında bir azalmaya yol açtığını ileri sürmüştür²³.

7- Michael R. DARBY (1979)

Darby, Feldstein'in bulmuş olduğu sonuçlardan hareketle tekrar bir çalışma yapmış, sosyal güvenliğin tasarruflar üzerine tesirinin değişik hesaplama yanlışlıklarından kaynaklanan aşırılıkları ortadan kaldırdığı zaman % 26 civarında bulunacağını belirtmiştir²⁴. Yeni değişkenlerle yaptığı kendi orijinal denklemlerle hesaplamalar ise tasarruf azaltıcı tesirin % 20 civarında olduğunu ortaya koymuştur²⁵.

8- Dean R. LEIMER - Selig D. LESNOY (1982)

Feldstein'e en ciddi eleştiriler bu iki araştırmacıdan gelmiş, bir yandan değişken hesaplamalarındaki yanlışlıkların, diğer yandan varsayım eksikliğinin Feldstein'in sonuçlarını güvenilir olmaktan uzaklaştırdığını belirtmişlerdir²⁶.

Değişken tarifleri, hesaplama dönemi ve SSW ile ilgili varsayımlarda yapılan değişikliklerle yeniden yapılan hesaplamalar, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirinin olmadığını, bu sonucun da birbirini dengeleyen zıt güçlerin olduğu görüşünü desteklediğini belirtmişlerdir²⁷.

9- Martin S. FELDSTEIN (1982)

Hesaplamalarına getirilen eleştirileri cevaplandırmak üzere tekrar hesaplamalar yapan Feldstein, SSW hesaplamalarındaki programlama hatasının ve millî gelir hesaplama tekniğindeki değişikliklerin de dikkate alınması halinde bile sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerinin negatif olarak bulunabileceğini ortaya koymuştur²⁸. Yeni hesaplama göre sosyal güvenlik toplam özel tasarruflarda % 34'lük bir azalmaya yol açacaktır. İleri sürülen değişikliklerin dikkate alınması halinde de ortaya çıkacak olan tasarruf azaltıcı tesir % 38 civarında olacak, bu da GSMH de % 3.4'lük bir azalmaya yol açacaktır²⁹.

10- Charles M. BEACH - Robin W. BROADWAY - Jack O. GIBBONS (1984)

Feldstein'in 1974 ve 1982 yılında yapmış olduğu ampirik çalışmaları eş anlî denklemler yardımıyla hesaplamak isteyen araştırmacılar, bu yolla sosyal güvenliğin

23 FELDSTEIN, "Another Look...", s. 38.

24 DARBY, a.g.e. den zikreden, DANZIGER, Sheldon - HAVEMAN, Robert and PLOTNICK, Robert; "How Income Transfer Programs Affect Work, Savings and Income Distribution: A Critical Review", *Journal of Economic Literature*, Vol: XIX, September, 1981, s. 999.

25 DARBY, a.g.e., s. 1000.

26 LEIMER, Dean R. and LESNOY, Selig D.; "Social Security and Private Saving: New Time Series Evidence", *Journal of Political Economy*, Vol: 90, No: 3, 1982, s. 606.

27 LEIMER and LESNOY; A.g.m., s. 611-617.

28 FELDSTEIN, Martin S.; "Social Security and Private Saving: Reply", *Journal of Political Economy*, Vol: 50, No: 3, 1982, s. 631.

29 FELDSTEIN, Reply..., s. 635-636.

sermaye birikimine tesirlerini de bulmaya çalışmışlardır³⁰.

Araştırmacılar, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimi üzerine negatif tesirleri olduğunu ortaya koymuşlar, fakat bu tesirin Feldstein'in iddia ettiği gibi büyük olmadığını belirtmişlerdir. Nitekim, tasarruflar üzerine % 16 ile 43 arasında değişen bir negatif tesire sahip olduğunu, sermaye stokuna ise tesirinin % 5 ile % 31 arasında değiştiğini bulmuşlardır³¹.

11- Selig D. LESNOY - Dean R. LEIMER (1985)

Lesnoy ve Leimer, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine menfi ve müsbet tesirlerinin olduğunu aynı anda değişik araştırmacılar tarafından ileri sürülmesi üzerine, bütün çalışmaları ve bu çalışmalarda kullanılan denklemleri ve varsayımları gözden geçirmişlerdir³². Lesnoy ve Leimer, yeni değişikliklerle yapmış oldukları hesaplamalar sonucunda, sosyal güvenliğin en fazla % 19.9 civarında bir tasarruf azaltıcı tesirinin olduğunu, ancak farklı hesaplamalarda elde edilen sonuçların belirli bir eğilim göstermemesinin kesin sonuçlara varılmasını engellediğini belirtmişlerdir³³. Araştırmacılar, elde edilen sonuçların bu derece farklı olmasının yeni araştırmaların yapılmasına ihtiyaç olduğunu ortaya koyduğunu belirtmişlerdir.

12- Diğer Çalışmalar

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini ortaya koymak için zaman serilerini kullanan başka çalışmalar da yapılmıştır. Bunların belli başlıları şunlardır:

Williamson ve Jones, sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesir ettiğini, nitekim 1948-1982 yılları arasında ABD için yaptıkları çalışmada bunu ortaya koyduklarını belirtmişler, ancak tek değişken kullanılması sonucunda net tesirin tam olarak bulunamadığını ifade etmişlerdir³⁴.

Aurbach ve Kotlikoff, hayat devresi modelini de kapsamına alan bir eş anlı denklemler seti ile sosyal güvenliğin tesirlerini araştırmışlar, sosyal güvenliğin tasarruf artırıcı ve azaltıcı tesirlerinin birlikte var olduğunu, bu tesirlerin varlığının hayat devresi modeli üzerinde yapılacak varsayım değişiklikleri ile bulunabileceğini belirtmişlerdir³⁵.

Hemming, Feldstein'in modelini kullanarak İngiltere için sosyal güvenliğin tesirlerini ortaya koymayı amaçlayan bir çalışma yapmış, İngiltere için tasarruf azal-

30 BEACH, Charles M. - BROADWAY, Robin W. and GIBBONS, Jack A.; "Social Security and Aggregate Capital Accumulation Revisited Dynamic Simultaneous Estimates in a Wealth-Generations Model", *Economic Inquiry*, Vol: XXII, Jan. 1984, s. 68.

31 BEACH ve diğerleri, a.g.m., s. 78-79.

32 LESNOY and LEIMER, a.g.m. s. 14.

33 LESNOY and LEIMER, a.g.m., s. 24-25 ve bkz. Tablo: 3 s. 25.

34 WILLIAMSON, Samuel H. and JONES, Warren L.; "Computing The Impact of Social Security Using Life - Cycle Consumption Function", *The American Economic Review*, Vol: 73, No: 5, December 1983, s. 1050-1051.

35 AURBACH, Alan J. and KOTLIKOFF, Laurence J.; "An examination of Empirical Test of Social Security and Saving", *N.B.E.R. Working Paper*, 730, 1981, s. 45.

tıcı bir tesirin olmadığını bulmuştur³⁶.

Kessler ve Strauss Kahn, Fransa için yaptıkları çalışmada birbirine zıt tesirlerin varlığını bulmuşlar³⁷, Picot ise yine Fransa üzerinde yaptığı çalışmada çok önemli bir tasarruf azaltıcı tesirin varlığını ortaya koymuştur³⁸.

II. SONUÇ

Sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirlerini araştıran ampirik çalışmalardan zaman serisi verileri kullanılarak yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçları aşağıdaki şekilde özetlemek mümkündür³⁹:

— Belirli sayıdaki araştırmacı, ABD için birbirleri ile yakın bağlantısı bulunan ampirik çalışmalar yapmışlar, bir istisna hariç olmak üzere bütün çalışmalarda hayat devresi modeli esas olarak alınmıştır.

— Yapılan çalışmalarda, tasarrufları artıran, azaltan ve hiç tesiri olmadığı şeklindeki sonuçları birlikte ortaya konulmuş sonuçlar arasındaki bu farklılık yapılan çalışmaların güvenilirliğini de tartışılır hale getirmiştir.

— Bütün araştırmacılar, bir yandan zaman serisi verilerine uygun sağlıklı veri elde etme, diğer yandan sosyal güvenlik değişkenini modele dahil etme güçlükleri ile karşılaşmışlardır.

— Araştırmacılar, elde edilen sonuçların güvenilirliğinin tartışılabilir olduğunu, ancak bunun sosyal güvenliğin tasarruf eğilimine tesirleri olmadığı şeklinde yorumlanamayacağını, gerçek tesiri ve yönünü bulmak için yeni çalışmalara ihtiyaç duyulduğunu belirtmişlerdir. Yeni modeller, değişkenler, veriler ve varsayımlarla daha sağlıklı sonuçlar elde edilebilecektir.

Özet olarak, konu ile ilgili ampirik çalışmalarda, sosyal bilimler alanında ampirik çalışma yapmanın bilinen güçlüklerine ilaveten sosyal güvenlik servetinin ölçülmesinden kaynaklanan darboğazlarla karşılaşmıştır.

KAYNAKLAR

- Alper, Yusuf; "Sosyal Güvenliğin Tasarruf Eğilimine Tesirleri", (Basılmamış Doktora Tezi), Bursa, 1985.
- Aurbach, Alan J. and Kottlikoff Lourence J.; "An Examination of Empirical Test of Social Security and Saving." N.B.E.R. Working Paper. 730, 1981.
- Barro, Robert J.; "Social Security and Private Saving: Evidence From the U.S.A. Time Series", University of Rochester, 1977.

36 HEMMING, Richard; "State Pensions and Personal Saving", *Scottish Journal of Political Economy*, Vol: 25 (2), 5.956.

37 ROSA, Jean Jacques; *World Crisis in Social Security: France*: F.N.E.P. and I.C.S., 1982, s. 24.

38 ROSA, A.g.e., s. 24.

39 Bkz. ALPER, A.g.e., s. 152-155.

- Beach, Charles M. — Broadway, Robin W. and Gibbons, Jack O.; "Social Security and Aggregate Capital Accumulation Revisited Dynamic Simultaneous Estimates in a Wealth-Generations Model", *Economic Inquiry*, Vol: XXII, Jan, 1984.
- Darby, Michael R.; *The Effects of Social Security on Income and The Capital Stock*, A.E.I. Washington D.C., 1978.
- Esposito, Louis; "Effects of Social Security on Saving: Review of Studies Using U.S. Time Series Data", *Social Security Bulletin*, Vol: 41, No: 5, May 1978.
- Feldstein, Martin S.; "Social Security, Induced Retirement and Aggregate Capital Accumulation", *Journal of Political Economy*, Vol: 82, No: 5, 1974.
- Feldstein, Martin S.; "Social Security and Private Saving: Another Look", *Social Security Bulletin*, Vol: 42, No: 5, May 1977.
- Feldstein, Martin S.; "Social Security and Private Saving: Reply" *Journal of Political Economy*, Vol: 50, No: 3, 1982.
- Hemming, Richard H.; "State Pensions and Personal Saving", *Scottish Journal of Political Economy*, Vol: 25 (2).
- Kılıçbay, Ahmet; *Kantitatif İktisat Teorisi ve Politikası*. İ.Ü. Yayın No: 1952. İk. Fak. Yayın No: 289, Sermet Matbaası, İst. 1970.
- Leimer, Dean R. — Lesnoy, Selig. D.; "Social Security and Private Saving: New Time- Series Evidence", *Journal of Political Economy*, Vol: 90, No: 3, 1982.
- Lesnoy, Selig D. — Leimer, Dean R.; "Social Security and Private Saving: Theory and Historical Evidence", *S.S.B.* Vol: 48, No: 1, Jan. 1985.
- Munnell, Alicia H.; "The Impact of Social Security on Personal Saving", *National Tax Journal*, Vol: 37, No: 4, December 1974.

İSRAİL'DE SENDİKALARIN KOOPERATİFÇİLİK VE YATIRIM FAALİYETLERİ

Aysen TOKOL*

ÖZET

Histadrut birçok bakımdan tek örgüttür. Histadrutu tek örgüt yapan geniş ekonomik faaliyetlere ve güçlü sendikacılığa dayanmasıdır. Histadruta bütün kooperatifler ve Histadrutun doğrudan doğruya sahip olduğu kuruluşlar dahildir. Histadrut başlangıcından beri sadece dar anlamda bir sendika değil, aynı zamanda geleneksel sendikaların ötesinde pek çok görevi yerine getiren bir kuruluştur.

SUMMARY

Investments and Co-operative Activities of Trade Unions in Israel

The Histadrut is a unique organization, in many respects. Unique to the Histadrut is the coexistence of powerful and virtually all-embracing trade union wing and extensive set of economic activities. The economic sector of the Histadrut consists of all co-operatives and the so-called administrative economy-which is directly owned by the Histadrut. From the very beginning, The Histadrut wasnot a trade union in the narrow sense of the term, but an institution which fulfilled many tasks beyond those of traditional trade unions.

Genel İşçi Federasyonu "HİSTADRUT" amacı ve faaliyetleri ile tamamen İsrail'e özgü bir sendikal örgüttür. 1920 yılında üyelerinin problemleri ile ilgilenmek ve çalışan musevi toplumun ideallerini gerçekleştirmek amacıyla ülkenin tüm çalışanlarını birleştirmek için oluşturulmuştur¹. Bugün devletten sonra ülkenin ikinci büyük ekonomik sektörü durumunda olan Histadrut, ülkenin toplam işgücünün % 20'sini istihdam etmektedir. Bu niteliğiyle Histadrut yalnız ülkenin en büyük sendikal kuruluşu değil aynı zamanda en büyük işverenidir².

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

- 1 Anonymous, Industrial Democracy in Europe, European Industrial Relations, Clarendon Press, Oxford 1981, s. 239.
- 2 Israel Information Centre, İsrail'e Bir Bakış, Jerusalem 1980, s. 31; ayrıca bkz. Sobel, İ., The Histadrut-Adjustment to National Independence and Economic Change, Labor Law Journal, July 1962, s. 556, dip. 1.

Histadrut'un dört temel amacı bulunmaktadır. Bunlar ulusal bir devlet oluşturmak, yaşam düzeyini yükseltmek, işçi sınıfını şekillendirmek ve uyumlu bir toplum yaratmaktır. Bu amaçları gerçekleştirmek amacıyla Histadrut işçi işveren ilişkilerini sendikalar, ekonomik faaliyetlerini de Hevrat Ovdim aracılığıyla yürütmektedir³.

Histadrut tarafından 1923 yılında kurulan Kooperatifler Birliği "Hevrat Ovdim" işçiler tarafından oluşturulan tüm ekonomik işletmeleri mali açıdan desteklemekte ve denetlemektedir. Histadrut'un her üyesi aynı zamanda Hevrat Ovdim'de üyesidir. Hevrat Ovdim, Histadrut üyesi işçiler için oluşturulmuş bir kooperatif üst örgütü olmasına rağmen günümüzde bünyesi içinde Tarımsal Kooperatifler, Tnuva, Hamashbir Hamerkazi, Üretim ve Hizmet kooperatifleri, Yakhin Hakal, Shikun Ovdim, Nir gibi kooperatiflerin yanısıra Solel Boneh, Koor, Bank Hapoalim, Hasseh gibi endüstriyel teşebbüsler de yer almaktadır⁴.

HEVRAT OVDİM'E BAĞLI KOOPERATİFLER

1- Tarımsal Kooperatifler (Moshav-Kibbutz)

İsrail tarımı Histadrut'a üye Mashav ve Kubbutzlar aracılığıyla işletilmektedir. Bugün tarım kesiminde 650 Kibbutz ve Moshav bulunmaktadır. 1977 yılı rakamlarına göre tarım kesiminde mevcut işletmelerin % 18.8'i Histadrut'a ait olup, bunlar toplam tarımsal üretimin % 69.8'ini gerçekleştirmektedir⁵.

i) Kibbutz: Kibbutz üretim araçları üzerinde ortaklaşa mülkiyet ilkesine dayalı, özel mülkiyete yer vermeyen bir üretim ve tüketim kooperatifidir. İlk Kibbutz 1904 yılından itibaren Rusya'dan göç eden ikinci göçmen grubu tarafından 1909 yılında "Dagania" da oluşturulmuştur. Hareket daha sonra giderek yaygınlaşmış, ülkeye daha sonra gelen göçmenlerin bir bölümü yeni kibbutzlar oluşturmuşlardır⁶.

Bugün 103.000 kişinin yaşadığı 250 Kibbutz mevcuttur. Kibbutz'ların herbirinde yaşayan insan sayısı değişmektedir. Ancak bir Kibbutz ortalama olarak 400-600 kişiden oluşmaktadır⁷. Kibbutz'ların temel özelliği üretim, tüketim, eğitim ve sosyal faaliyetlerin kolektif biçimde gerçekleştirilmesidir. Her Kibbutz bir ekonomik ünite olarak faaliyet göstermektedir. Özel mülkiyet sözkonusu değildir. Aşın kâr yoktur. Tüketim fazlası ortak malların dağıtım sözkonusu değildir. Ayrıca ücret ödemesi yapılmaz. İşlerin büyük çoğunluğu üyeler tarafından gerçekleştirilir. Kibbutz'da mallar ihtiyaca göre dağıtılır. Üretim her üyenin çalışma kapasitesine göre ayarlanır. Ailelerin yaşam standartları eşittir. Kibbutzlar, basit demokrasi ilkelere göre işlerler. Kararlar genel kurul tarafından alınır. Oluşturulan komiteler topluluğun ekonomik ve kültürel sorunlar yanında günlük işlerle de ilgilenirler⁸.

3 Anonymus, a.g.e., s. 239-240; Dicle, A., Endüstriyel Demokrasi ve Yönetime Katılma, Ankara, 1980, s. 163.

4 Stettner, L., The Role of Cooperatives in Israel, Review of International Cooperation, Cilt: 70, s. 89.

5 Ben, R., Israel, International Encyclopaedia for Labour Law and Industrial Relation (ed. R. Blanpain) içinde, Netherlands, 1980, s. 137.

6 Kerem, M., Israel Today: The Kibbutz, Jerusalem 1968, s. 13-14.

7 Israel Internation Centre, a.g.k., s. 21.

8 Kerem, a.g.k., s. 10-52; Sobel, I., Israel, Labor in Developing Economics, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1962, s. 187-189.

Kibbutzlar öncelikle tarımsal örgütlerdir. Ancak son yıllarda birçok Kibbutz, mevsimlik işsizliğe çözüm bulmak, yaşlı üyelere iş olanakları sağlayabilmek, yaşam standartlarını yükseltmek, gençleri tarım kesiminde tutabilmek gibi nedenlerle endüstri malları üretimine ağırlık vermeye başlamışlardır⁹.

Önceleri sadece tarımsal ürünleri işleyen Kibbutz işletmeleri daha sonraları metal işleme, mobilya ambalajlama ve tekstil alanlarına yönelmişlerdir. Günümüzde ise ileri elektronikten hassas metal sanayiine kadar bir dizi endüstride söz sahibidirler¹⁰. Yeni kurulan işletmeler en karmaşık teknikleri kullanabilmektedirler. Plastik gibi yeni gelişen branşlarda Kibbutz işletmelerinin payı toplam İsrail üretiminin % 40'ını oluşturmaktadır¹¹. Günümüzde her Kibbutz bir veya birkaç endüstri işletmesine sahip bulunmaktadır. Kibbutz'a bağlı endüstri işletmelerinin sayısı 330 dolayındadır. Bu işletmelerde ülkenin toplam endüstriyel ürününün % 5 ile % 6'sı gerçekleştirilmektedir¹².

ii) Moshav Ovdim: Moshav Ovdim, Kibbutzlardan daha farklı ilkeler üzerine kurulmuştur. Kibbutzlarda hiç kimseye özel mülkiyet hakkı tanınmamakta, bütün üretim araçlarının ve bu arada toprak mülkiyetinin kamuya ait olması görüşü temel kuruluş ilke olarak benimsenmektedir. Oysa Moshav Ovdim Ulusal Yahudi Fonuna ait toprakların aile üniteleri tarafından işletilmesi ilkesi üzerine kurulmuştur¹³.

Moshav Ovdim her ailenin kendi geçimini sağladığı ve ekonomisi özel kooperatifçiliğe dayanan bir yerleşim şeklidir. Pazarlama ve satın alma işleri merkezi bir kooperatif eliyle yürütülür. Sermaye ve üretim, araçları bir ölçüde ortaktır. Her aile toprağından sağladığı gelir ile geçinir ve kendisine ait bir konutta oturur. Bir Moshav genel olarak 60 ile 100 aileden oluşur¹⁴.

İlk Moshav 1921 yılında "Jezreel Valley" de "Nahalal" adıyla kurulmuştur. Hareket özellikle İsrail devletinin kuruluşu ile birlikte hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. Böylece önceleri Kibbutzlar büyük bir nüfuzla sahip iken daha sonraları gelişim tersine dönmüş ve Moshavların nüfusu artmıştır. 1948 yılında ülkede 48 Moshav mevcut iken 1980'li yıllarda bu rakam 400'e yükselmiştir. Halen ülke nüfusunun % 3.7'si Moshav'larda yaşamaktadır.

Moshav hareketi ülkedeki tarım alanlarının genişletilmesine olanak sağlayarak İsrail'in ekonomik gelişiminde etkin rol oynamıştır. Bugün Moshavlar ülkenin gıda ihtiyacının yarıya yakın kısmını ve tarım ürünleri ihracatının da % 50'sini gerçekleştirmektedir¹⁵.

Öte yandan Moshav'lar son yıllarda büyük ölçekli endüstriyel kuruluşlara yönelmişlerdir. Bu amaçla gıda maddeleri endüstrilerine (et, süt, yumurta, sebze, meyve ve tavuk gibi) yönelik yatırımlar yapmaktadırlar. Bu çalışmalar genellikle 25

9 Stettner, a.g.m., s. 90.

10 Israel Information Centre, a.g.k., s. 20.

11 Rosner, M.; Theories of Cooperative Degeneration and Experience of the Kibbutz, Annals of Public and Cooperative Economy, Cilt 56, 1985, s. 530.

12 Israel Ministry of Foreign Affairs Information Division, Facts About Israel, Jerusalem 1985, s. 65.

13 Özdemir, N., Kooperatifçilik, Ankara, 1982, s. 53.

14 İsrail Information Centre, a.g.k., s. 22; Zadi, E., İsrail'de Sendikacılık Hareketleri ve Histadrut Teşkilatı, S. S. Konf., Cilt V, s. 90.

15 Israel Information Centre, The Moshav, Jerusalem 1981, s. 1-4.

veya 30 Moshav'ın bir araya gelmesiyle gerçekleştirilmekte ve bölgesel nitelik göstermektedir. Ayrıca son yıllarda Moshav hareketi turizm sektörüne de yatırım yapmaya başlamıştır¹⁶.

2- Tnuva

Tnuva, Kibbutz ve Moshavların ürettiği tarımsal ürünlerin işlenmesini, ambalajlanmasını, dağıtımını ve iç ve dış piyasada pazarlanmasını gerçekleştiren merkezi bir pazarlama örgütüdür¹⁷. Tnuva'nın üyeleri Hevrat Ovdim'e bağlı Kibbutz ve Moshavlardır. Bu üyeler Tnuva ile ilişkilerinde eşit hak ve yükümlülüklerle sahiptirler¹⁸. Pazarlama faaliyetinin yanısıra Tnuva süt işleme işini de yürütmektedir. Tnuvanın sahip olduğu süt fabrikası ile İsrail'de üretilen sütün % 80'i işlenmektedir. Tnuva'ya bağlı soğuk hava depoları, ambalajlama tesisleri, süt fabrikaları, alkol fabrikaları ve meyve suyu fabrikaları bulunmaktadır¹⁹.

3- Hamashbir Hamerkazi

Ticari alanda en önemli örgüttür. 1916 yılında tarımsal kuruluşlara destek sağlamak amacıyla kurulmuştur. Hamerkazi tarımsal amaçlı kooperatiflerle tüketim kooperatifleri arasındaki bağı sağlamakta, kooperatiflerin tüm ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ayrıca Kibbutz ve Moshavların veya tüketim kooperatiflerinin üst kuruluşları ile işbirliğine giderek üretime yönelmektedir. Kuruluş kooperatif ve diğer örgütlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kısmen özel sektörden kısmen Histadrut'ın endüstriyel kuruluşlarından ve üretici kooperatiflerinden yararlanmaktadır²⁰.

Hamashbir, özel sektör tarafından üretilen malların fiyatlarının yüksek oluşu nedeniyle, karşılaşılan problemleri ortadan kaldırmak amacıyla kendisine bağlı şirketler oluşturmuştur. Bunların en önemlilerini, "Hamashbir İhracat ve İthalat Şirketi" (Hamashbir Export and Import Ltd.), "Gümrük Antrepo ve Liman Hizmetleri Şirketi" (Na'avar Ltd), tarımsal kuruluşlarda ortak "Yem İthalat Şirketi" (Hamashbir Hamerkazi Fodder Import Ltd), Tnuva ile ortak "Yer Fıstığı ve Pamuk Pazarlama Şirketi" (Groundnuts and Cotton Marketing Co Ltd) oluşturmaktadır²¹.

4- Üretim ve Hizmet Kooperatifleri

İlk üretim kooperatifleri tarımsal kooperatiflerle aynı yıllarda kurulmuştur. Bu kooperatifler ekonomik faaliyetlerin bütün alanlarında yaratıcı olunabileceği temeline dayandırılmıştır. Kooperatiflerin sayısı zamanla artmıştır. Bugün yüzlerce kooperatif bulunmaktadır.

Kooperatifler faaliyetlerini özellikle el sanatları, hizmet ve ulaşım alanlarında sürdürmektedirler²². Halen tekstil, matbaa, cam, yapı ve gıda endüstrilerinde 90

- 16 Başar, H., Türkiye'de ve Dünya'da Kooperatif Kuruluşlarının Sosyo-Ekonomik Yapısı, Bursa, 1982, s. 87.
- 17 Preuss, W., The Labour Movement in Israel, Rubin Mass, Jerusalem 1965, s. 194.
- 18 Plunkett, M.L., The General Federation of Jewish Labor in Israel, Industrial Labor Relations Review, Sayı 2, 1958, s. 15.
- 19 Akyol, İ.C., Dünya Kooperatifçiliğinden Örnekler, Ankara, 1969, s. 62.
- 20 Plunkett, a.g.m., s. 173.
- 21 Stettner, a.g.m., s. 92.
- 22 Preuss, a.g.e., s. 198.

üretim kooperatifi bulunmaktadır²³. Bu kooperatifler başlangıçta musevi nüfus için ayrı bir taşıma sistemi oluşturmak amacıyla kurulmuştur. Sistem o yıllarda arapların işlettiği demiryoluna paralel olarak çalışmayı amaçlamıştır. Ülkedeki mevcut özel şartlar işçilerin ekonomik faaliyetlerinin bu branşının diğer ülkelerden daha fazla gelişmesine neden olmuştur²⁴.

"Egged" ve "Dan", ulaştırma hizmetleri kooperatifleridir. Her ikisi de Hevrat Ovdim'e bağlı olup, Egged şehirlerarası, Dan ise şehir içi ulaşım hizmetlerini gerçekleştirilmektedir. Eşya taşıma kooperatifleri ise, ülkenin taşıma işlerinin yarısını üstlenmiştir. Öte yandan Hevrat Ovdim sivil havacılığın ve deniz yollarının gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Hevrat Ovdim, "Zim Gemicilik Şirketi" (Zim Maritime Company) ile "Arkia İç Hatlar Havayolları Şirketi" nde (Internal Aviation Service Arkia Ltd) pay sahibidirler.

5- Yakhin Hakal

Histadrut tarım sektöründe önemli bir faktördür. Narenciye işiyle uğraşır. Bunun yanısıra ambalajlama, bahçe dekorasyonu, sebze yetiştirme, toprak düzenleme ve erozyon denetimi gibi alanlarda faaliyet gösterir. Bank Hapoalim ile birlikte "Yakhin Plantations Ltd" sahiptir. Bu kuruluşun amacı, narenciye üretimini mali açıdan desteklemek için yabancı sermayeyi harekete geçirmektir. Diğer faaliyetleri pektim üretimi ve kutulama işleridir²⁵.

6- Shikun Ovdim

Konut problemini çözmek amacıyla 1929 yılında Histadrut tarafından kurulmuştur. Shikun Ovdim kendi konut yapımının yanısıra üretim kooperatiflerine verdiği krediler yoluyla 230.000 kişinin konut sahibi olmasını sağlamıştır. Shikun Ovdim'in çalışmalarının % 75'ini büyük projeler oluşturmaktadır. 25.000 konutluk "Kiryat Hayn" ile 16.000 konutluk "Kiryat Avada" ve "Kiryat Shalons" bunun tipik örnekleridir²⁶.

7- Nir

Tarım kesiminde kooperatif faaliyetlerini koordine eden bir üst örgüttür. Hevrat Ovdim'in bu kesimindeki fonksiyonlarını yerine getirmektedir²⁷.

Günümüzde Histadrut Kooperatif sektörünün İsrail'in gayrisafi milli hasıla içindeki payı % 20'dir²⁸.

HEVRAT OVDİM'E BAĞLI ENDÜSTRİ KURULUŞLARI

1- Koor

İsrail'in en büyük endüstriyel kuruluşlarından olan Koor, endüstriyel malların üretiminin yaklaşık onda birini gerçekleştirilmektedir. Koor işletmelerinin büyük ço-

23 Dicle, a.g.e., s. 171.

24 Preuss, a.g.e., s. 200.

25 Stettner, a.g.m., s. 92-93.

26 Akyol, a.g.m., s. 64.

27 Plunkett, a.g.m., s. 162.

28 Israel Ministry of Foreign Affairs Information Division, a.g.k., s. 64.

ğunluğu cam, çelik, çimento, elektrik araçları, keramik, elektronik ve döküm gibi ağır endüstri alanlarında faaliyet göstermektedirler. Koor işletmelerinde esas pay sahibi Hevrat Ovdim'dir. Bu nedenle Koor'un yönetim kurulu üyeleri Hevrat Ovdim tarafından seçilmektedir^{2 9}.

2- Solel Boneh

Solel Boneh, ülkeye gelen göçmenlerin konut gereksinimlerini karşılamak amacıyla 1921 yılında kurulmuştur. Histadrut'un yapı ve kamu hizmetleri şirkettir^{3 0}. Ülkedeki yapı işlerinin % 25'inden sorumludur^{3 1}. Ülke içinde gerçekleştirdiği çalışmaların yanı sıra Türkiye, Burma, İran, Gana, Sierra Leone, Nijerya, Etopya gibi ülkelerde önemli projeler gerçekleştirmiştir^{3 2}.

3- Bank Hapoalim

1921 yılında Dünya Siyonist örgütünün yardımıyla işçi kuruluşlarına mali destek sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. Başka ülkedeki en büyük ticari bankalardan biridir. Hevrat Ovdim, bankanın genel ve yönetim kurulunda karar verici oy hakkına sahip bulunmaktadır^{3 3}. Histadrut üyelerinin emeklilik fonlarında biriken paralar bankanın işbirliği ile Histadrut'un ve hükümetin denetlediği teşebbüslere yatırılmaktadır^{3 4}.

4- Hasseh

Histadrut'a bağlı ülkenin en büyük sigorta şirkettir. Bank Hapoalim ve Hevrat Ovdim teşebbüsleri ile yakın işbirliği içinde çalışır^{3 5}.

KAYNAKLAR

- Akyol, İ.C.; Dünya Kooperatifçiliğinden Örnekler: Danimarka, Batı Almanya, İsrail, Taiwan, Ankara, 1969.
- Başar, H.; Türkiye'de ve Dünya'da Kooperatif Kuruluşlarının Sosyo Ekonomik Yapısı, Bursa 1982.
- Ben, R.; İsrail, International Encyclopaedia for Labour Law and Industrial Relations (ed. R. Blanpain), Netherlands 1980.
- Dicle, A.; Endüstriyel Demokrasi ve Yönetime Katılma, Ankara 1980.

-
- 29 Tabb-Goldfarb, J.Y.-A., Workers Participation in Management, Pergamon Press, Great Britain, 1970, s. 72-75.
- 30 Preuss, a.g.e., s. 203-205; Sobel, a.g.e., s. 221.
- 31 Ben, a.g.e., s. 137.
- 32 Preuss, a.g.e., s. 205-207.
- 33 Stettner, a.g.m., s. 95.
- 34 Preuss, a.g.e., s. 208-209.
- 35 Stettner, a.g.m., s. 91.

- Israel Ministry of Foreign Affairs Information Division; Facts About Israel, Jerusalem 1985.
- Israel Information Centre; Israil'e Bir Bakış, Jerusalem 1980.
- Israel Information Centre; The Moshav, Jerusalem 1981.
- Kerem, M.; Israel Today: The Kibbutz, Israel Digest, Jerusalem 1963.
- Özdemir, N.; Kooperatifçilik, Ankara 1982.
- Plunkett, M.L.; The General, Federation of Jewish Labor in Israel, Industrial Labor Relations Review, Sayı: 2, 1958.
- Preuss, W.; The Labour Movement in Israel, Rubin Mass, Jerusalem 1965.
- Rosner, M.; Theories of Cooperative Degeneration and Experience of the Kibbutz, Annals of Public and Cooperative Economy, Cilt: 56, No: 4, Oct. 1985.
- Sobel, I.; Labor in Developing Economics, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1962.
- Sobel, I.; The Histadrut-Adjustment to National Independence and Economic Change, Labor Law Journal, July 1962.
- Stettner, L.; The Role of Cooperatives in Israel, Review of International Cooperation, London 1979.
- Tabb-Goldfarb, J.Y.- A.; Workers Participation in Management, London, Paris, Newyork, 1976.
- Zadil, E.; Israil'de Sendikacılık Hareketleri ve Histadrut Teşkilâtı, S.S. Konf., Cilt: XV.
- Anonymous; Industrial Democracy in Europe, European Industrial Relations, Clarendon Press, Oxford 1981.

LÖRİS

Ekstremizm kavramı bir kavram olup tarihteki değişim evreleri ile ilgili olarak farklı değerlere karşılık ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Ekstremizm kavramının kökeni, kökeni ve gelişimi hakkında bir dizi de araştırma yapılmıştır. Ekstremizm kavramı ve tarihi hangi ülkelerde ve ne ölçüde uygulanmıştır. Ekstremizm kavramı bir kavramdır. Ekstremizm kavramının kökeni ve tarihi hakkında bir dizi de araştırma yapılmıştır.

Ekstremizm kavramı bir kavramdır. Ekstremizm kavramının kökeni ve tarihi hakkında bir dizi de araştırma yapılmıştır. Ekstremizm kavramının kökeni ve tarihi hakkında bir dizi de araştırma yapılmıştır. Ekstremizm kavramının kökeni ve tarihi hakkında bir dizi de araştırma yapılmıştır.

UZUN DÖNEM ELASTİKİYET TAHMİNİ VE ZAMAN GECİKMELİ-DAĞILIM MODELLERİ

Yüksel İŞYAR*

ÖZET

Arz veya talebin kısa-dönem elastikiyetinin ölçülmesi mümkün olmayıp, ancak özel olarak geliştirilmiş bazı yöntemlerle uzun-dönem elastikiyetin direkt olarak ölçülmesi mümkün olabilir. Tüketici ve üretici davranışlarının uygun dinamik modelleri gecikmeli dağılımlara neden olur. Bu modeller uzun-dönem elastikiyetlerin tahmini için kullanılabilirler. Dağılımın şekli hakkında farklı varsayımlara yer veren başlıca üç yaklaşım vardır. Bunlardan en çok kullanılanı statik bekleyişler varsayımına dayalı Nerlove yaklaşımı burada ayrıntılı olarak tartışılmaktadır.

SUMMARY

It is impossible to measure the short-run elasticity of supply or demand, and that only under special conditions is it possible to measure of long-run elasticity "directly. Suitable dynamic models of consumer or producer behaviour have been shown to lead to distributed lags; these models may be used to obtain estimates of long-run elasticities. There are basically three approaches depending upon assumption as to form of distribution. The most commonly used Nerlove's approach was discussed in detail in this paper.

I. GİRİŞ

Elastikiyet nisbi bir kavram olup miktardaki değişme oranı ile fiyat (veya gelir) deki değişme oranı arasındaki ilişkiyi ifade eder. Serbest pazar ekonomilerinde üretimdeki değişmelerin ürün fiyatlarını ve geliri hangi istikamette ve ne ölçüde etkileyeceğinin bilinmesi önemli bir konudur. Bu bilgiler, kontrollü ekonomilerde fiyat ve gelir istikrar programlarının başarısı için daha çok önem kazanırlar.

Elastikiyet kavramı uzun zamandan beri ekonomistlerin bildikleri bir konudur. Örneğin üç yüzyıl önce Gregory King buğday için talep elastikiyetini kantitatif olarak ölçme girişiminde bulunmuştur. Ancak, Henry Moore'un 1914'de yayımlanan ampirik çalışmasına kadar bu alanda önemli bir gelişme kaydedilmemiştir. I. Dünya harbinden sonra üretim, fiyatlar, talep ve arz gibi konularda kantitatif ampirik verilerin çoğalması ve bu verilere analitik istatistiksel metodların yoğun bir şekilde uygulanmaya başlanması bu alandaki hızlı gelişmelerin başlangıcı olmuştur.

* Prof. Dr.; Uludağ Üniversitesi İkt. ve İd. Bil. Fak. Ekonometri Anabilim dalı

Birçok ekonomik olay için uzun ve kısa dönem kavramlarının kesin bir çizgi ile birbirinden ayrılması mümkün değildir. Ancak analitik amaçla bu iki kavramın birbirinden ayrılmasında uygulanan kriter bekleyişlerin statik** (tek değerli) veya dinamik olup olmadığına dayandırılmaktadır. Nerlove, arz ve talep için kısa dönem elastikiyetlerin ölçülmesi ve belirlenmesinin mümkün olmadığını iddia etmektedir. Uzun dönem elastikiyetler ise direkt olarak ölçülemeyip ancak özel olarak geliştirilmiş bazı yöntemlerle ölçülebilir.

Uzun dönem arz veya talep eğrisinin herbir noktasından çok sayıda kısa dönem eğrisi geçer. Bu çok sayıdaki eğrilerin herbiri de farklı zaman aralıklarını temsil eder. O halde arz veya talebin fiyat veya diğer bir değişken karşısında tek (unique) bir kısa dönem elastikiyet değerinden sözedilemez. Zira kısa dönem elastikiyetin değeri, eğrinin hangi noktasından hareket edildiğine ve sözkonusu zaman aralığına bağlı olarak değişir. Bu nedenle kısa dönem elastikiyetlerinin tahmini mümkün değildir. Ayrıca, üretici ve tüketicilerin değişen koşullara intibak etmeleri için belirli bir zamana ihtiyaç vardır. Tam intibak için gerekli olan bu zaman periyodunun gözlem periyodundan uzun olması durumunda bu gözlemlere dayanan istatistiksel ilişkiler uzun veya kısa dönem elastikiyetlerin direkt olarak tahmini mümkün olamaz. Uzun dönem arz veya talep elastikiyetinin belirli koşullar altında tahmini için zaman gecikmeli dağılımlar-modellerinin etkin olarak uygulanabileceği iddia edilmektedir.

II. ZAMAN GECİKMELİ – DAĞILIMLAR VE DİNAMİK MODELLER

Her çeşit ekonomik planlama az veya çok *recursive* bir analiz gerektirir. Başka bir deyişle, cari plan, politika ve programlar gelecek yıl veya yılların üretim, tüketim ve fiyatlarını etkiler. Bu durum bütün ekonomik planlamalar için geçerli olmakla birlikte, özellikle tarımsal politikalar ve programlar için daha büyük önem arz eder. Belli başlangıç koşullarının daha sonraki dönemin koşullarını etkilediği recursive ilişkiler hem pratik amaçlı öngörülerde hemde ekonomik teorisinin etkin bir aracı olarak yaygın kullanım alanına sahiptir. Moore 1917 yılında pamuk, patates ve diğer bazı tarımsal ürünlerde cari fiyatın cari üretimle belirlendiğini, cari üretimin ise önceki yılın fiyatı tarafından etkilendiğini tesbit etmiştir. Ezekiel'in Örümcek Ağı Teoremi adı altında 1938'de yayımlanan eserinde de zaman gecikmeli değişgenler arasındaki ilişkilerin (recursive ilişkiler) birçok tarımsal ürün için gözlemlendiği ve bu ilişkilerin gerçekçi ve işlevsel olduğu ortaya konmuştur. Daha sonraları ise Wold ve Juréen stokastik recursive ilişkilerin (örümcek ağı modellerinin) önemini ortaya koymuşlardır.

Ezekiel'in ortaya attığı örümcek ağı modeli en basit bir recursive modeldir. Ancak yegâne recursive model olmayıp Day'ın daha sonraları geliştirip uyguladığı modeller daha tam ve kompleks recursive modellerdir. Doğrusal fonksiyon durumunda en basit recursive ilişki (örümcek ağı modeli) aşağıdaki gibi yazılabilir;

$$\text{Fiyat} \quad : \quad p_t = - a q_t + u_t$$

** Elastikiyet veya bekleyiş katsayısı birim ise bekleyişler statiktir.

$$\begin{aligned} \text{Gecikmeli üretim} \quad : \quad q_t + 1 &= bp_t + v_t + 1 \\ &= -baq_t + bu_t + v_t + 1 \end{aligned} \quad (1)$$

burada, $u_t : p_t$ (cari fiyatın) tahmin hatası,

$v_t + 1 : q_t + 1$ (gecikmeli üretimin) tahmin hatasıdır.

u_t ve $v_t + 1$ 'in beklenen değerleri sıfıra eşittir.

Eşitlik (1) de ifade edilen model iki-buutlu olup tek bir ürün için cari üretimle cari fiyat arasındaki ve cari fiyatla zaman gecikmeli üretim arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Ancak, bu genel kurallar matrisler ve vektörler yardımıyla eşitlik (2) deki gibi birden fazla ürün için de ortaya konabilir;

$$\begin{aligned} p_t &= Aq_t + u_t \\ q_t + 1 &= Bp_t + v_t + 1 \\ &= BAq_t + v_t + 1 \end{aligned} \quad (2)$$

ayrıca,

$$p_{t+1} = Aq_{t+1} + u_{t+1} = ABp_t + u_{t+1}$$

burada, p_t , q_t ve $q_t + 1$ sırasıyla, $(n \times 1)$ düzenli fiyat ve üretim miktarları vektörleri, A ve B ise $(n \times n)$ düzenli katsayı matrisleridir.

Yukarıda eşitlik (1) ve (2) de ortaya konan modeller tek bir gecikme terimi içermekte olup bir yıllık ürünler için uygun ve yeterlidirler. Ancak, meyvecilik ve besi sığırıcılığı gibi durumlarda zaman gecikmesinin tek bir gecikme terimi ile ortaya konması yetersizdir. Nitekim Fisher ve Nerlove'un araştırmaları birçok ürüne ait outputun geçmişteki birkaç yıllık fiyat tarafından etkilendiğini göstermiştir. Bu durumda uygun model eşitlik (3) deki gibi ifade edilebilir;

$$\begin{aligned} p_t &= Aq_t + u_t \\ q_t &= Bp_{t-1} + Cp_{t-2} + \dots + Dp_{t-r} + v_t \end{aligned} \quad (3)$$

burada, r-yılından önceki fiyatların cari üretim üzerinde önemli bir etkisi olmadığı varsayılmıştır. Ayrıca, sözkonusu ilişkiler eşitlik (4) deki gibi fark-denklemleri halinde de ifade edilebilir;

$$\begin{aligned} q_t &= BAq_{t-1} + CAq_{t-2} + \dots + DAq_{t-r} \\ p_t &= ABp_{t-1} + ACp_{t-2} + \dots + ADp_{t-r} \end{aligned} \quad (4)$$

Geçmiş r-yıl için q ve p'ler bilinirse, gelecek recursive olarak tahmin edilebilir. Özel bir durum olarak da eşitlik (5) deki model yazılabilir;

$$\begin{aligned} p_t &= Aq_t \\ q_t + 1 &= Bp_t + B^2p_{t-1} + B^3p_{t-2} + \dots \end{aligned} \quad (5)$$

Bu son olarak ifade edilen model tek bir ürün için Nerlove'un zaman gecikmeli-dağılım modelinin benzeridir. Burada, uzak geçmişte ait fiyatların cari üretim üzerindeki

etkilerinin yakın geçmişe ait fiyatların etkilerinden daha az olacağı varsayımına bağlı olarak, B'nin maksimum mutlak kökü birden küçüktür.

Yukarıdaki modellerden de görüldüğü gibi, herhangi bir ekonomik etkenin etkisi bir zaman gecikmesi ile ortaya çıkmaktadır. Yani etkinin tümü zamanın tek bir noktasında ve bir defada değil fakat bir zaman dönemine dağılmıştır. Irving Fisher bu durumu zaman gecikmeli dağılım olarak tanımlamıştır. Uzun dönem elastikiyetlerin direkt olarak etkin bir şekilde tahmin edilebilmesi için zaman gecikmeli dağılımlar modellerinin iyi formüle edilerek parametrelerin iyi tahmin edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla üç farklı yaklaşım ortaya atılmıştır. Bunlar, (1) Alt ve Tinbergen'in yaklaşımı, "dağılımın yapısı (şekli) hakkında herhangi bir varsayım yapmamak"; (2) Fischer, Koyck, Cagan ve Friedman'ın yaklaşımı, "dağılım genel yapısı hakkında bir varsayımda bulunmak fakat kesin dağılımı belirleyen parametreleri tahmin etmek"; (3) Nerlove yaklaşımı, "dağılımı sadece tesadüfi (random) olarak temsil eden açık seçik bir dinamik model geliştirmek"tir.

Bu yaklaşımların herbiri uzun dönem elastikiyet tahmininde direkt olarak kullanılabilirse de, zaman serisi verilerinin çoğunun sonlu (finite) ve otokorelasyonlu olması nedeniyle, dağılım hakkında herhangi bir varsayımda bulunmayan birinci yaklaşımın uygulanması her zaman uygun olmayabilir. Dağılım hakkında oldukça keyfi bir varsayımda bulunan ikinci yaklaşımın sağlıklı tahminler vereceği de tartışılabilir. Nerlove üçüncü yaklaşımı statik bekleşimler varsayımına dayalı basit bir dinamik model olarak kullanmıştır. Aşağıda ifade edilen bu modelde, nisbi fiyatlar, gerçek gelir ve talebi etkileyen diğer değişkenlerde değişme olmadığı durumda, cari tüketimin uzun dönem denge miktarı ile cari miktar arasındaki farkla orantılı olarak değişeceği varsayılmıştır. Bu varsayım aşağıdaki fark denkleminde ifade edilmiştir;

$$q_t - q_{t-1} = \gamma [\bar{q}_t - q_{t-1}], \quad 0 < \gamma \leq 1 \quad (6)$$

burada,

$\bar{q}_t$: uzun dönem denge durumunda talep edilen miktar olup statik bekleşimler varsayımı altında cari nisbi fiyat, gerçek gelir ve diğer değişkenlerin bir fonksiyonudur.

q_t : cari tüketim miktarıdır.

γ : elastikiyet veya intibak (bekleyiş) katsayısıdır.

Uzun dönem talep fonksiyonu da aşağıdaki gibi yazılabilir;

$$\bar{q}_t = ap_t + by_t + c \quad (7)$$

burada,

p_t : nisbi fiyat (logaritmik),

y_t : gerçek gelir (logaritmik),

a : uzun dönem fiyat elastikiyeti,

b : uzun dönem gelir elastikiyeti,

c : sabit sayıdır.

Eşitlik (7) deki fiyat ve gelir sürekli değişeceğinden tüketimin uzun dönem denge değerini belirlemek mümkün değildir. Başka bir ifadeyle eşitlik (7) nin bu

haliyle tahmin edilmesi mümkün değildir. Ancak, eşitlik (7) yi eşitlik (6) da ikame ederek aşağıdaki tahmin edilebilir eşitlik (8) elde edilebilir.

$$q_t = a\gamma p_t + b\gamma y_t + (1 - \gamma)q_{t-1} + c\gamma \quad (8)$$

Eşitlik (8) bir talep fonksiyonu değil fakat uzun dönem talep elastikiyetlerinin tahmin edilmesinde kullanılabilen değişkenler arasında kurulmuş gözlenebilir bir ilişkidir. Örneğin bu eşitlikten talebin fiyat karşısındaki uzun dönem elastikiyetini tahmin etmek için, cari fiyat katsayısının bir eksi gecikmeli miktar katsayısına bölünmesi yeterlidir. Yani, $a\gamma / (1 - \gamma)$. Gelir elastikiyeti de benzer şekilde, $b\gamma / (1 - \gamma)$ olarak tahmin edilir. Eşitlik (7) deki talep fonksiyonuna benzer şekilde, üreticinin statik bekleyişe sahip olması ve üretim planının bir önceki hasata dayandırılması varsayımı altında, uzun dönem arz fonksiyonu da aşağıdaki gibi yazılabilir;

$$\bar{x}_t = dp_{t-1} + e \quad (9)$$

burada, $\bar{x}_t$: planlanan uzun dönem denge arzıdır. Buna göre, dinamik intibak ilişkisi de eşitlik (10) daki gibidir;

$$x_t - x_{t-1} = \gamma [\bar{x}_t - x_{t-1}], \quad 0 < \gamma \leq 1 \quad (10)$$

burada, x_t : planlanan cari arzıdır.

Burada da eşitlik (10) istatistiksel olarak tahmin edilemez. Bu nedenle eşitlik (9) un eşitlik (10) da ikamesi ile, uzun dönem arz fonksiyonu olmayan fakat istatistiksel olarak tahmin edilebilen ve uzun dönem arz elastikiyetini tahmin etmek için kullanılabilen eşitlik (11) aşağıdaki gibi yazılabilir;

$$x_t = d\gamma p_{t-1} + (1 - \gamma)x_{t-1} + e \quad (11)$$

Bu eşitlikten arzın fiyat karşısındaki uzun dönem elastikiyeti, $d\gamma / (1 - \gamma)$, olarak tahmin edilir.

III. SONUÇ

Bu makalede açıklanmaya çalışıldığı gibi, üretici ve tüketicilerin davranışlarını yansıtan uygun dinamik modeller zaman gecikmeli-dağılımlar özelliğine sahiptirler. Bu modeller uzun dönem elastikiyetlerin tahmin edilmesinde etkin bir şekilde kullanılabilirler. Ayrıca, klasik statik yaklaşımlar yerine dinamik modellerin kullanılması, verilerin daha iyi açıklanması, katsayıların daha anlamlı bulunması ve hata terimlerinin daha az otokorelasyonlu sonuç vermesi gibi istatistiksel üstünlüklere neden olur. Bu bakımdan, zaman gecikmeli-dağılımlara dayalı dinamik modellerin ekonomik analizlere uygulanmaları sadece pratik amaçlı öngörü uygulamaları bakımından değil ayrıca gerçekçi ekonomik teoriler bakımından da çok önemli araçlar olarak değerlendirilmelidir.

Bu makalede ortaya konarak incelenen modeller statik bekleyişler varsayımına dayalı modellerdir. Statik olmayan bekleyişler analizlere dahil edildiğinde durumun bu kadar basit ve bu modellerin yeterli olmayacakları açıktır. Ancak, durum ne kadar karmaşık olursa olsun, zamanımızdaki otomatik veri işleme (processing) imkânları ve sağlıklı istatistiklerle bu modellerin analizleri de mümkündür.

KAYNAKLAR

- R.H. Day; *Recursive Programming and Production Response*, North-Holland Publishing Co., Amsterdam, 1963.
- I. Fisher; "Our Unstable Dollar and the So-Called Business Cycle", *J. Am. Stat. Assoc.*, Vol. 20, 1925.
- Y. İşyar; "Supply Response Analysis and an Application in North Eastern Anatolia", *ODTÜ'de 28.9.1981'de tebliğ olarak sunulmuştur.*
- H.L. Moore; *Forecasting the Yield and Price of Cotton*, Macmillan, New York, 1917.
- M. Nerlove; *The Dynamics of Supply: Estimation of Farmers Response to Price*, Johns Hopkins Press., Baltimore, 1958.
- M. Nerlove; "Distributed Lags and Estimation of Long-Run Supply and Demand Elasticities: Theoretical Considerations", *J.F.E.*, 40 (2): 301-311, May 1958.
- W.N. Schaller; "Improving the Predictive Reliability of Regional Analysis Through the Use of Recursive Programming", *Western Farm Economics Proceedings*, 1963.
- G.S. Shepherd; *Agricultural Price Analysis*, Iowa State University Press, Ames, Iowa, 1964.
- F.V. Waugh; "Cobweb Models", *J.F.E.*, 46(4): 732-750, November, 1964.
- H. Wold and L. Juréen; *Demand Analysis*, Wiley and Sons, New York, 1953.

BURSA'DA KONUTLARDA VE TİCARETHANELERDE TÜKETİLECEK DOĞAL GAZ MİKTARININ TAHMİNİ

S. ERTAŞ ve E. ERTAŞ*

ÖZET

Bu inceleme yazısı Bursa'da 1995-2005 yıllarında, bölgeler itibariyle, konutlarda ve ticarethanelerde ne kadar doğal gaz tüketileceğini tahmin etmeyi amaçlamaktadır. Bursa belediyesinden mahalle bazında ve Türkiye Elektrik Kurumu'ndan abone bazında elde edilen bilgiler ışığında doğrudan doğruya nihai tüketicilerin talep potansiyeli belirlenmeye çalışılmıştır.

SUMMARY

Future Natural Gas Demand of Residential Houses and Commercial Establishments in Bursa

The aim of this paper is to forecast the future natural gas demand of residential and commercial houses in Bursa. Total energy consumption in thirteen districts of Bursa is estimated by multiplying the number of households and commercial establishments in each district by the estimated energy consumption per household and per commercial establishment respectively. Relying on some simplifying assumptions, the future natural gas demand is derived from the total energy consumption.

Bu derginin bundan önceki sayısında yayınlanan bir makalemizde Bursa'nın doğal gaz talep potansiyelini mevcut enerji tüketiminden hareketle basit ekstrapolasyon modelleri ile belirlemeye çalışmıştık¹. Bu yazının amacı, nihai tüketicilerin enerji tüketimini dikkate alarak, Bursa'da konutlarda ve ticarethanelerde 1995-2005 yıllarında ne kadar doğal gaz tüketileceğini bölge bazında tahmin etmektir.

Birinci kesimde, ailelerin ve ticarethanelerin gelir durumları ve büyüklükleri dikkate alınarak, ısınma, sıcak su ve mutfak için kullanabilecekleri maksimum enerji miktarı, bir başka deyişle enerji doyum miktarı ve buna kaç yılda ulaşabileceği ile ilgili bazı varsayımlar yapılmaktadır. İkinci kesimde, 1985 yılında Bursa'nın çeşitli

* Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim üyeleri.

1 S. Ertaş ve E. Ertaş, "Bursa'da Yakıt Bazında Enerji Tüketimi ve Doğal Gaz Talep Tahminleri", *Uludağ İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, C. VI, Sayı 2, Kasım 1985.

bölgelerindeki hanehalkı ve ticarethane sayıları belirlenmekte ve bunlar gelirlerine ve büyüklüklerine göre gruplandırılmaktadır. Üçüncü kesimde, ilk kesimde elde edilen bilgiler ışığında Bursa'da bölge bazında 1985 yılı itibariyle enerji doyum miktarları belirlenmektedir. Daha sonra bu bulgular 1995-2005 yıllarına ekstrapole edilerek potansiyel enerji talebi bulunmaktadır. Son kesimde, bazı basitleştirici varsayımlar altında, doğal gazın bu potansiyel piyasanın ne kadarını ele geçirebileceği değerlendirilmektedir.

I. KONUTLARDA VE TİCARETHANELERDE TÜKETİLEBİLECEK MAKSİMUM ENERJİ MİKTARI

Bu çalışmada, Boru Hatları ile Petrol Taşıma A.Ş. (BOTAŞ) ve British Gas tarafından yapılan varsayımlar aynen benimsenerek, çok yüksek gelirli bir hanehalkının *maksimum* olarak yılda

$2.2 \times 10^3 \text{ m}^3$ doğal gaz eşdeğeri yakıtı ısınma için

$0.6 \times 10^3 \text{ m}^3$ doğal gaz eşdeğeri yakıtı sıcak su için

$0.3 \times 10^3 \text{ m}^3$ doğal gaz eşdeğeri yakıtı mutfak ihtiyaçları için

kullanacağı varsayılmıştır². Gene BOTAŞ tarafından yapılan varsayımlara paralel olarak enerji doyum noktasının çok yüksek gelirli hanehalklarına kıyasla yüksek gelirli hanehalklarında yüzde 10, orta gelirli hanehalklarında yüzde 20 ve düşük gelirli hanehalklarında yüzde 40 daha düşük bir düzeyde olduğu varsayılmıştır.

Ticaretanelerin mutfak ve sıcak su için yakıt kullanmadığı ve ısınma için *maksimum*

çok büyük olanların $2.2 \times 10^3 \text{ m}^3$

büyük olanların $1.76 \times 10^3 \text{ m}^3$

orta büyüklüktekilerin $1.32 \times 10^3 \text{ m}^3$

küçüklerin $0.88 \times 10^3 \text{ m}^3$

doğal gaz eşdeğeri yakıt kullanacağı varsayılmıştır.

Gene BOTAŞ ve British Gas tarafından yapılan varsayımlara paralel olarak yukarıda belirtilen enerji doyum noktalarına 1995 yılında ulaşılacağı varsayılmaktadır.

II. BÖLGELERE GÖRE HANEHALKI VE TİCARETHANE SAYILARI

Konutların ve ticarethanelerin bölge bazındaki maksimum enerji gereksinimlerini belirleyebilmek için Bursa il merkezi 19 yerleşim bölgesine ayrılmıştır. Bölge bazındaki hanehalkı ve ticarethane sayıları Bursa Belediyesinden (BB) temin edilen mahalle bazındaki ve Türkiye Elektrik Kurumundan (TEK) elde edilen (çok detaylı) abone bazındaki bilgilerden hesaplanmıştır.

BB den alınan mahalle bazındaki nüfus, bina, konut ve işyeri sayılarına ilişkin bilgiler söz konusu 19 bölge için birleştirilmiş ve Tablo 1'in ilk dört sütununda sunulmuştur. İlk beş ve son iki bölge Bursa Belediyesi sınırları dışında kaldığından bu bölgelerle ilgili bilgileri belediyeden temin etmek mümkün olmamıştır. Bu bölgelerin

2 Bu çalışmamızda bize büyük ölçüde yardımcı olan BOTAŞ yetkililerine ve özellikle Feray Şansal ve Yaman Akalın'a teşekkür ederiz.

bazı özelliklerini burada kısaca belirtmek yararlı olacaktır. Organize Sanayi Bölgesi adından da anlaşıldığı gibi büyük sanayi yerleşim yeridir. Bu bölgenin doğal gaz tüketim potansiyeli ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir. 2., 3. ve 4. bölgeler konut gelişim bölgeleridir. Halen nüfusu düşük olan bu bölgeler 2000'li yıllarda yoğun yerleşim merkezleri olacaktır. Beşinci bölge, yani Beşevler Küçük Sanayi Bölgesi, adından kolaylıkla anlaşılacağı gibi bir küçük sanayi sitesidir ve alt yapısı tamamlanır tamamlanmaz faaliyete geçecektir. Otansit bölgesi (16. bölge) oto sanayi sitesi olarak planlanmış bir bölgedir. Halen boştur. Benzer şekilde Depolama Bölgesi (18. bölge), içinde soğuk hava depoları bulunan nüfusu çok düşük bir bölgedir. Kestel-Gürsu Bölgesi bazı büyük sanayi tesislerini içeren nüfusu düşük bir yerleşim alanıdır.

Tablo 1'deki son üç sütun TEK ten alınan 137382 mesken abonesi, 18675 ticarethane abonesi ve 5014 adet küçük sanayi abonesine ait bilgilerin bütünlleştirilmesi ile bulunmuştur. Bütünlleştirme bu çalışma için yazarlar tarafından yapılmıştır. Bütünlleştirme sırasında çeşitli bölgelerde yer alan 16262 elektrik abonesi dikkate alınmamıştır. Bunlar Eylül-Ekim-Kasım 1985 fatura döneminde belirli bir minimumun altında veya belirli bir maksimumun üzerinde elektrik tüketen abonelerdir³. TEK verilerinden elde edilen ve son sütunda gösterilen küçük sanayi işletmeleri kendi trafosu olmayan ve şehir elektrigiinden trifaze elektrik alan işyerlerini kapsamaktadır⁴.

Tablo 1 dikkatle incelendiğinde BB den alınan konutlara ait bilgilerle TEK ten alınan konut abonelerine ait bilgiler arasında oldukça önemli farklılıklar olduğu gözlenmektedir. Bu farklılık kısmen bu çalışmada tanımlanan bölgelerin sınırlarının kesin olarak belirlenememesinden kaynaklanmış olabilir. Diğer bir neden BB den alınan bilgilerin yerleşim yeri olmayan veya boş duran konutları da içeriyor olmasıdır. Bir üçüncü neden bazı konutların kendilerine ait trafo ile elektrik kullanmaları ve çok sayıda konutun tek bir TEK abonesi gibi görünmesidir. Dördüncü neden TEK verilerinin resmi daire ve ibadethaneleri kapsamamasıdır.

Keza işyeri sayıları arasında da önemli farklar göze çarpmaktadır. Bunun bir nedeni yukarıda da belirtildiği gibi TEK verilerinin kendine ait trafosu olan sanayi işletmelerini içine almamasıdır. Fakat Tablo 1'deki 4. sütun ile 6 ve 7. sütunlar arasında görülen farklılıklar bu nedene bağlanılabilecek farklılıktan çok büyüktür. Kanımızca farklılığın temel nedeni işyeri tanımlarının farklı olmasıdır.

Daha sağlıklı olmaları nedeni ile burada TEK verilerinden hesaplanan konut sayıları bilgileri kullanılacaktır. Fakat konutların maksimum enerji tüketimini belirlemede sadece konut sayıları yeterli değildir. Ayrıca hanehalklarının gelirleri hakkında bilgiye ihtiyaç duyulmaktadır. Bir yerleşim yerinde oturan hanehalklarının gelirleri hakkında tahmin yürütmek ve gelir dağılımını belirlemek iktisadi araştırmacıların korkulu rüyasıdır. Bu çalışmada Bursa il merkezindeki gelir dağılımı dolaylı bir yoldan —kanımızca daha doğru bir şekilde— hanehalklarının elektrik tüketimleri dikkate alınarak belirlenmeye çalışılmıştır.

3 Bu aboneler konutlarını boş tutan veya birkaç konuta tek elektrik saatine bağlayan anormal abonelerdir ve sağlıklı bilgi verdiklerinden dikkate alınmamıştır.

4 Büyük işletmeler, kamu kurumları ve sanayi tesisleri ve bazı hallerde konutlar kendilerine ait trafolarla TEK ten elektrik satın almaktadır. Bu tipteki elektrik tüketicileri Tablo 1'de dikkate alınmamıştır.

Tablo: 1
Bursa İlinde Bölgelere Göre Nüfus, Bina, Konut, İşyeri ve Elektrik Konut,
Ticarethane, Küçük Sanayi Abone Sayıları, 1985

Bölge No	BÖLGE ADI	Nüfus (1)	Bina Sayısı (2)	Konut Sayısı (3)	İşyeri Sayısı (4)	Konut Abone Sayısı (5)	Ticarethane Abone Sayısı (6)	Küçük Sanayi Abone Sayısı (7)
1	Organize Sanayi Bölgesi	—	—	—	—	—	—	—
2	Geçit Bölgesi	—	—	—	—	—	—	—
3	Fethiye - İhsaniye Bölgesi	—	—	—	—	1314	71	—
4	Beşevler Bölgesi	—	—	—	—	525	92	—
5	Beşevler Küçük Sanayi Bölgesi	—	—	—	—	—	—	—
6	Hürriyet Bölgesi	37701	6312	10306	1465	7544	601	49
7	Sırameşeler-Soğanlı Bölgesi	23307	5247	7858	1289	4946	420	103
8	Çekirge Bölgesi	23883	1476	5192	539	6739	343	17
9	Küçükbalıklı Bölgesi	144813	24830	36760	11312	23322	3716	1223
10	Altıparmak-Muradiye Bölgesi	88084	12456	28611	12898	23038	5480	155
11	Maksem Bölgesi	10185	1814	3915	1751	3686	1878	198
12	Reyhan-Elmasbahçeler Bölgesi	37458	8118	13132	12483	7232	2742	721
13	Yeşil - Piremir Bölgesi	48678	6921	17019	1701	13661	583	57
14	Değirmenlikızık Bölgesi	55920	7073	12178	827	11362	587	—
15	Yıldırım - Ortabağlar Bölgesi	78519	12771	20918	3899	13015	1056	483
16	Otosansit Bölgesi	2034	—	—	—	—	—	—
17	Duaçınar - Arabayatağı Bölgesi	26797	5054	4610	4537	4171	526	2028
18	Depolama Bölgesi	—	—	—	—	—	—	—
19	Kestel - Gürsu Bölgesi	—	—	—	—	—	—	—

Kaynaklar: İlk dört sütundaki (1) - (4), bilgiler Bursa Belediyesinden alınan mahalle bazındaki bilgilerden bütünleştirilmiştir. Son üç sütundaki bilgiler TEK ten elde edilen 137382 mesken, 18675 ticarethane ve 5014 küçük sanayi abonesine ait bilgilerin bütünleştirilmesi ile bulunmuştur. Kendi hesaplamalarımız.

Hanehalkları gelir düzeyini ölçmede ortalama günlük elektrik tüketimi gölge değişken olarak kullanılmıştır. 120555 normal tek aboneli ortalama günlük elektrik tüketimlerine göre aşağıdaki dört gelir grubuna ayrılmıştır:

Gelir Grubu	Ortalama Günlük Elektrik Tüketimi (kwh olarak)
Çok yüksek gelirli	10 dan büyük
Yüksek gelirli	5 ile 10 arasında
Orta gelirli	1 ile 5 arasında
Düşük gelirli	1 den küçük

Bu gelir gruplarına düşen hanehalkı sayıları Tablo 2'de gösterilmiştir.

Gene daha sağlıklı olmaları nedeni ile burada TEK verilerinden çıkarılan ticarethane sayıları esas alınmıştır. Ticarethaneler günlük ortalama elektrik tüketimlerine göre —1985 yılı Eylül, Ekim ve Kasım ayları ortalama günlük elektrik tüketimi esas alınmıştır— dört büyüklük grubuna ayrılmıştır:

Büyüklük	Ortalama Günlük Elektrik Tüketimi (kwh olarak)
Çok büyük	10 dan büyük
Büyük	5 ile 10 arasında
Orta	1 ile 5 arasında
Küçük	1 den küçük

Bu gruplar içine düşen ticarethane sayıları Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo: 2
Bursa İlinde Gelir Gruplarına Göre Bölge Bazında Hanehalkı Sayıları, 1985

Bölge No	Çok Yüksek	Yüksek	Orta	Düşük	Toplam
3	0	40	1060	205	1314
4	0	16	412	97	525
6	46	532	6251	715	7544
7	64	502	3986	394	4946
8	228	1114	4976	421	6739
9	128	1512	18996	2686	23322
10	205	1651	18671	2511	23038
11	72	405	2889	320	3686
12	62	529	5880	761	7232
13	107	877	11296	1381	13661
14	41	608	9542	1171	11362
15	68	806	10781	1360	13015
17	24	285	3197	665	4171
Toplam	1045	8877	97946	12687	120555

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Tablo: 3
Büyükliklerine Göre Çeşitli Bölgelerdeki Ticarethane Sayıları, 1985

Bölge No	Çok Büyük	Büyük	Orta	Küçük	Toplam
3	9	10	39	13	71
4	16	17	41	17	91
6	55	80	338	112	585
7	54	72	235	68	429
8	44	75	178	52	349
9	380	582	2062	723	3747
10	549	859	2849	1530	5787
11	193	272	1003	517	1985
12	167	291	1434	875	2767
13	38	86	326	150	600
14	41	94	361	115	614
15	86	164	594	225	1069
17	109	110	226	82	527
Toplam	1748	2724	9720	4483	18675

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

III. 1985 YILI İTİBARIYLA ENERJİ DOYUM MİKTARLARI VE 1995 - 2005 DÖNEMİ İÇİN ENERJİ TÜKETİM TAHMİNLERİ

Birinci kesimde değişik gelir gruplarındaki her bir hanehalkının ısınma, sıcak su ve mutfak ihtiyaçları için kullanacağı maksimum enerji miktarlarının ne olduğunu belirlemiştik. Bu miktarları Tablo 2'deki hanehalkı sayıları ile çarpıp ve tüm gelir gruplarını kapsayacak şekilde toplamlarını alırsak, Bursa'da bölgeler itibariyle konutlarda tüketilebilecek maksimum enerji miktarlarını elde ederiz. Bu miktarlar Tablo 4'ün ikinci sütununda gösterilmiştir. Ticarethanelerde tüketilebilecek maksimum enerji miktarları da benzer şekilde bulunarak Tablo 4'ün üçüncü sütununda gösterilmiştir. Tablo 4'ün son sütununda bölgeler itibariyle konutlar ve ticarethanelerde tüketilebilecek maksimum enerji miktarları (yani, enerji doyum miktarları) gösterilmiştir.

Hatırlanacağı gibi belirtilen enerji doyum miktarlarına 1995'te ulaşılacağını varsaymıştık. Dolayısı ile nüfusta ve buna bağlı olarak hanehalkı ve ticarethane sayısında bir değişme olmadığı taktirde Tablo 4'te verilen enerji tüketim rakamları 1995 yılında geçerli olacak rakamlardır. Kuşkusuz nüfus ve buna paralel olarak hanehalkı ve ticarethane sayıları artmaktadır. Eğer konut ve ticarethanelerdeki enerji tüketiminin nüfus artış hızına bağlı olarak yılda ortalama yüzde 3 oranında arttığını varsayarsak, Bursa'da 1995, 2000 ve 2005 yıllarında bölgeler itibariyle enerji tüketimi Tablo 5'te gösterildiği gibi olacaktır.

Tablo 5 Bursa'da doğal gazın gelecekte karşı karşıya bulunacağı enerji piyasasının büyüklüğünü bölgeler itibariyle göstermesi açısından ilginçtir. Doğal gazın bu piyasanın ne kadarını ele geçirebileceğini çeşitli varsayımlar altında Tablo 5'teki verilerden çıkarmak mümkündür.

Tablo: 4
1985 Yılı İtibariyle Konutlarda ve Ticarethanelerdeki Enerji
Doyum Miktarları

(10^3 m^3 doğal gaz eşdeğeri yakıt)			
Bölge No (1)	Konut Maksimum Tüketimi (2)	Ticarethane Maksimum Tüketimi (3)	Toplam Tüketim (4)
3	3081	100	3181
4	1247	134	1381
6	18459	807	19266
7	12317	612	12929
8	16938	510	17448
9	56721	5218	61939
10	56216	7355	63571
11	9188	2682	11870
12	17666	3542	21208
13	33361	797	34158
14	27666	833	28499
15	31726	1460	33186
17	10035	804	10839
Toplam	294621	24854	319475

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Tablo: 5
1995-2005 Dönemi Enerji Tüketim Tahminleri

(10^3 m^3 doğal gaz eşdeğeri yakıt)			
Bölge No	1995	2000	2005
3	4275	4956	5745
4	1856	2152	2494
6	25892	30016	34796
7	17375	20143	23351
8	23448	27184	31513
9	83240	96501	111868
10	85433	99044	114816
11	15952	18493	21438
12	28501	33042	38304
13	45905	53218	61693
14	38300	44401	51472
15	42637	51704	69937
17	13486	16887	19576
Toplam	429432	497742	577004

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

IV. DOĞAL GAZ TALEP ÖNGÖRÜLERİ

Doğal gaz Tablo 5'te resimlendirilen enerji piyasasının ne kadarını ele geçirebilir? Başka bir deyişle Bursa'da bölgeler itibariyle doğal gaz talep potansiyeli ne kadardır? Bu soruları cevaplandırabilmek için gene BOTAŞ ve British Gas tarafından yapılan varsayımlarla uyumlu olarak çok yüksek gelirli ailelerin toplam enerji tüketimlerinin yüzde 72'sini yüksek gelirli ailelerin yüzde 62'sini, orta gelirli ailelerin yüzde 34'ünü ve düşük gelirli ailelerin yüzde 3'ünü doğal gaz ile karşılayacakları varsayılmıştır. Benzer şekilde çok büyük ticarethanelerin toplam enerji gereksinimlerinin yüzde 70'ini büyük ticarethanelerin yüzde 60'ını ve orta boydaki ticarethanelerin yüzde 30'unu doğal gaz ile karşılayacakları ve küçük ticarethanelerin doğal gaz kullanmayacakları varsayılmaktadır.

Bir önceki kesimdeki hesaplamaları —talep artış hızlarını da dikkate alarak— tekrarladığımızda 1995-2005 dönemi için doğal gaz talep potansiyeli tahminleri Tablo 6'daki gibi bulunacaktır. 1995 yılında yaklaşık $150 \times 10^6 \text{ m}^3$ olması beklenen doğal gaz talep potansiyelinin 2005 yılında $200 \times 10^6 \text{ m}^3$ dolayına çıkması beklenmektedir. Kuşkusuz Tablo 6'daki rakamlar potansiyel doğal gaz talebini göstermektedir. Bu piyasanın ne kadarının gerçekten doğal gaz tarafından ele geçireceği dağıtım ve pazarlama sisteminin gelişimine bağlı olacaktır.

Tablo: 6
Potansiyel Doğal Gaz Talep Tahminleri, 1995-2005

Bölge No	(10 ³ m ³ doğal gaz eşdeğeri yakıt)		
	1995	2000	2005
3	1371	1589	1842
4	690	684	793
6	9430	10933	12674
7	6290	7292	8453
8	9236	10707	12412
9	26628	33188	38473
10	29287	33953	39360
11	5777	6698	7764
12	9658	11196	12979
13	15638	18129	21016
14	12847	14894	17266
15	15123	17533	20324
17	4909	5691	6597
Toplam	148785	172488	199956

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Tablo 6'daki bulgularımızla ilgili olarak diğer bazı noktaların bir kez daha vurgulanması yararlı olacaktır. Bu tablodaki tahminler resmi dairelerin ve ibadethanelerin yakıt tüketimini kapsamı içine almamaktadır. Keza bu öngörüler konutlar ve ticarethaneler dışında kalan sanayi kesiminin enerji tüketimini içermemek-

tedir. Bir sanayi kompleksi olan Organize Sanayi Bölgesi'ne (1 nolu bölge) tabloda yer verilmemiştir. Yapımı tamamlanan ve yakın gelecekte bir küçük sanayi merkezi haline gelecek olan Beşevler Sanayi Bölgesi'nin (5 nolu bölge) enerji ve dolaşımı ile doğal gaz tüketimi ile ilgili herhangi bir tahmin yapılmamıştır. 2000'li yıllarda yoğun yerleşim merkezleri haline gelmesi beklenen Geçit, Fethiye-İhsaniye ve Beşevler Bölgeleri (2, 3 ve 4 nolu bölgeler) ile henüz önemli yerleşim merkezleri olmayan Depolama ve Kestel-Gürsu Bölgeleri (18 ve 19 nolu bölgeler) hakkında veri eksikliği nedeniyle herhangi bir tahmin yapılmamıştır.

Daha önceki makalemizde olduğu gibi buradaki tahminler de yapılan varsayımlara yakından bağlı kaba öngörülerdir ve bunların kesinlikle başka türlü yorumlanmaması gerekir.

OPERASYONEL BİR KAVRAM OLARAK NEDENSELLİK VE BU KAVRAMA DAYANDIRILAN BİR UYGULAMA

Necmi GÜRSAKAL*

ÖZET

Bilim tarihi içinde gerek felsefecilerin gerekse diğer bilim adamlarının üzerinde durdukları "nedensellik" kavramına istatistikçiler ve ekonometrisyenler tarafından kazandırılan operasyonel tanım yardımıyla iki değişken arasındaki nedensel ilişkinin ne tür bir ilişki olduğu belirlenebilir. Bu çalışmada önce felsefe tarihi içinde nedensellik kavramı kısaca incelenerek daha sonra C.W.J. Granger'in operasyonel nedensellik tanımı açıklanmaktadır.

Çalışmanın son bölümünde 1980-1985 yılları arasındaki aylık enflasyon ve geniş anlamda para arzı verilerine dayanılarak nedensel ilişkinin yönü belirlenmeye çalışılmaktadır. Elde edilen bulgular, 1980 öncesi için farklı yöntemlerle belirlenen geribildirim sonucunu destekler niteliktedir.

SUMMARY

Causality as an Operational Concept and An Application Based on it

In the history of science philosophers and other scientists have been interested in the concept of causality for many years. Using the operational concept of causality we may determine the kind of causal relationship between two variables.

In this study we've tried to explain the concept of causality briefly within the framework of history of philosophy and the operational concept of causality defined by C.W.J. Granger.

In the last section of the study also a test based on Granger's definition has been applied using monthly data of inflation and money supply (1980-1985). The results seem to support the view of a feedback between inflation and money supply and are also similar with the findings of another research based on pre 1980 period with different method.

1. GİRİŞ

Nedensellik (illiyet rabıtası), tüm bilim adamlarının çok eski yıllardan beri geniş ölçüde ilgilendikleri ve üzerinde durdukları bir kavramdır. Ancak sözkonusu kav-

* Yrd. Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ram üzerine gerek felsefeciler gerekse diğer bilim adamları çeşitli bakış açıları getirmekle birlikte, nedenselliğin test edilmesi için kabul görmüş bir geniyöntem ortaya koyamamışlardır. Son yıllarda istatistikçiler ve ekonometrisyenler, felsefeciler tarafından kavramsal olarak tanımlanan nedenselliğe operasyonel (işlemsel) bir tanım getirme çabası içindedirler. Bu arada biz de bu çalışmamızda, sözkonusu kavramın operasyonel bir tanıma kavuşturulma çabalarından hareketle, değişkenler arasında nedenselliğin olup olmadığının nasıl test edilebileceğini açıklamaya çalışacağız.

İstatistiğin yöntembilimi genelde yapılan gözlemlerin birbirinden bağımsız olduğu varsayımı ile kurulan modellerle (olasılık modelleri, regresyon ve korelasyon modelleri gibi) ilgilenir. Oysa kabul etmek gerekir ki, günlük hayatta karşılaştığımız çok sayıdaki olgu zamana bağımlıdır. Örneğin, işletme ve ekonomi disiplinlerindeki verilerin çoğu gözlemlerin birbirine bağımlı olduğu zaman serileri şeklindedir. $t + 1$ dönemindeki enflasyon, t döneminde gözlenen enflasyondan bağımsız değildir. İşte bu tür verilerin analizinde kullanılacak istatistiksel teknik "zaman serileri analizi" adını almaktadır ve zamana bağımlı değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin incelenmesinde bu analiz türünden yararlanılması kaçınılmaz olmaktadır.

II. FELSEFE TARİHİNDE NEDENSELLİK

Nedensellik kavramı ile bilim tarihi içinde önce felsefeciler ilgilenmiştir. Bir görüşe göre, insan aklını binlerce yıldan beri süren bir hapis hayatından kurtaracak, bilim ve teknolojiye büyük başarıların gerçekleştirilmesini mümkün kılan nedensellik kavramı, ünlü düşünür Aristo'ya (M.Ö. 384-322) kadar dayandırılabilir¹. Aristo, neden ile sonuç arasında gerekli bir bağ olduğunu ve bu yüzden nedensiz bir sonucun meydana gelemeyeceğini düşünüyordu. İslam bilgini Gazzali (1058-1111) ise neden ile sonuç arasındaki bu bağı reddetmemekle birlikte, bunun zorunlu bir bağlantı değil, sadece bir alışkanlıktan kaynaklandığını düşünüyordu. Ona göre ateşin yakması, pamuğun ise yanması olayları arasında zorunlu bir bağ yoktu ve diğer düşünürlerin ulaştıkları bu tür sonuçlar matematikteki sonuçlar gibi kesin değildi². Ayrıca Gazzali: "bir şeyin bir şeyle beraber bulunmasının, o şeyin bir şey nedeniyle meydana geldiğine kanıt olamayacağını, aynı zamanda olan hadiseler arasında da her zaman bir neden-sonuç ilişkisinden bahsedilemeyeceğini" öne sürer³. Şüphesiz bu düşünceleriyle Gazzali, yüzyıllar sonra istatistik ders kitaplarında yer alacak olan: "Yüksek bir korelasyon katsayısı olaylar arasında mutlaka neden-sonuç ilişkisi olduğu anlamını taşımaz" şeklindeki teknik bir açıklamanın, felsefi plandaki benzerini çok önceden belirtmiş oluyordu.

1700'lü yıllara geldiğimizde ise İngiltere'de Bacon ile başlamış olan ampirizm, David Hume'da (1716-1776) en büyük temsilcisini bulmuştur denilebilir. David Hume'un öğretisi ampirizmin son büyük sözüdür, kendisi de İngiltere'nin yetiştirdiği düşünürlerin en açığı, en derini ve düşüncelerinde hiç çekinmeden en sonuna kadar gidenidir⁴. David Hume'a göre: neden-sonuç bilgileri, belirli olguların sürekli olarak

1 Tofler Alvin, Üçüncü Dalga, Altın Kitaplar Basımevi, İstanbul 1981, s. 163.

2 Bolay Hayri Süleyman, Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması, Kalem Yayıncılık A.Ş., İstanbul-1980, s. 190.

3 a.g.k., s. 191.

4 Gökberk Macit, Felsefe Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara-1967, s. 416.

birbirlerine bağılı oldukları gözlenerek tümüyle deneyimlerimizden çıkmaktadır ve bu nedenle sözkonusu bilgiler akıl yürütme ile değil, deneyimlerle bulunabilir⁵. Bu düşünceler çerçevesinde, bilebileceğimiz tek şey, A türünden — ya da A ya benzeyen — olaylardan sonra şimdiye kadar B türünden — ya da B ye benzeyen — olayların gelmiş olduğudur. Gerçekte bu tür olayların birbirleri ile ilişkili olduklarını bilebiliriz; oysa bunların zorunlu olarak birbirlerine bağılı olduklarını bilemeyeceğimizden ancak sözkonusu ilişkinin şimdiye kadar geçerli olmuş olduğunu öne sürebiliriz.

Çağdaş düşünürlerden Karl Popper ise Hume'dan bir adım daha ileri giderek, A ve B olaylarının arasına "evrensel bir kanun" katıp, nedensel hatta zorunlu bir ilişkiden söz etmenin mümkün olduğunu belirtir⁶. Ona göre, günlük hayatta hiç kuşkusuz kabul ettiğimiz sayısız "zorunlu nedensel ilişki" durumu vardır. Ancak bilimin yöntembilimi açısından ise durum başkadır. Bilimsel anlamda hiçbir zaman A olayının B olayının nedeni olduğunu, bu hipotez ne kadar çok doğrulanmış olursa olsun bilemeyiz. Buna karşılık, sözkonusu hipotez ne kadar çok doğrulanmış olursa A olayının B olayının nedeni olduğuna inanmaya o kadar yatkın oluruz⁷.

III. C.W.J. GRANGER'IN OPERASYONEL NEDENSELLİK TANIMI

Daha önce de belirtildiği gibi bütün bilim dallarında çok önemli bir yere sahip olan nedensellik kavramı, istatistik ve ekonometri ile ilgili olarak model belirleme konusunda önem kazanmaktadır. İstatistik ve ekonometri çerçevesinde oluşturulacak bir model belirleme probleminde ise iki temel yaklaşım sözkonusudur: "Zaman serileri analizi" ve "ekonometrik yaklaşım". Model belirlemede zaman serileri analizini savunan biri için belirleme problemi, eldeki verilerin ışığında modelde kullanılacak uygun gecikme mertebelerinin bulunmasıdır. Diğer bir deyişle bu problem tek değişkenli bağlamda, ARMA (p, q) modeli için p ve q tamsayı değerlerinin; çok değişkenli bağlamda ise p ve q matrislerinin belirlenmesidir. Diğer yandan, ekonometrik yaklaşımı savunanlar ise az önce belirtilen çalışmaların sadece model belirleme sürecinin bir parçası olduğuna inanmaktadırlar. Ekonometrik yaklaşıma göre problem, belirli bir veri grubunun bileşik yoğunluk fonksiyonuna uygun tek bir modelin belirlenmesidir ve ekonomi kuramının parametreler üzerine koyduğu kısıtlamalar gözönüne alınarak çözülmelidir.

Yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, zaman serileri yaklaşımında model belirlemenin başlangıç noktası elde bulunan veriler iken; ekonometrik yaklaşımda ise başlangıç noktası ekonomi kuramı olmaktadır. Konuyu açarsak bilimsel süreç olarak zaman serileri yaklaşımında, önce gözlemlerin yapılması ve sonra bu gözlemlere çeşitli provalarla bir modelin uydurulması sözkonusu olmakta; buna karşılık,

5 Hume David, İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara-1976, s. 25.

6 Popper Karl, Açık Toplum Düşmanları, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Cilt II, No. 14, Sevinç Matbaası, Ankara-1968, s. 339.

7 A.g.k. aynı yer.

ekonometrik yaklaşımda ise önce kuramsal yapıya göre bir model belirlenerek daha sonra modelin gözlemlere uygun olup olmadığı araştırılmaktadır⁸.

Ekonometrik yaklaşımla bir modelin belirlenebilmesi için değişken çiftleri arasında, tek yönlü nedenselliğin veya geribildirim olup olmadığının açıklığa kavuşturulması gerekir. O halde, tek yönlü nedensellik veya geribildirim gibi kavramların test edilebilir operasyonel tanımlarının yapılması model belirleme için bir anlamda ön koşul olmakta ve konuda istatistikten yararlanılmaktadır. Konuya ilişkin olarak C.W.J. Granger tarafından geliştirilen nedensellik tanımı şu varsayımlara dayanır⁹:

i) Gelecek geçmişin nedeni olamaz. Tam anlamıyla nedensellik, sadece geçmişin içinde bulunduğumuz anı veya geleceği etkilemesiyle sözkonusudur.

ii) Sadece bir grup stokastik süreç için nedensellik tartışılabilir. İki deterministik süreç arasındaki nedenselliğin belirlenmesi olanaksızdır.

Ω_t , t anında ana kütledeki tüm bilgiyi; $\Omega_t - X_t$ ise t anında X_t dışında ana kütledeki tüm bilgiyi gösterdiğinde; bir X_t serisinin, Y_t serisinin nedeni olup olmadığı şöyle yanıtlanabilir:

$$P(Y_{t+1} | \Omega_t) = P(Y_{t+1} | \Omega_t - X_t)$$

ise X_t , Y_t yi etkilemez. Aksi halde X_t , Y_t yi etkiler¹⁰.

Şüphesiz tanımda kullanılan "neden" sözcüğü, kuvvetli anlama sahip olan bir sözcüktür ve bu yüzden tanım felsefeciler tarafından kabul edilmeyebilir. Burada belirtilmesi gereken diğer bir nokta ise tanımın varsayımlarının "anlılık nedenselliği" (instantaneous causality) olanaksız kılmasıdır. Gerçekten de ilk varsayım gereği, neden ile yarattığı sonuç arasında bir zaman gecikmesi varolmalıdır ve X_t , Y_t değişkenleri arasında tek bir t anındaki nedensellik sözkonusu değildir. Konuyla ilgili diğer bir eleştiri ise rasyonel bireylerin sadece öngörü amacıyla kullanılacak tek bir değişkenin geçmiş değerlerinden değil, daha geniş bir bilgi kümesinden yararlandıkları şeklindedir¹¹. Örneğin, para arzının enflasyon hızındaki değişmelerin nedeni olabilmesi için verilen tanıma göre yapılacak enflasyon öngörülerinin, enflasyon dışındaki değişkenlere dayandırılmaması gerekir ki, bu da bizi gerçek dünyadan uzaklaştırmaktadır.

Verilen tanım çerçevesinde, anlık nedensellik dışında X_t den Y_t ye doğru bir nedensellik ile birlikte aynı zamanda Y_t den de X_t ye doğru bir nedensellik geçerli ise X_t ve Y_t değişkenleri arasında geribildirim olduğu söylenebilir.

8 Böyle bir bakış açısından zaman serileri yaklaşımı ampirizmin, ekonometrik yaklaşım ise rasyonalizmin uzantısı sayılabilir. Çağdaş bilim felsefesi ampirizmin ve rasyonalizmi birlikte içeren bir bilimsel süreci önermektedir. Bu görüşe uygun olarak model belirleme konusunda sözügeçen iki yaklaşımın birlikte kullanılması ideal olarak nitelendirilebilir. Nitekim zaman serileri yaklaşımıyla belirlenebilecek p ve q değerleri, aynı zamanda ekonometrik yaklaşımla model belirleme için de son derece yararlıdır. Ancak iki yaklaşımı bütünleştirmeye yönelik bazı çalışmalar olmakla birlikte, henüz bu konuda verimli sonuçlar alındığını söylemek güçtür.

9 Granger, C.W.J. - Newbold Paul, Forecasting Economic Time Series, New York-1977, s. 224-225.

10 A.g.k., aynı yer.

11 A.g.k., s. 225.

IV. PARA ARZI İLE ENFLASYON ARASINDAKİ NEDENSELLİĞİN İNCELENMESİ

Monetarist iktisat kuramına göre enflasyon hızı, para arzı tarafından belirlenmektedir. Türkiye'de 1980-1985 dönemi içinde geniş anlamda para arzı (M2) ile toptan eşya fiyatları (ENF) arasında nedensel bir ilişkinin olup olmadığını belirlemek amacıyla aşağıdaki iki modelden yararlanabiliriz:

$$ENF_t = a + \sum_{i=1}^n b_i ENF_{t-i} \quad (1)$$

$$ENF_t = a + \sum_{i=1}^n b_i ENF_{t-i} + \sum_{i=1}^n c_i M2_{t-i} \quad (2)$$

İstatistiksel olarak nedensellik eğer para arzından enflasyona doğru ise, diğer deyişle enflasyon para arzından etkileniyorsa, (2) nolu eşitlikteki c_i katsayıları anlamlı bulunacak ve (2) nolu eşitlik enflasyon hızını (1) nolu eşitlikten daha iyi açıklayacaktır. Benzer şekilde, her iki eşitlikteki değişkenlerin yerleri değiştirilerek bu kez de nedenselliğin enflasyondan para arzına doğru olup olmadığı da test edilebilir.

$\sigma (ENF_t | ENF_{t-i})$: (1) nolu modelde tahminin standart hatası

$\sigma (ENF_t / ENF_{t-i}, M2_{t-i})$: (2) nolu modelde tahminin standart hatası olduğunda eğer;

$$i) \sigma (ENF_t / ENF_{t-i}, M2_{t-i}) < \sigma (ENF_t / ENF_{t-i})$$

ise enflasyon hızı para arzına istatistiksel bir nedensellikte bağlıdır.

$$ii) \sigma (M2_t / M2_{t-i}, ENF_{t-i}) < \sigma (M2_t / M2_{t-i})$$

ise para arzı enflasyon hızına istatistiksel bir nedensellikte bağlıdır.

iii) (i) ve (ii) koşullarının her ikisinin de geçerli olması halinde ise tek yönlü bir nedensellik değil, geribildirim sözkonusudur.

Açıklanan modelleri test etmek amacıyla 1980-1985 yılları arasındaki aylık enflasyon (İTO, 1963 = 100) ve geniş anlamda para arzı verileri, önce her iki seride de logaritmalardan ve birinci mertebeden farkların alınmasıyla durağan hale dönüştürülmüştür. Birinci mertebeden farkların alınması nedeniyle (1) ve (2) nolu modellerdeki sabit kesme olan "a" modellerden çıkarılmış ve $i = 1, 2, 3$ olmak üzere üç dönem öncesinin gecikmeli değerlerine kadar gidilerek aşağıdaki regresyon modelleri INFOTSTATS/FORECAST paket programı yardımı ile elde edilmiştir. Regresyon denklemlerinde $\Delta LENF_t$, t dönemindeki logaritmik enflasyon değerlerinin birinci mertebeden farklarını; $\Delta LM2_t$ ise t dönemindeki logaritmik para arzı değerlerinin birinci mertebeden farklarını göstermektedir. Parantez içinde verilen değerler t değerleridir.

$$(I) \Delta LENF_t = 0,72182 \cdot \Delta LENF_{t-1} - 0,64573E-01 \cdot \Delta LENF_{t-2} +$$

$$(6,0058) \quad (-0,47927)$$

$$0,14407 \cdot \Delta LENF_{t-3}$$

$$(2,0457)$$

$$(II) \Delta LENF_t = 0,46423.\Delta LENF_{t-1} - 0,21433.\Delta LENF_{t-2} +$$

$$(3,7162) \quad (-1,6665)$$

$$0,12578.\Delta LENF_{t-3} + 0,16707.\Delta LM2_{t-1} +$$

$$(1,7092) \quad (1,7425)$$

$$0,19090.\Delta LM2_{t-2} + 0,21234E - 01.\Delta LM2_{t-3}$$

$$(1,8618) \quad (0,21335)$$

$$(III) \Delta LM2_t = 0,47769.\Delta LM2_{t-1} + 0,22108.\Delta LM2_{t-2} + 0,21210.\Delta LM2_{t-3}$$

$$(3,9688) \quad (1,8410) \quad (2,0628)$$

$$(IV) \Delta LM2_t = 0,48251.\Delta LM2_{t-1} + 0,21959.\Delta LM2_{t-2} + 0,20387.\Delta LM2_{t-3}$$

$$(3,8188) \quad (1,6251) \quad (1,5544)$$

$$- 0,45464 - 01.\Delta LENF_{t-1} + 0,52963E - 01.\Delta LENF_{t-2} +$$

$$(-0,27617) \quad (0,31233)$$

$$0,20462E - 02.\Delta LENF_{t-3}$$

$$(0,21099E - 01)$$

Elde edilen dört denklemin F, düzeltilmiş R² ve tahminin standart hatası değerleri ise şu şekilde özetlenebilir:

Denklem No.	F	R ²	Standart Hata
I	38,689	0,63	0,82894E - 02
II	26,992	0,70	0,74541E - 02
III	63,453	0,73	0,96047E - 02
IV	30,354	0,72	0,98232E - 02

Elde edilen sonuçların ışığında dört modelin de global olarak anlamlı olduklarını görmekteyiz. I ve II nolu modeller karşılaştırıldığında ise II nolu modelde eklenen para arzı değişkenlerinin modelin determinasyon katsayısını arttırdığını; 0,05 anlamlılık düzeyinde t - 1 ve t - 3 gecikmelerine ilişkin katsayıların I nolu modelde anlamlı olduğunu; buna karşılık II nolu modelde sadece t - 1 gecikmesine ilişkin katsayının anlamlı olduğunu söyleyebiliriz. Tahminin standart hatası ise II nolu modelde I nolu modele göre azalmış bulunmaktadır.

Bu kez III ve IV nolu modeller karşılaştırıldığında: IV nolu modelde eklenen enflasyon değişkenlerinin düzeltilmiş determinasyon katsayısını 0,01 de olsa azalttığını, III nolu denklemde t - 1 ve t - 3 gecikmelerine ilişkin katsayılar anlamlı olurken, IV nolu modelde ise sadece t - 1 gecikmesine ilişkin katsayının anlamlı olduğu görülebilir. Tahminin standart hatası ise IV nolu modelde, III nolu modele göre artmıştır.

Tahminin standart hataları açısından III ve IV nolu modeller arasında pek büyük bir farkın olmayışı; buna karşılık I ve II nolu denklemlerde bu farkın daha belirgin olarak görüldüğünü düşünürsek, nedenselliğin yönünün para arzından enflasyona doğru olduğu akla gelmektedir. Ancak II nolu denklemde eklenen para arzı katsayılarının anlamlı olmaması ise bir anlamda bu görüşü doğrulamaktadır.

Yapılan bir başka denemede ise $t - 7$ ve $t - 13$ dönemlerinin değerleri kullanılmıştır¹².

$$(V) \Delta LNF_t = 0,66705 \cdot \Delta LNF_{t-1} - 0,26949 \cdot \Delta LNF_{t-2} +$$

(5,1454) (- 1,7710)

$$0,39113 \cdot \Delta LNF_{t-3} + 0,74839E - 01 \cdot \Delta LM2_{t-7} - 0,67507E - 03 \cdot \Delta LM2_{t-13}$$

(2,9597) (0,78227) (0,72962E - 02)

$$(VI) \Delta LMZ_t = 0,27870 \cdot \Delta LM2_{t-1} + 0,56070E - 01 \cdot \Delta LM2_{t-2}$$

(2,4354) (0,46371)

$$+ 0,18718 \cdot \Delta LM2_{t-3} + 0,51556 \cdot \Delta LNF_{t-7}$$

(1,5990) (4,0986)

$$- 0,97388E - 01 \cdot \Delta LNF_{t-13}$$

(1,4415)

Elde edilen son iki denklemin F, düzeltilmiş R² ve tahminin standart hatası değerleri I ve III nolu denklemlerin söz konusu değerleri ile birlikte şöyle özetlenebilir:

Denklemler No.	F	R ²	Standart Hata
I	38,689	0,63	0,82894E - 02
V	22,571	0,65	0,78021E - 02
III	63,453	0,73	0,96047E - 02
VI	49,502	0,80	0,79819E - 02

I ve V nolu denklemler karşılaştırıldığında: determinasyon katsayısının V nolu denklemlerde arttığını, standart hatanın azaldığını görüyoruz. Aynı durum III ve VI nolu denklemler için de geçerlidir ve standart hatalar açısından I-V ve III-VI denklemler çiftleri daha önce belirtilen (i) ve (ii) koşullarının her ikisini de sağlamaktadır. Ancak V nolu denklemlerde bulunan para arzı değişkenlerinin katsayıları anlamsız çıkmakta; buna karşılık VI nolu denklemlerde bulunan $t - 7$ gecikmesine ilişkin enflasyon değişkeninin katsayısı anlamlı çıkmaktadır. Diğer deyişle son durumda, tahminin standart hatası açısından bir geribildirim; parametreler açısından ise para arzından enflasyon yönüne bir nedensellik söz konusudur. I-II ve III-IV nolu denklemler çiftlerinin kullanılmasıyla yapılan analizin sonuçları ise yine tahminin standart hatası açısından nedenselliğin para arzından enflasyon yönüne doğru olduğunu doğrulamaktadır.

Bütün bu sonuçlar akla para arzı ile enflasyon arasında çift yönlü bir etkileşimi getirmektedir. 1980 öncesi dönem için farklı bir yöntemle yapılan bir başka çalışma da para arzı ile enflasyon arasında bir geribildirim olabileceğini belirtmektedir¹³.

12 $t - 7$ ve $t - 13$ gecikmeleri çapraz otokorelasyon analizi ile belirlenmiştir.

13 Ertuğrul Ahmet, Kamu Açıkları Para Stoku ve Enflasyon, Yapı Kredi Yayını, Ankara-1982, s. 43.

V. SONUÇ

Nedensellik kavramı ile ilgili olarak felsefecilerin çalışmaları çok eski zamanlara dayandırılabilmeyle birlikte, kavrama operasyonel bir tanım kazandırma çabaları son yıllarda yoğunlaşmıştır. C.W.J. Granger'ın operasyonel nedensellik tanımının açıklandığı bu çalışmamızın bulgularına göre 1980-1985 yılları arasında enflasyon ve geniş anlamda para arzı arasında incelenen gecikmeler çerçevesinde çift yönlü bir etkileşim olduğu ileri sürülebilir.

KAYNAKLAR

- Bolay Hayri Süleyman; Aristo metafiziği ile Gazzali metafiziğinin karşılaştırılması, Kalem Yayıncılık A.Ş., İstanbul-1980, s. 190.
- Ertuğrul Ahmet; Kamu Açıkları Para Stoku ve Enflasyon, Yapı Kredi Yayını, Ankara 1982, s. 43.
- Gökberk Macit; Felsefe Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara-1967, s. 416.
- Granger C.W.J. - Newbold Paul; Forecasting Economic Time Series, New York, 1977, s. 224-225.
- Hume David; İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma, Hacettepe Yayınları, Ankara-1976, s. 25.
- Popper Karl; Açık Toplum Düşmanları, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Cilt II, No. 14. Sevinç Matbaası, Ankara-1968, s. 339.
- Tofler Alvin; Üçüncü Dalga, Altın Kitaplar Basımevi, İstanbul 1981, s. 163.

ECONOMIC RELATIONS BETWEEN TURKEY AND THE U.S.A.

İsmet Sabit BARUTÇUGİL*

SUMMARY

This paper intends to deal with the past, present and the future of Turkish-American relations. Firstly, the main points of the development of relations beginning from the Truman Doctrine of post World War II to the arms embargo of 1974 were briefly explained. Here, emphasize was given to the major implications of American aid to Turkey during the 50's.

Secondly, the pace and nature of the development of Turkish-American trade in recent years was studied. In particular, the problems of exporting Turkish textiles to the U.S. markets were discussed.

In the last part of the paper, the significance of Turkish-American relations for the future, some causes of today's problems and the ways to improve the relations are discussed briefly.

ÖZET

Türkiye - A.B.D. Arasındaki Ekonomik İlişkiler

Bu makalede, öncelikle Türk-Amerikan ekonomik ilişkilerinin kısa bir tarihçesi verilmekte; Truman Doktrininden günümüze bu ilişkinin önemli noktaları vurgulanmaktadır. 1950'lerde başlayan Amerikan yardımına ve bunun çeşitli sektörlerdeki etkilerine dikkat çekilmektedir. Burada, ayrıca ticaret ilişkilerinin bu dönemdeki genel durumuna ve 1974 silah ambargosunun Türk-Amerikan ilişkilerindeki olumsuz etkilerine de kısaca değinilmektedir.

İkinci olarak, Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri ticaretinin günümüzdeki durumu hakkında genel açıklamalarda bulunulmakta; son yıllardaki değişimin niteliği ve özellikle tekstil ihracatı açısından görülen gelişmeler özetlenmektedir.

Makalenin sonuç bölümünde ise Türkiye-Amerika Birleşik Devletleri ilişkilerinin önemi, karşılaşılan sorunların bazı temel nedenleri ve bu ilişkileri geliştirebilmenin ön koşulları ana hatları ile belirtilmektedir.

A Brief History

Although Turkish-American relations goes back to 18th century, the most considerable milestone in modern times is the Truman Doctrine of post world war II.

* Assoc. Prof.; Uludağ University, Bursa Turkey, Visiting Fulbrighth Scholar, University of Utah, Salt Lake City, Utah.

The threat to Turkey's security did not end with the coming of peace to Europe. In June 1945 the Soviet Union began demands for the retrocession to Russia of the provinces on Turkey's north east frontier, the establishment of joint Turco-Soviet defence installations in the straits, and the revision of the 1936 Montreux Convention, governing access through the Straits, in favour the Soviet Union. In the face of firm refusal from the Turks, and a demonstration of alliance by a visit of US Battleship Missouri to Istanbul, Stalin effectively dropped these demands after 1946 but his diplomatic offensive drove Turkey into the Western camp in the cold-war conflict. Under the Truman Doctrine, US military and economic aid to Turkey began during 1947-48, to be followed eventually by Turkey's formal admission into NATO in 1952 (Hale, W., 1981, p. 54).

Turkey's alignment with the western powers after the war meant that the United States became by far her biggest source of foreign aid, and that the overall aid flow increased markedly. Initially, direct American economic assistance was limited to a \$40 million credit granted by the Export-Import Bank in 1946-47. In 1948, however Turkey became a founder member of the Organisation for European Economic Cooperation (OEEC, later OECD), for the administration of Marshall Aid. Under the European Recovery Programme, Turkey had received around \$183 million in economic assistance by 1950, besides about \$200 million in military aid, mostly grants. This assistance acted as a significant boost to the Turkish economy, accounting for about half the rise in imports, and some 40 per cent of the rise in investment during this period - quite apart from it. Influence over the evolution economic policy and, in particular, the revision, if not abandonment, of etatist principles (Hershlag, 1958, 203-4, Hale, 1981, 74-75).

One of the major implications of American aid was in the transport sector. Previous governments had concentrated their efforts on the extension of the railway system, to the almost complete neglect of roads. The transport of perishable crops in particular, was handicapped by the lack of adequate highways. In 1947 however, \$5 million of Marshall Plan aid was earmarked for road development and the Public Works Administration of the US Federal Works Agency entrusted with the provision of technical assistance for the programme. In February 1950 a semi-autonomous General Directorate of Highways was established within the Ministry of Public Works. With substantial American technical and financial assistance it then began a massive expansion and improvement of the road system. By 1960, the length of highways (hard and loose surfaced together) had increased to over 61.000 km. Hundreds of previously isolated towns and villages were now integrated into the national economy. The total motor vehicle park had meanwhile increased from around 53.000 in 1950 to 137.000 by 1960. During the same period, new railway construction was slowed to a virtual standstill, so that freight and passenger traffic carried by rail began to drop in absolute terms after 1958. The new highways brought about an improvement in communications which was widely appreciated, especially in the villages. They also represented an important shift towards private enterprise, granted that virtually all road transport was privately operated (Hale, 1981, p. 90).

Immediately after World War II, the United States was easily Turkey's most important trading partner, accounting for almost one third of her total foreign

trade. By 1951, however West Germany had regained the lead which the third Reich had held before the war, and has retained it ever since. As the figures in the table 1. indicate, the USA's share has continued to fall during the 1960s and 1970s parallel to a rise in that of the EEC countries between 1960 and 1972. The Further growth of EEC share has been largely accounted for by the enlargement of the Community in 1973 (Hale, 1981, p. 234).

Table: 1
Foreign Trade by Region, 1960-78

	1960-5	1966-72	1973-78
Total Foreign Trade (\$ million)	5.689	10.845	36.387
Of which (%): EEC	32.6	37.4	46.0
: EFTA	18.1	18.5	—
: USA	24.2	15.4	8.4
: Comecon	8.9	12.4	7.6
: Other	16.2	16.3	38.0

Source; TTOSOTBB, Economic Reports, 1973 ve 1979.

Between 1956 and 1966 and again between 1969 and 1972, the United States shipped grain and other products to Turkey under Public Law 480, which allows the sales of surplus American agricultural products to Third World Countries against payment in local currency, but this flow has since been stopped, thanks to the rise in Turkey's own agricultural output (Hale, 1981, p. 240).

Relations between Turkey and the U.S.A. had no considerable problem until the Fall of 1974. Although in some years American economic and military aid were cut against Turkey's demands and expectations, no serious crisis such as the arms embargo of 1974 occurred ever before. There are very few examples of this kind of embargos as the ones used against Egypt, and Yugoslavia in 1961 and Pakistan five years earlier. But the case of Turkey was a very special one. Because Turkey, as having the largest military potential, was —and still is— the strongest defender of South East wing of the Western defence system (Ari, 1977, pp. 9-10).

So the arms embargo of 1974 claimed to be an unjustifiable, unfair, and unfriendly attitude towards Turkey in Turkish public opinion. Thus, it created a rather cold period in Turkish American relations for several years.

Prof Ari's study on this subject shows the existence and the importance of various factors affecting decision making process in the senate and the congress. As a result of lack of knowledge on Turkish side about the structure and operation of this complex system, Turkey could do nothing to avoid the resolution that cuts military and economic aid. Besides, Greek lobby was rather efficient to utilize Cyprus and Egean Crises against Turkey. The study concludes that Turkish-American relations are frequently affected by rather "exogenous" factors, so they must be studied carefully and policies must be designed accordingly.

Turkish - U.S. Trade Today

Trade relations between Turkey and the United States of America shows a continuous improvement since 1978. Total volume of trade between these two

countries reached to a record level of \$ 1.7 b. by the end of 1984. In 1984, U.S.A.'s export to Turkey reached to \$ 1.2 b., and Turkey's export to the U.S.A. valued at cif prices was \$ 464 m., which are the highest amounts of all times. In 1985, trade relations developed in favour of Turkey; while U.S. export is decreasing 5% Turkey's export to the U.S. reached to another record level of about \$ 574 million.

But, a glance to the general foreign trade of the U.S. will show us that the abovementioned figures of Turkey's import from the U.S. and export to the U.S. are not satisfactory at all.

The following tables are provided to give a general idea about Turkish American foreign trade in recent years.

Table: 2
Turkey - U.S.A. Foreign Trade (\$ 1000)

Years	Export	Import	Foreign Trade Balance	Exp. as % of imp.	Total Volume
1979	104.5	377.7	- 273.2	28 %	482.2
1980	127.4	442.4	- 315.0	29 %	569.8
1981	267.9	589.4	- 321.4	45 %	857.3
1982	251.6	813.5	- 561.9	31 %	1,065.1
1983	231.7	695.1	- 463.4	33 %	926.8
1984	368.2	1,073.5	- 705.3	34 %	1,441.6
1985*	319.0	820.0	- 501.0	38 %	1,138.8

* January - September.

Source: Prime Ministry, Secretariat of Treasury and Foreign Trade.

Table: 3
U.S. Share in Turkey's Total Export and Import

Years	U.S. Share in Turkey's Total Import (%)	U.S. Share in Turkey's Total Export (%)
1979	7.45	4.62
1980	5.59	4.38
1981	6.60	5.70
1982	9.20	4.38
1983	7.53	4.05
1984	9.98	5.16
1985	11.77	7.33

Source: Prime Ministry, Secretariat of Treasury and Foreign Trade

A brief study of the tables 2 and 3 indicates that foreign trade volume between Turkey and the U.S. has increased considerably in recent years, while Turkey's export to U.S. markets has increased more than three times. Besides, sectoral structure of Turkey's export has rather changed recently. For example, The share of tobacco, which was about 3/4 total export to the U.S. in earlier years, decreased to 1/2 in 1984 and then to 1/3 in 1985. In the first half of 1985, out of \$318 m. of

export to U.S. only \$ 115 m. was from tobacco. Increase in Turkey's export has almost completely achieved by non-agricultural sectors. Textile and steel products have composed almost 60 % of general increase in exports to the U.S.A.

Turkey's import from the U.S.A. has continuously increased since 1979 and reached from \$ 337.7 m. in 1979 to \$ 813.5 m. in 1982. Following a decrease of \$ 120 m. in 1983, the volume of total imports from the U.S. reached to its highest point of \$ 1,073.4 m. in 1984. But, Turkey's share in general foreign trade of the U.S. is very low; lower than 1 % as US export is concerned and 0.1 % as Turkish export is concerned. This fact can be seen at Table 4.

Table: 4
Turkey's Share in U.S. Foreign Trade (1981 - 1984)

Years	US Total Export*	Turkey's Share (%)	US Total Import*	Turkey's Share (%)
1981	233.677	0.33	260.981	0.09
1982	212.193	0.41	243.951	0.11
1983	200.485	0.36	258.047	0.12
1984	217.685	0.57	341.176	0.13

* million \$ US.

Source: US Foreign Trade Highlights 1985, US Dept. Commerce, Intl. Trade Administration.

The most important development in Turkey-U.S. foreign trade in recent years was the increase in Turkey's export of textile products. Total export of textile products increased from \$ 15.2 million in 1983 to \$ 78.1 m. in 1984. But even with this very high rate of increase Turkey's share in U.S. market still remains under 1 %. And, Turkey's rank is the 24th amongst the textile exporting countries to the U.S.A.

Table: 5
Turkey's Share in U.S. Imports of Textile Products (US \$ million)

Years	U.S. Imports of Textile	U.S. Imports from Turkey	Turkey's Share (%)
1982	9.330.8	7.7	0.08
1983	10.622.9	15.2	0.14
1984	14.256.7	78.2	0.54

This table indicates that there is still huge possibilities of improvement of sales for Turkish textile products. But the rapid increase of sales led the U.S. Congress to try to restrict textile imports from Turkey by quotas. And this was the same case for imports of iron and steel products from Turkey. The main argument was protection of domestic industry and save the jobs and avoid unemployment. Recently, Turkish government is trying to overcome the trade barriers by utilizing the bargaining power of a major aircraft project and some other military and/or infrastructure projects. On the other hand Turkey is also trying to overcome the obstacles to a better economic relationship by struggling the Greek and Armenian lobbies in the U.S. Congress.

Besides, the restrictions and the conditions of American foreign aid, which are generally strictly observed by the Congress, were often seen as an interference

to the internal affairs of Turkey by Turkish general public. Thus, any condition on a military or economic aid programme caused emotional reactions in Turkey and avoided better relations.

Conclusion and Some Remarks

In spite of some fluctuations due to various reasons, Turkish American relationship seems to have rather sound foundations. They determine the framework of the relations and contribute to the continuity. From the American side, as being a world power and struggling for a world wide superiority, Middle East has a great deal of strategic, political and economical importance. And, Turkey has a very special position and a role in the region. Besides, Turkey as a reliable member of Nato and other Western alliances has good relations with Eastern Bloc and neighbour Arab and Islamic countries.

On the other hand, from the Turkish side, dependency to foreign economic and military assistance and traditional Turkish foreign policy of Westernization provide basis for better relations. Turkey's search for dependable alliances for national security and U.S.'s world policy have common interests (Sander, O., 1979, pp. 244-245).

Beyond these political considerations, Turkey and the U.S.A. have a lot of common interests in a better economic and commercial relationship. Turkey offers a great deal of investment opportunities to American businessmen in many fields, notably high-tech defense industry, tourism, telecommunication and some of manufacturing industries. And, the U.S. market is full of opportunities for Turkish tradesmen, especially for those who export textile products and heavy industry products. Turkish and American industrialists may also cooperate in production of export goods for Middle East Countries, using the advantage of location of Turkey.

In order to realize the conditions of better economic relations, mutual recognition and understanding is a prerequisite. Promotion of social and cultural relations will eliminate misunderstandings and will avoid emotional actions and reactions. There is a certain lack of knowledge on both sides about each others political systems, social structures and world options. As a final word, in order to achieve a better future of relations, every effort to promote understanding and awareness must be encouraged.

REFERENCES

- Arı, O.; Türkiye-ABD İlişkilerinde Çok Yönlü Etkenler (Multilateral Factors in Turkey-USA Relations), İ.Ü. İktisat Fakültesi, İstanbul 1977.
- Hale, W.; The Political and Economic Development of Modern Turkey, Croom Helm, London, 1981.
- Sander, O.; Türk Amerikan İlişkileri 1947-1964 (Turkish-American Relations 1947-1964). A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1979.
- TTOSOTBB; Economic Report 1973 and Economic Report 1979, Ankara, 1973, 1979.
- U.S. Department of Commerce, US Foreign Trade Highlights, International Trade Administration, Washington DC. 1985.

GELİŞMİŞ VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER İLİŞKİLERİNDE UNCTAD*

Mehmet GENÇ**

ÖZET

UNCTAD, Uluslararası Ekonomik İlişkilerde GATT'in yanı sıra faaliyet gösteren çok uluslu bir organizasyondur. UNCTAD geliştirmekte olan ülkelerin çıkarlarını uluslararası ekonomik ilişkilerde etkin bir şekilde yansıtmak amacıyla GATT'a rağmen, ısrarlı ve inandırıcı girişimler sonucu kurulmuş bir örgüttür.

UNCTAD'ın amacı (Uluslararası Ekonomik İlişkileri geliştirmekte olan ülkeler lehine düzenlemek, geliştirmekte olan ülkelerin ihracatını arttırmak, bu ülkelerin reel gelirini arttırmak, fiyat farklılıklarını ayarlamak ve istikrara kavuşturmak, toplumsal refahı arttırmak, geliştirmekte olan ülkelerin endüstrileşmesini sağlamak vs.) gelişmiş ülkelerin GATT aracılığıyla da yansıttıkları çıkar ve beklentilere çelişki oluşturmanın da ötesinde uluslararası ekonomik sistemin değiştirilmesini içermektedir. Bu değişiklik, UNCTAD'ın çeşitli konferanslarında belirginleşen şu gibi yöntemler aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır: Uluslararası kurulacak bir "Fon" ile hammadde stoklamasını gerçekleştirmek, fiyatları istikrarlı ve adil hale getirecek anlaşmalar yapmak, fiyat-politikalarında mamul malların fiyat dalgalanmalarına, enflasyona, döviz kurlarına, üretim maliyetlerine ve üretim potansiyeline dikkat edilmesinin sağlanması, geliştirmekte olan ülkelerin ihracatlarını destekleme, hammadde ve yarı mamul malların pazara girmesini engellenmemesi, gelişmiş ülkelerin geliştirmekte olan ülkelerin endüstrileşme çabalarını sistematik olarak desteklemesi, vb.

Günümüze değin UNCTAD içinde birlikte hareket etme becerisini oldukça gerçekleştirebilen, geliştirmekte olan ülkelerin amaç ve beklentilerine UNCTAD gibi uluslararası bir örgütün ne kadar işlevsellik gösterebileceğini zaman gösterecektir.

ZUSAMMENFASSUNG

UNCTAD ist neben dem GATT eine der grossen multilateralen Institutionen im Wirtschaftsbereich, die auf die Auforderungen der Entwicklungslaender als Gegenorganisation des GATTs aufgebaut wurde.

Die Zielsetzungen der UNCTAD (Verbesserung der wirtschaftlichen Beziehungen zu Gunsten der Entwicklungslaender, Steigerung der Ausfuhr, Ausgleich-u. Stabilisierung der Preise, Steigerung des Realeinkommens, Erhöhung des Lebensstandards, Durchsetzung der Industrialisierung, Vermehrung des Warenaustausches, etc.)

* Birleşmiş Milletler Kalkınma ve Ticaret Konferansı.

** Yard. Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi.

sind im Gegensatz zu primaer auf die Vorstellungen und Bedürfnisse der Industrielaender ausgerichteten Anstrengungen des GATTs bestimmt durch den Kernzweck der Strukturveraenderung des Weltwirtschaftssystems.

Die Veraenderung des Weltwirtschaftssystems soll durch folgende Grundsaeetze erreicht werden, die bei verschiedener UNCTAD-Konferenzen ausgearbeitet wurden: Bildung eines gemeinsamen Fonds zur Finanzierung von Rohstoffausgleichslagern, Vereinbarungen über Preise, wobei u.a. Preisbewegungen bei importierten Fertigwaren, Wechselkurse, Produktionskosten, Weltinflation und Höhe von Produktion zu berücksichtigen waeren, Verbesserung und Erweiterung der Ausgleichfinanzierung für die Stabilisierung der Ausfuhr der Entwicklungslaender, Verbesserung des Marktzutritts für Rohstoffe u. Verarbeitungsprodukte, Steigerung der Industrialisierung der Entwicklungslaender durch entsprechender Hilfen der Industrielaender, etc.

Ob und wieweit die Entwicklungslaender, die sich zumindest bis in die Gegenwart in UNCTAD geschlossen zusammenhielten, ihre Erwartungen und Interessen durch UNCTAD durchzusetzen vermögen, bleibt abzuwarten.

I. ÖRGÜTLENME NEDENLERİ

50'li yıllarda bütün şiddetiyle devam eden soğuk savaş uluslararası örgütlerin çalışmalarını ve etkinliklerini oldukça sınırlamıştır. Uluslararası sosyal ve ekonomik ilişkilerin pekiştirilmesi, mevcut ve olası sorunların giderilmesine yönelik BM'in yan organı olan Ekonomik ve Sosyal Meclisin çalışmaları da soğuk savaş koşullarında gelişmekte olan ülkeler açısından yetersiz kalmıştır. Bu organ, BM tarafından sosyoekonomik alanda yapılan uluslararası çalışmaların yönlendirilmesi ve koordinasyonunu gerçekleştirmek görevine sahip iken, 50'li yıllar koşullarında sorunların çözümüne yeterince katkıda bulunamamış ve çözüm önerileri sunamamıştır. Ayrıca II. Dünya Savaşı sonrasında ekonomik ilişkilerin yoğunlaştırılması amacıyla BM'in Cenevre'de kurduğu GATT***'ün zamanla zenginler kulübüne dönüşmesi ve uluslararası boyutlarda gelişmiş ülkeler çıkarlarını yansıtmaması, B.M. üyesi gelişmekte olan ülkelerin tepkilerine ve yeni bir örgütlenme arayışlarına neden olmuştur.

Bir taraftan soğuk savaş, bloklararası ilişkilerde zıtlasmaya ve blok içi kapanmaya neden olurken, diğer taraftan bu dönemde gerek ulusal bağımsızlık hareketleriyle gerekse uluslararası konjonktürün de etkisiyle eski kolonilerin büyük çoğunluğu ulusal egemenliklerine kavuşmuşlardır. Bağımsızlığa kavuşan bu ülkeler, genelde Birleşmiş Milletlerde örgütlenerek gelişmekte olan ülkelerin niceliksel yönden bu örgütte çoğunluğu oluşturmalarına neden olmuşlardır. UNCTAD'ın oluşturulmasında başta gelen nedenlerden biri, gelişmekte olan ülkelerin gerek Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Meclisinde ve gerekse GATT içinde çıkarlarını yeterince koruyamamalarından kaynaklanmaktadır. 50'li yılların sonunda artan hoşnutsuzluk, bu grup ülkelerin Birleşmiş Milletler içinde çoğunluğa erişmeleriyle birlikte yeni örgütlenme arayışını hızlandırmıştır.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 1961 toplantısında gelişmekte olan ülkeler, uluslararası ekonomik ilişkilerdeki kendi aleyhlerine olan dengesizlikleri gidermek amacıyla, yeni bir konferansın toplanmasını ve bunun kurumlaşmasını istemişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerin bu hedefi GATT'a üye olmayan Sovyetler Birliği ve

*** Genel Gümrük ve Ticaret Andlaşması.

diğer doğu bloku ülkelerince desteklenirken, GATT üyesi gelişmiş batı ülkeleri mevcut böyle örgütlerin bulunduğunu ve yeni örgütlenmenin gereksizliğini savunarak karşı çıkmışlardır¹. Buna karşılık gelişmekte olan ülkeler GATT'in salt gelişmiş ülkelerin çıkarlarını yansıtan bir örgüt olduğunu ve diğer taraftan BM Ekonomik ve Sosyal Meclisin soğuk savaş nedeniyle etkinlik gösteremediğini ileri sürerek Birleşmiş Milletlere üye ülkelere açık, yeni bir örgütlenmenin gerekli olduğunu şiddetle savunmuşlardır.

Batı ülkelerinin direncine rağmen, doğu blokunun da desteği ile 1964'de Cenevre'de yapılan ilk konferans ile UNCTAD oluşturulmuş ve daha sonra periyodik konferanslar gerçekleştirilmiştir.

UNCTAD, siyasi bloklaşma kadar vahim bir boyuta erişen, uluslararası ekonomik dengesizliğin temsil ettiği kuzey-güney ayırımını gidermeye yönelik faaliyet gösteren bir merkez haline dönüşmüştür. Soğuk savaş nedeniyle uluslararası kamuoyunun dikkatinin yoğunlaştığı siyasal istikrarsızlık, gelişmişlik farklarından doğan sorunların yeterince dikkate alınmamasına neden olmaktadır. UNCTAD, çalışmalarıyla uluslararası alanda önemli bir sorun haline gelen gelişmişlik farklılığını uluslararası gündeme getirmekte oldukça başarılı olmuş ve belkide uluslararası yumuşamaya bu doğrultuda katkıda bulunmuştur.

II. UNCTAD'IN KURUMSAL YAPISI

UNCTAD'ın 1964 Cenevre Konferansında tartışmalar, kurumsal yapılaşmanın şekli, kurumun tasarrufları ve görevleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Daha önceden belirtildiği gibi, batılı ülkeler yeni bir kurumlaşmaya karşı olmalarına rağmen, gelişmekte olan ülkelerin diğer uluslararası örgütlerden bağımsız ve sosyo-ekonomik konularda geniş yetkilerle donatılmış yeni bir örgütün kurulmasına yönelik gösterdikleri inandırıcılık karşısında, Ekonomik ve Sosyal Meclise bağlı, GATT'in çalışma alanını sınırlamayan ve sınırlı yetkilerle donatılmış bir örgütlenme olarak bu yönelişi yapılaştırmayı istemişlerdir². Cenevre görüşmeleri sonucunda, gelişmekte olan ülkelerin isteklerini daha çok yansıtır nitelikte bir çözüm bulunarak, tartışmalı olan konuların çözümü daha sonraki çalışmalara bırakılmış ve UNCTAD kurulmuştur³. Bu örgütü gelişmiş ülkelerin, Ekonomik ve Sosyal Meclise bağlama isteklerine karşın, UNCTAD Birleşmiş Milletler Kurucu Andlaşmasının 7. maddesinin 2. fıkrasına uygun olarak genel kurula bağlanmıştır.

BM'in ve tâli organlarının bütün üyeleri UNCTAD üyesi olma hakkına sahiptir ve UNCTAD bütçesi BM fonlarından oluşturulmaktadır. Şimdiye değin gerçekleştirilememiş de olsa UNCTAD'ın üç yılda bir genel kurul toplantıları yapma yükümlülüğü bulunmaktadır⁴. Genel konferanslar dışında UNCTAD'ın devamlı organ olarak 68 üyeli Ticaret ve Kalkınma Konseyi ve bir sekreterliği bulunmaktadır. Sekreterlik, BM Genel Sekreterliğinin atadığı ve BM Genel Kurulunun onadığı bir genel sekreterce yönetilmektedir. Teşkilatın merkezi Cenevre şehrinde yer almaktadır.

- 1 Geniş bilgi için bkz. Senghass, D., *Weltwirtschaftsordnung u. Entwicklungspolitik*, Frankfurt am Main 1977.
- 2 Bkz. Andersen, U., *UNCTAD*, in *Handbuch-Internationale Politik*, s. 345, Opladen 1980.
- 3 *Ibid.* s. 346.
- 4 Bkz. *Ibid.*

UNCTAD örgütlenme modelinin karakteristik özelliği, üye ülkeleri gruplaştırmadır⁵.

1. Grup A (Afrika-Asya Ülkeleri),
2. Grup B (Serbest Ekonomi Sistemini benimsemiş olan ülkeler),
3. Grup C (Lâtin Amerika Ülkeleri),
4. Grup D (Planlı ekonomi modelini benimsemiş olan ülkeler),

Bu sistemin olumsuz yönü şüphesiz ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik farklarını yansıtmaktan ve üye ülkelerin koşullarını ve potansiyellerini gerçekçi olarak değerlendirmekten uzak olmasıdır. UNCTAD'ın uyguladığı bu grup sisteminin dışında 77 gelişmekte olan ülkenin birleşerek oluşturduğu "77'ler grubu", bir taraftan uluslararası politikada UNCTAD ile özdeşleştirilirken, diğer taraftan UNCTAD'ın dinamiğini de oluşturmaktadır. 77'ler hareketi, bağlantısızlar hareketi sonrası, gelişmekte olan ülkelerin çıkarlarını uluslararası politikaya yansıttıkları veya yansıtmayı amaçladıkları ikinci önemli hareket olmaktadır. Günümüzde 77'ler grubuna 100'den fazla gelişmekte olan ülke katılmıştır. 77'ler hareketi olarak oluşan gelişmekte olan ülkeler arasındaki işbirliği 77'lere yeni ülkelerin katılımıyla önemli bir boyuta erişmiştir. Aynı zamanda UNCTAD konferanslarından önce, bu grubun ön konferanslar düzenlemesiyle de UNCTAD içindeki ağırlığı artmış ve giderek uluslararası politikada da etkinlik göstermeye başlamıştır.

UNCTAD'ın doğası gereği devamlı gündeminde olan çıkar uyumsuzluğu ve bu uyumsuzluğun çözümüne yönelik görüşmeler, genellikle 77'ler grubu ile B ve D grubuna ait ülkeler arasında olmaktadır.

Grupların ticaret ve kalkınma konseyinde temsil edilmesi, grupların sayısal büyüklüğünü dikkate alan oranlarla gerçekleştirilmektedir. Adayların seçiminde grupların önerileri genellikle dikkate alınmaktadır⁶.

Karar verme sürecinde her üyenin bir oy hakkı vardır. Ticaret ve Kalkınma Konseyi toplantılarında veya konferanslarda yürütmeye ilgili kararlar basit çoğunlukla alınmasında, önemli ekonomik kararların üçte iki çoğunluk prensibi uygulanmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerin UNCTAD içinde çoğunluğu oluşturmaları ve bunların en az karar verme aşamalarında birlikte hareket etmeleri, üçte iki çoğunluk prensibinin uygulandığı kararlarda dahi, kararların bu ülkelerin istekleri doğrultusunda oluşmasına neden olmaktadır.

UNCTAD kurumsal yapısını simgeleyen grup sistemi, oylamalarda grupların kendi içinde aldıkları kararlar doğrultusunda bir yönelişi beraberinde getirmektedir. Bu özellik ve dolayısıyla grupların kendi içindeki farklılıklardan dolayı grup kararlarının önceden alınma zorunluluğu, bilhassa 77'ler açısından bir grup dinamiğini de oluşturmaktadır. Grup kararlarının oluşturulmasında, olası çelişkilerin giderilmesi amacıyla yukarıda da belirtilen ön konferanslar yapılmaktadır.

Karar alma sürecinde grup disiplininin etkin olması, birçok yönden önemli bir dezavantaj niteliğindedir de. Bu durum bilhassa gelişmekte olan ülkelerin aleyhine

5 Bkz. Havemann, A., Kraus, W., Handbuch für internationale Zusammenarbeit, Bd. s. 284, Baden-Baden 1977.

6 Bkz. Havemann, A., Kraus w., a.e.g., s. 284-285.

işlemektedir. Grup içinde bulunan ülkelerin farklı koşulları* nedeniyle, çıkar birliği ancak isteklerin abartılı bir şekilde oluşumuyla mümkün olmaktadır. Bu ise karşı grubun kabul edebileceği istekleri aşağı çekmesine neden olmaktadır. Böylece UNCTAD'ın kararlarının uygulanmasında oldukça sınırlanmaktadır⁷.

UNCTAD'ın aldığı kararlar üye ülkeler nezdinde bağlayıcı değildir. Kararlar tavsiye niteliğindedir.

Üye ülkelerin çıkarlarını sınırlayabilecek kararların alınması aşamasında, azınlığı oluşturan B ve D grubu üyelerinin kararlara katılması sağlanmaya çalışılmakta ve böylece kararlara uygulamada işlerlik kazandırılmak amaçlanmaktadır. Bu yönde diğer bir mekanizma da kararlara çoğunluğun katılmasını sağlamaya yönelik yapılan gruplar arası ön görüşmelerdir. Bu şekilde, alınan kararlara işlerlik kazandırılma amaçlanmaktadır.

Ağırlıklı oy hakkı veya veto yetkisinin tanınmadığı UNCTAD karar verme sürecinde, kararların alınmasını geciktirebilecek hukuki bir yöntem araştırma önergesi kullanma hakkı olmaktadır. Ancak bu hakkı gelişi güzel kullanmak olası değildir⁸.

Araştırma önergesinin önemi, karar öncesi konuyla ilgili araştırma yükümlülüğü getirmesi, dolayısıyla konunun oylamaya sunulmasını önlemesidir. Bu aracın kullanılmasında grupların güçlü öğelerince de facto oluşturulan araştırma komiteleri etken olabilmektedir. Bu komitelerin karar verme sürecinde yönlendirici olabilen etkilerinin bulunduğunu söylemek olasıdır.

UNCTAD'ın faaliyet alanı, bir taraftan BM Ekonomik ve Sosyal Meclisinin, öbür taraftan GATT'ın faaliyet alanlarıyla paralellik göstermesi, Birleşmiş Milletler çâtısı altında benzer konularda farklı çözüm önerilerinin ortaya çıkmasına ve dolayısıyla sorunlara neden olabilmektedir.

Ancak bu özelliğin, Dahrendorff zihniyetinde, Birleşmiş Milletler içinde entegrasyon sürecine bir dinamik kazandıracığı ve öğelerin gereksinmelerine uygun olabilecek yeni oluşumlara açık olacağı söylenebilir.

UNCTAD'ın kurulma gerekçelerinin ve amaçlarının formüle edilmesinde aynı

---

* R. Tetzlaff'ın geliştirmekte olan ülkeleri tipolojik gruplandırması bu koşullar hakkında ön bilgi vermektedir: 1. Hammadde ve doğal kaynaklar açısından sınırlı olanakları ve küçük bir iç pazarı olan buna karşın siyasi olarak yatırıma açık ülkeler (Tayvan, Güney Kore, Singapur, Hongkong)., 2. Zengin doğal kaynaklara ve geniş bir iç pazara sahip, devlet müdahaleciliği ile teşvik edilen sermaye ve yatırım politikasına sahip ülkeler (Brezilya, Meksika, İran, Hindistan, Endonezya ve Nijerya gibi ülkeler) 3. Petrol üreten ülkeler ki, bunların küçük bir iç pazarı bulunmasına rağmen günümüzde çok büyük miktarda döviz girdileri olan ülkelerdir. (Venezuela, Sudi Arabistan, Kuveit ve Libya gibi) 4. Petrol ihraç etmeyen orta büyüklükteki ve döviz girdilerinde dalgalanma olan, fakat böyle olmasına rağmen endüstrileşme atımları yapmış bulunan ülkeler (Zambia, Liberya, Fas, Jamaika) 5. Hammadde ve doğal kaynaklar açısından çok fakir olan, iç pazarı gelişmemiş fakat dünya piyasasında bazı tarımsal ürünlerde önemli paya sahip ülkeler (Honduras ve bazı orta Amerika ülkeleri gibi) "Die Forderung der Entwicklungslaender nach einer neuen Weltwirtschaftsordnung", in: *Verfassung und Recht in Übersee*, Bd. 9 s. 33-56, 1976.

7 Bkz. Senghass, D., a.e.g., s. 206-211.

8 Bkz. Andersen, U., a.e.g. s. 346-347.

alandaki faaliyet gösteren örgütlerarası zıtlasmayı ve oluşabilecek çelişkileri sınırlamak amacıyla esnek ve açık olmayan bir üslup kullanılmıştır⁹. UNCTAD'ın günümüzde her türlü ekonomik sorunlarla ilgilenmesini sağlayan, geniş yorumu mümkün kılacak ve kesin olarak belirginleştirilmemiş faaliyet alanı olmaktadır. Bu faaliyet alanı içinde uluslararası kalkınma ve ticaret sorunları olduğu kadar, kalkınma yardımı programları, uluslararası para politikası, ödemeler dengesi sorunları, endüstrileşme, teknoloji transferi, gıda ve tarım sektörü sorunları ve benzeri konular bulunmaktadır.

III. UNCTAD İLE ULUSLARARASI POLİTİKAYA YANSITILAN İSTEKLER

Günümüze değin UNCTAD altı genel konferans düzenlemiştir. Bunlar:

- 1964 Cenevre, UNCTAD I Konferansı,
- 1968 Yeni Delhi, UNCTAD II Konferansı,
- 1972 Santiago, UNCTAD III Konferansı,
- 1976 Nairobi, UNCTAD IV Konferansı,
- 1979 Manila, UNCTAD V Konferansı,
- 1983 Belgrat, UNCTAD VI Konferansı,

Bu örgütün uluslararası kamuoyunda dikkatleri çekmesi, konferanslarda alınan kararların, mevcut uluslararası ekonomik sistemin çarpıklıklarını mevcut sistem içinde gidermek yerine, daha adil gelir dağılımını ve iş bölümünü hedefleyen uluslararası yeni bir ekonomik modele yönelik olmasıdır.

UNCTAD konferanslarında yeni bir dünya ekonomik sistemi oluşturmaya yönelik belirginleşen somut istekler ve bu istekleri gerçekleştirebilecek araçlar aşağıdaki gibi belli başlıklar altında toplanabilir:

1. Uluslararası Ticaret

Gelişmekte olan ülkeler lehine ticaret hacimlerinin genişletilmesi ve döviz gelirlerinin artırılması, konferanslarda önemle üzerinde durulan konulardan birisi olmuştur. Bu amaca uygun olarak, gelişmekte olan ülkelere mamul ve yarı mamul malların ihracatının temini, mevcut hammadde ve tarımsal ürün piyasalarının gelişmekte olan ülkeler lehine istikrara kavuşturulması, bir program çerçevesinde uzun süreli anlaşmalarla uluslararası hammadde stoklarının ve tarım ürünlerinin kullanımının düzenlenmesi, bunun için uluslararası stokların düzenlenmesi ve bunların uluslararası finanse edilmesi, gelişmekte olan ülkelerin ihracat gelirlerinde olan dalgalanmaların etkilerini azaltmak amacıyla finans fonlarının oluşturulması, hammaddelelerin daha çok gelişmekte olan ülkelere işlenmesi, gelişmekte olan ülkelerin uluslararası hizmet sektörüne olan katılımlarının artırılması, hammadde fiyatlarıyla endüstri ürünleri arasında denge sağlanması ve bunu istikrarlı kılaacak endeksleme yönteminin benimsenmesi, gelişmekte olan ülkeler ihracat ürünlerinin gelişmiş ülkelere ikame ürünler ile sınırlandırılmaması, gelişmiş ülkelerin uyguladığı kota sisteminin kaldırılması vb. önerilmektedir.

9 Bkz. Senghass, D. a.e.g., s. 206.

2. Uluslararası Para Sistemi

Gelişmekte olan ülkelerin ödemeler dengesindeki açıklar, bu ülkelerin dış borçlarının kalkınma süreçlerini engellemesi nedeniyle, uluslararası para sisteminin düzeltilmesi, konferanslarda sıklıkla vurgulanmıştır. Buna yönelik, uluslararası para piyasalarına gelişmekte olan ülkelerin katılımının sağlanması, Dünya Bankasının ve özellikle Uluslararası Kalkınma Bürosunun (IDA) parasal gücünün gelişmekte olan ülkelere daha fazla kullandırılması, Uluslararası Finansman Birliğinin (IEC) gücüne daha çok işlerlik kazandırma, gelişmiş ülkelerin GSMH'sının % 1'ni geliştirmekte olan ülkelere karşılıksız ve kalkınma yardımı olarak verilmesinin gerçekleştirilmesi gibi önlemler gündeme getirilmiştir.

3. Bilim ve Teknoloji

Gelişmekte olan ülkelerin gelişme süreçlerinin rasyonel bir temele oturtulması ve zaman içinde bağımsızlaştırılması için, gelişmiş ülkelerin bilim ve teknoloji alanında yardımları konferanslarda dile getirilmiştir. Bu amaçla gelişmekte olan ülkeler, bilim ve teknoloji alt yapılarının geliştirilmesinde, gelişmiş ülkelerin katkısını, endüstri ve teknoloji alanındaki bilgilerin depolanacağı bir bilgi merkezinin kurulmasını, teknoloji transferinin hızlandırılmasını, patent ve lisans verilmesindeki kriterlerin yeniden gözden geçirilmesini ve benzeri talepleri ileri sürmüşlerdir.

4. Endüstrileşme

Konferanslarda en çok üzerinde durulan konu endüstrileşme olmaktadır. Zira mevcut uluslararası sistem içersinde gelişmekte olan ülkelerin varsaydıkları denge-sizliğin temel nedeni olarak endüstrileşme niteliğindeki farklılıklar ile, endüstri ürünleri ve hammadde fiyatları arasındaki eşitsizlik gösterilmiş ve bu eşitsizliğin giderilmesinde de gelişmekte olan ülkelerin endüstrileşme süreçlerinin, gelişmiş ülkeler tarafından desteklenmesi şiddetle talep edilmiştir.

5. Tarım ve Gıda

Tarım ürünleri ve gıda maddeleri alanında gelişmiş ülkelerin deposu niteliğini taşıyan gelişmekte olan ülkeler, bu alanda tarımsal sanayiinin geliştirilmesi üzerinde önemle durmuşlar, üretim potansiyellerinin artırılması için önlemler alınmasını talep etmişler, fiyat istikrarı için depolama tekniklerinin geliştirilmesini istemişlerdir.

Başlıklar halinde sunulan gelişmekte olan ülkelerin UNCTAD ile gündeme getirdikleri bu istekler önemli oranda ilişkilerin liberalleşmesini yansıtmaktadır. Fakat böyle olmasına rağmen bu istekler, gelişmiş ülkelerin etkin muhalefetleriyle karşılaşmış ve bu bağlamda alınan kararlar günümüze değin ancak iki grup arasındaki ilişkilerin yönünü ve ilişkilerin yumuşamasını tendens olarak etkileyebilmiştir.

IV. SONUÇ

Ulusal ekonomik güç, çağımız dış politikalarında çok işlevsel ve çok yönlü bir araç olarak kullanılmaktadır. Bu araç dolaylı veya dolaysız kullanıma özelliği taşıdığı gibi, son derece etkili olmakta ve yaptırım gücü taşımaktadır. Çağdaş uluslararası ilişkilerde ekonomik gücün dış politika aracı olarak kullanılması, bu aracı

ekonomik ilişkilerdeki yoğunluktan dolayı devamlı gündemde tutmaktadır. Araç bir taraftan kalkınmayı hızlandırabilirken, bağımsızlaşma isteklerine karşı bir engelde teşkil etmektedir. Öyleki, uluslararası ilişkilerde ulusal ögelerin temel amaçları olan ulusal gücü artırma ve bunun içinde kalkınma, gelişme ve bağımsızlaşma sürecini yaygınlaştırma iken, buna yönelik kullanılan bu aracın tek taraflı ve alternatifsiz kullanılması halinde, önemli bir bağımlılık nedeni de olabilmesidir. Bu aynı zamanda UNCTAD'ın da bir paradokstur.

Uluslararası ekonomik ilişkilerin, güncel uluslararası sistem içerisindeki bir boyutu, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki ilişkilerde, ideolojik gerekçeli bloklaşma ve yönelişleri aşan bir gruplaşmayı yansıtmaktadır. Gruplar arası ekonomik ilişkilerdeki dengesizlik, çağımızın son çeyreğinde giderek artmakta ve boyutlanmaktadır. Bu şekillenme niteliği ve gruplaşmanın oluşturduğu uyumsuzluk, 1974'de Birleşmiş Milletlerin "Yeni Bir Uluslararası Ekonomik Sistem Oluşturulması" zorunluluğunu vurgulayan kararında veya Birleşmiş Milletler Genel Kurulunun 1976 da, 74 kararı doğrultusunda aldığı "Devletlerin Hak ve Yükümlülükleri" kararında da simgelenmektedir. Mevcut uyumsuzluğun çözülmesi amacıyla diplomatik alanda verilen mücadelenin, ekonomik bir "soğuk savaş" şekline dönüştüğü ileri sürülebilir.

Gelişmekte olan ülkelerin UNCTAD ile uluslararası politikaya getirdikleri tartışmalar, soyut veya somut şikayetler, açıklamalar, dilekler veya istekler çeşitli ilişkileri içermesine rağmen, uluslararası kamuoyunda yankı bulmuştur. Gruplararası diyalogun UNCTAD çatısı altında başlaması, çeşitli çözüm yolları arama sürecini dolayısıyla ekonomik ilişkilerde yumuşamayı devreye sokmuştur. UNCTAD ile gerçekleşen gruplama, her ne kadar gruplamada kullanılan kriterler açısından grup üyesi ülkelerin ekonomik potansiyel ve koşullarını yansıtmaktan uzak da olsa, bir grup dinamiği oluşturmaya ve dayanışmaya neden olmuştur. Gruplamada dikkati çeken diğer bir husus ise, ekonomik kriterlerden ziyade siyasi kriterlerle ögelerin gruplamaya tabi tutulmasıdır. Örneğin, Romanya "D grubu"na ait gösterilmesine rağmen kendini 77'ler grubuna dahil etmekte ve bu doğrultuda tercihlerini oluşturmaktadır¹⁰.

Bu gruplama ülkemiz açısından da ilginçtir. Ülkemizin gerçekleriyle, dahil olduğu grup arasında bir çelişki görülmektedir. Ülkemizin tercihlerini oluşturmasında gelişmiş ülkelerle birlikte hareket etmesi, ulusal çıkarların, de facto 77'ler ile paralellik göstermesi gerçeğine uymamaktadır.

UNCTAD'ın paradoksal diğer bir çelişkisi, yeni uluslararası ekonomik bir sistem arayışında, bir taraftan gelişmiş Batı ülkelerine yönelmesi veya yönelme zorunluluğu, dolayısıyla serbest ekonomi modelinin, olası bir işbirliğinde kullanılması yanında, batıyla olan ilişkilerinde planlı ekonomi prensiplerini bir araç olarak kullanmak istemesidir. Örneğin önlemlerin planlı ve merkezi bir şekilde yönlendirilmesi istenirken, bu tip istekler, liberal geleneğe çelişki oluşturmaktadır.

UNCTAD'ın amacının gerçekleşip gerçekleşmeyeceği veya kararlarının uygulanıp uygulanmayacağı zamanla uluslararası ilişkilerdeki gelişmelere bağlıdır. Ancak

10 Zwibelhofer, H., Handel u. Hilfe, UNCTAD IV in Nairobi, Bericht u. Dokumente, s. 137 Mainz 1976.

belirli bir liberalleşme eğiliminde gözlemlenmektedir. Örneğin, kuzey-güney diyalogu ve benzeri işbirliği ve çözüm arayışları bunu göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Andersen, U.; UNCTAD, in Handbuch Internationale Politik, Opladen 1980.
- Dorner, K.; Probleme einer weltwirtschaftlichen Integration der EL., Tübingen-Basel 1974.
- Havemann, A.; Kraus, W., Handbuch für Internationale Zusammenarbeit, Baden-Baden 1977.
- Senghass, D.; Weltwirtschaftsordnung und Entwicklungspolitik, Frankfurt a. Main 1977.
- Seyidoğlu, H.; Uluslararası İktisat, Ankara 1980 ayrıca yayınlanmamış UNCTAD ile ilgili notlar.
- Zwibelhofer, H.; Handel u. Hilfe, UNCTAD IV in Nairobi, Bericht u. Dokumente, Mainz 1976.

KESİT

Sur Les Relations Economiques Turques et l'Union Economique Méditerranéenne
Beyin Örgütleri ve Ekonomik Birlikleri Üzerine

Le développement de l'économie turque est un processus complexe qui résulte de l'interaction des facteurs internes et externes, et qui est en grande partie déterminé par les conditions économiques et politiques de l'Union Méditerranéenne. L'Union Méditerranéenne est une organisation économique qui vise à promouvoir le développement économique et social des pays méditerranéens, et à renforcer la coopération économique et politique entre eux. L'Union Méditerranéenne est une organisation économique qui vise à promouvoir le développement économique et social des pays méditerranéens, et à renforcer la coopération économique et politique entre eux.

Le développement de l'économie turque est un processus complexe qui résulte de l'interaction des facteurs internes et externes, et qui est en grande partie déterminé par les conditions économiques et politiques de l'Union Méditerranéenne. L'Union Méditerranéenne est une organisation économique qui vise à promouvoir le développement économique et social des pays méditerranéens, et à renforcer la coopération économique et politique entre eux.

Dr. H. Seyidoğlu, Ankara, Turquie

Dr. H. Seyidoğlu, Ankara, Turquie

OSMANLI YÖNETİM SİSTEMİNDE TİMAR KURUMU VE DİN BÜROKRASİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER ÜZERİNE

Davut DURSUN*

ÖZET

Osmanlı yönetim sisteminin başlıca kurumlarından biri olan Timar Kurumu'nun geçmişi Selçuklu Yönetimindeki İktisat Sistemine dayanmaktadır. Selçuklu yönetiminin bir devamı olarak ortaya çıkan Osmanlı Yönetimi'nde timar, askeri, mali, idari, iktisadi ve siyasi fonksiyonları bulunan bir kurum olarak gelişmiştir. Timar Kurumunun işleyişinde din bürokrasisinin önemi, iki yönde kendini göstermiştir; birisi, din bürokrasisi mensuplarına da timarların tevcih edilmiş olması, diğeri sistemin işleminde din bürokrasisinin denetimi elinde tutmasıdır. Bu bakımdan timar kurumu ile din bürokrasisi arasında karşılıklı bir etkileşimin önemi öne çıkmaktadır.

RESUME

Sur Les Relations Entre l'Institution du Timar et la Bureaucratie Religieuse Dans l'Organisation de l'Administration de l'Empire Ottoman.

L'institution du Timar qui est un des importants institutions du système de l'administration dans l'organisation de l'Empire Ottoman, s'appuie sur le système d'Iqta chez Seldjoukides d'Anatolie. Le système de l'administration de l'Empire Ottoman, héritier des institutions administrative des Seldjoukides, qui avait créé l'institution du Timar. Il a fonctionné dans le cadre militaire, financière, administrative, économique et politique dans l'organisation de cet Etat. Les timars avaient été donné aux spahistimariotes et aux hommes religieuse qui avaient formé "la bureaucratie religieuse". Elle contrôlaient le système du Timar. Ainsi, il y avait des relations entre l'institution du Timar et la bureaucratie religieuse dans ce système administration.

Timar en geniş anlamda "muayyen bir yere ait vergi gelirlerinden bir kısmının hükümdar tarafından "havale" suretiyle bir şahsa tahsis ve tevcihi demektir"¹. Bu tanıımı biraz açmak gerekirse timar, mülkiyeti devlete ait olan bir arazinin gelirlerinin tümünün veya bir kısmının, dirlik olarak havale yoluyla bir kamu görevlisine devredilmesi ve bunun karşılığında bu kişiye bazı hizmetlerin yüklendiği malı,

* Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

1 Yücel, Yaşar; "Osmanlı İmparatorluğunda Desentralitasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, 38 (152), Ekim-1974, s. 668.

idarî ve askerî amaçları bulunan bir sistem olarak anlaşılabilir². Bu konunun en iyi uzmanlarından olan Barkan'ın timar tanımını buraya almakta yarar vardır: "Osmanlı İmparatorluğunda geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsisli selâhiyeti ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına..."³ timar denir.

Timar kurumunu anlamamıza yardımcı olacak temel konu Osmanlı Devleti'nde toprakların sınıflandırılmasıdır. Osmanlı Devleti'nde toprakların sınıflandırılması, islâmî geleneğe göre yapıldığı anlaşılıyor. Bazı Kanunnâmelerde bunları görmemiz mümkündür. İslâmın örgütlenmesinde toprak, esas itibariyle üç kısımdır: (a) Arz-ı öşrî, (b) Arz-ı Haraciyye ve (c) Arz-ı memleket⁴. Osmanlı toprak sisteminin temelini Arz-ı memleket denilen mirî arazi oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'nde topraklar, mülk, vakıf ve mirî olmak üzere üçe ayrılmakla birlikte mirî arazi, toprak sisteminin egemen türüdür.

İslâm'da arz-ı memleket, Osmanlı Hukuku'nda mirî arazi denilen toprak türünün mülkiyeti devlete ait, tasarruf hakkı ise toprağın üzerinde yaşayanlarındır. Toprağı tasarruf eden reâyânın, elde ettikleri gelirlerden şer'i ve örfî birtakım resim ve vergileri devlete vermek sorumlulukları vardır. Devlet (hükümdar), bir kısım asker ve memurlara görevlerine karşılık olarak mirî arazilerden devletin tahsil edeceği resim ve vergileri temlik yolu ile ilgililere vermektedir ki, timar sisteminin özü bu noktada saklı bulunmaktadır⁵.

Mülkiyeti (rakabe) devlete ait olan arazilerin (arz-ı memleket) gelirlerinin, çeşitli kamu görevlilerine geçimlerini ve hizmetlerine ait masraflarını karşılamak amacı ile temlik edilmesini ifade eden timar kurumunun, Osmanlı yönetimine nereden geçtiği sorunu, tarihçiler arasında tartışmalı durumunu korumaktadır⁶. Bu konudaki genel kanaat, Timar Sistemi'nin, Osmanlı Devleti'nden önce Ortadoğudaki İslâm ve Türk-İslâm yönetimlerinde bulunduğu ve Osmanlı Devleti'ne Selçuklulardan geçtiğidir⁷. Köken itibariyle İslâm yönetimlerine ve Selçuklulara dayanan timar sistemi, Osmanlıların uç beyliği dönemlerinden, ilk hükümdarlardan beri uygulanmakta olduğunu görüyoruz. 1. Murad zamanında (1362-1389) timarların tevcih edildiği belirlenmiştir. Hatta Orhan ve Osman Beyler dönemlerinde de timar sistemine raslandığı ileri sürülmektedir⁸. Timar sisteminin, Osmanlı Devleti'nde artan fetihler ve siyasi genişleme ile birlikte geliştiği konusunda da şüphe bulunmamaktadır⁹.

2 Ortaylı, İlber; *Türk İdare Tarihi*, Ankara, 1979, s. 91.

3 Barkan, Ö. Lütfi; "Timar", *İslam Ansiklopedisi*", Cilt: 12/1, s. 286.

4 Uzunçarşılı, İ. Hakkı; "Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hakanî", *Belleten*, 15 (59), Temmuz 1951, s. 384-385.

5 Meşhur Seyhülislâmlardan Ebusuud Efendi'nin Mirî arazi ile ilgili çeşitli fetvaları konuya ıfık tutmaktadır. Bkz. Düздаğ, M. Ertuğrul; *Şeyhülislam Ebusuud Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.

6 Bkz. Köprülü, Fuat; *Bizans müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İst. 1981, s. 94-130. Ayrıca; Timur, Taner; *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara, 1979, s. 150 vd.

7 Köprülü, Fuat; *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1984, s. 109.

8 Bkz. Beldiceanu, Nicoara; *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1985, s. 13-23.

9 Timur, a.g.e., s. 151.

Selçuklularda mukataa adı verilen iktâ düzeni, Osmanlı yönetimi tarafından da benimsenmiş ve timar sistemi doğmuştur. Selçuklulardaki iktâ sistemi hesaba katılmadan timar sistemi anlaşılabilir. Unutulmaması gereken bir nokta da, iktâ ve timar sistemine benzer bir sistemin Bizans yönetiminde de görüldüğüdür. Timar sistemine Bizans'ın pronoyalardan çok Selçuklu iktâ sisteminin temel teşkil ettiği daha mantıklı bir yaklaşım gibi görünüyor.

Osmanlı Devleti'nin ilk örgütlenme yıllarında mâlikane sisteminin daha belirgin olduğu görülüyor. İlerleyen yıllarda mâlikane sisteminin yerine timar sistemi öne geçmiş ve toprak, malî ve idarî sistemde hakim öge olmuştur. Önceleri sınır boylarında toprakları şenletmek için dinî ve askeri araziler mâlikane olarak verilirken XV. yüzyıl başlarından itibaren timar olarak verilmeğe başlanmıştır¹⁰. Bu dönüşüm merkezin taşradaki feodal gelişmelere imkân vermemesi ve onlara set çekmesi şeklinde işlev görmüştür. Zira, mâlikane olarak verilen arazilerde feodal yapılaşmanın kolaylıkla gelişeceği hatırlanmalıdır. Öyle ki, Osmanlı tarihini dört dönem halinde inceleyen K.H. Karpat, "merkezileşmiş yarı-feodal dönem" olarak ele aldığı 1421-1596 arasındaki ikinci dönemin sosyal ve iktisadî temelini timar sisteminin teşkil ettiğini belirtmektedir¹¹.

Osmanlı yönetiminde timar sistemini oluşturan ve doğrudan doğruya sultanın otoritesi altında bulunan mirî arazi olmakla birlikte mirî arazinin dışında vakıf ve mülk araziler de vardır. Osmanlı ülkesini timar ve vakıf arazilerden ibaret saymak gerekiyor. Anadolu ve Rumeli Eyaletlerinden daha bağımsız olan Mısır, Bağdat, Basra, Cezayir gibi eyaletlerde timar sistemi uygulanmamıştır. Buralardaki gelir fazlaları sâlyâne olarak merkeze gönderiliyordu. Doğu Anadolu'da ise Hükümet sistemi uygulanmıştır. Burada gelirlerin tümü irsi kabile beyine aittir. Sadece savaşlarda hükümdara asker vermek sorumlulukları vardır¹². Bu bakımdan timar sisteminin Osmanlı ülkesinin her tarafında uygulandığını söylemek doğru değildir.

Timar kurumu askeri, idarî ve malî açılarından incelenmelidir. Timar sistemi, hem Osmanlı idaresine, hem ordusuna, hem de maliyesine vücut vermiştir. Osmanlı ordusunun yeniçerilerden sonra en güçlü örgütü olan Timarlı sipahiler, timar kurumunun örgütlediği bir ordudur. Osmanlı ordusunun süvarilerini besleyen, eğiten ve savaşa gönderen timar kurumundan başkası değildir. Devlet hazinesine yük olmadan timar sistemi sayesinde, güçlü bir atlı ordusunun örgütlenmesi ve siyasi sistemin emrine verilmesi imkânı yaratılmıştır¹³. Hizmet cinsine göre timarların sınıflandırılması sivil timarlar ve askeri timarlar şeklinde yapılmaktadır ki, askeri timarlar, süvarilere verilen askeri timarlarla sîvari olmayanlara verilen askeri timarlar şeklinde sınıflandırılmaktadır¹⁴.

Hizmetleri karşılığında kendilerine timar verilen askeri komutanlar, beylerbeyi, sancakbeyi ve timarlı sipahiler kul bürokrasisi içinde yer almaktadırlar. Timar

10 Barkan, a.g.m., İslâm Ansiklopedisi, C. 12/1, s. 298-299.

11 Bkz: Karpat, Kemal H.; "The Stagers of Ottoman History: A Structural Comparative Approach", *The Ottoman State and its Place in the World History içinde*, Ed. By. Kemal H. Karpat, Leiden, 1974, s. 88-89.

12

13 Bkz. Shaw, Stanford; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Birinci Cilt, Türkçesi; Mehmet Harmanlı, İstanbul, 1982, s. 180-181.

14 Bkz. Beldiceanu, a.g.e., s. 28-30.

sahibi askerî komutanlar hem buldukları bölgenin yöneticiliğini yapıyor hem de savaş sırasında orduya asker sağlıyorlardı. Timar sahibi kendisine tevcih edilen timarın gelirine göre belli sayıda asker beslemekle yükümlüydü. Timar sisteminin en alt halkasını timarlı sipahiler meydana getiriyorlardı. Sipahi, timarının bulunduğu yerde yaşar, toprağında bulunan reâyâdan şer'î ve örfi vergileri tahsil eder ve gelirleriyle kendisini ve yetiştirmekle yükümlü olduğu askerleri (cebelü) geçindirirdi. Sipahi ayrıca toprağın ekilmesinden, vergilerin toplanmasından ve köylerde düzenin sağlanmasından da sorumluydu. Köyünde işlenen suçlulardan kanunnâmelerde yazılı cezimleri tahsil etmek de sipahinin hakkıdır. Timarın türüne göre cürüm ve cinayet rüsumunun yarısı veya hepsi sipahinin olabiliyordu¹⁵. Timarlı sipahiler zümesini besliyen çeşitli sosyal kategoriler ve kitlelerin bulunduğu biliniyor. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde savaşçı Türkmen akıncılarının çoğu sipahi olmuşlardır. Kapıkulları timarlı sipahileri besliyen en önemli kategoridir. Reâyânın timarlı olması teorik olarak imkânsızdır. Ama, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren reâyâdan gelenler de sipahi olmuşlardır¹⁶. Bir imar, iskan ve nüfus politikası olarak Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Rumeli'ye sürülen kişilerin timarlı sipahi oldukları, Arnavid (Arnavut) sancağına ait eski bir tahrir defterindeki kayıtlardan anlaşılabilir¹⁷.

Timarları çeşitli kriterlere göre sınıflandırmak mümkündür: Hizmet cinsine göre timarlar, gelir kökenine göre timarlar, gelir cinsine göre timarlar, gelir tutarına göre timarlar gibi. Timarlar tevcih edildikleri hizmet kriterlerine göre sınıflandırıldığında: (a) sivil timarlar, (b) askerî timarlar şeklinde ikiye ayırabiliriz. Sivil timarları, sosyal hayatla ilgili görevlere verilen timarlar ve çeşitli görevlere verilen timarlar oluşturmaktadır. Timarları gelir kökenine göre tasnif ettiğimizde kentsel timarlar, kırsal timarlar ve karma timarlar karşımıza çıkmaktadır. Gelir cinsine göre sınıflandırıldığında divanı timarlar, bütün timarlar ve diğer timarlar söz konusu olmaktadır. Timarları gelir tutarına göre sınıflandırsak has, zeamet ve timar şeklinde ayırmamız gerekir. Timarları serbest timarlar ve serbest olmayan timarlar şeklinde de sınıflandırabiliriz¹⁸. Burada sadece gelir miktarına göre yapılan sınıflama ile serbest ve serbest olmayan timarlar üzerinde durmakla yetineceğiz.

Serbest timarlar, "Padişah hasları ile sultan ve vezir vakıflarından başka; vezir, beylerbeyi, sancak-beyi, nişancı, defterdar, divan kâtipleri, çavuşlar, çeribaşları, sü-başılar ve dizdarlar vb. gibi yüksek rütbeli idare amirleri ile diğer memur ve askerlerin has ve zeametleri, idarı ve malı bakımından bâzı imtiyazlara sahip" timar-

15 Shaw, e.g.e., C. I, s. 51 ve 183.

16 Bkz. Barkan, a.g.m., İ.A., 12/1, s. 313.

17 Muhtelif timar kayıtlarında "Saruhanludur, sürülüp gelmiş" (Timar No: 229), "Saruhanlı süregelmişin oğludur..." (Timar No: 230), "Saruhanludur..." (T. No: 231). "... Anadoludan sürülüp gelen tatarlar..." (T. No: 248), "Engürücüdür..." (T. No: 111), "Kastamonülü" (T. No: 102), "Yenişehirli, Saruhan ilinde timar vermiş Saruhanlılar ile sürülüp gelmiş" (T. No: 115), "Taraklıborlu'dan sürülüp gelmiş adamlardandır" (T. No: 53) gibi kayıtlar bulunmaktadır. Bunlar Anadoludan sürülenlerin timarlı sipahi olduklarını göstermektedir (Bkz. İnalçık, Halil; *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, Muhtelif sayfalar).

18 Bkz. Beldiceanu, a.g.e., s. 27-47.

lardır ki, bunlara serbest timar deniyordu¹⁹. Serbest timarlarda rüsum-i serbestiye denilen gelirler dirlik sahibine ait olup ortakçısı yoktur. Cürüm ve cinayetlerden tahsil edilen cerime (para cezası)'ler rüsum-i serbestiyenin en önemli kalemini teşkil ediyordu. Serbest timarların dışında kalan diğer timarlara da serbest olmayan timarlar denirdi ki, buralarda yaşayan reâyânın cürüm ve cinayetlerinden tahsil edilen cerimelerin yarısı Sahib-i Arz olarak sipahinin, diğer yarısı da subaşınındı²⁰.

Timarların gelir miktarlarına göre sınıflandırılması, en çok bilinen sınıflama türüdür. Yıllık gelir miktarına göre timarlar üçe ayrılırlardı: (a) Has: Yıllık geliri 100.000 akça'dan çok olan timarlara has denirdi. Padişah, padişah ailesi ve vezirlik rütbesine sahip kişilere tevcih edilen timarlar haslardır. Padişah haslarına "Havass-ı Hümayun", vezirlerinkine "Vüzera Hassı" deniyordu. Vüzera Haslarında tasarruf hakkı irsî değildir, göreve bağlıdır. Vezir, görevde kaldığı müddetçe timarı tasarruf eder, görevi bitince timarı da elinden alınırdı. Vezirlerin dağınık halde bulunan haslarını Voyvoda veya Kethüda adındaki görevliler yönetiyorlardı. (b) Zeamet: Yıllık geliri 20.000 akça'dan çok olan timarlara zeamet denirdi. Zeametler, belirli şartlarda irsî olarak babadan oğula geçebilirdi. (c) Timar: Yıllık geliri 3000-20.000 akça arasında olan sipahi dirliklerine de timar denirdi²¹.

Timarların yıllık gelirlerine göre has, zeamet ve timar şeklinde sınıflandırılması, her zaman geçerli olan bir sınıflandırma olmadığı görülmüyor. Timar kavramı, her zaman yıllık geliri üçbin ile yirmibin akça arasında olan dirlikler için kullanılmamıştır. Timar kavramının, hâsları da içine alan genel bir kavram olarak da kullanıldığı tahrir defterlerinde görülmüyor. H. 835 tarihli Arnavid sancağı tahrir defterinde timar kavramı, has ve zeametleri kapsayan genel bir kavram olarak kullanılmakta ve hatta defterde zeamete hiç yer verilmemektedir²².

Timar sahibinin (Sahib-i Arz) gelirleri örfî ve şer'î resim ve vergilerden ibarettir. "Rusûm-i Örfiyye" denilen Örfî vergiler, resm-i çift, ispence, bad-ı havâ, resm-i hınzır, Cerîmeler, adat-ı ağnam, bac-ı bazar, sıkt-ı bazar gibi vergilerden ibarettir ki bu vergileri Sultan kendi siyasî otoritesine dayalı olarak koymuştur. Rüsum-i Şer'îye denilen şer'î vergiler de öşr, cizye ve haraç gibi vergilerden ibarettir²³.

Timar gelirleri söz konusu edildiği zaman timar sisteminin en önemli ögesi olan reâyâ üzerinde de durmak zorunlu hale gelmektedir. Timar sahibi olan kişi Sahib-i Arz olduğu gibi, aynı zamanda Sahib-i Raiyyet'tir. Yani, timar sahibi hem toprağın hem de toprak üzerinde yaşanların sahibi konumundadır. Reâyâ, toprağa tasarruf eden, ekip biçen, yöneten kesimi ifade etmektedir. Timar sahibinin defterine bir kısım raiyyet isimleri kaydedilmektedir. Dirlik sahibi kendi defterine kaydedilen raiyyet üzerinde bazı haklara sahiptir. Dirlik sahibinin raiyyet üzerindeki en önemli hakkı, onlardan çeşitli örfî ve şer'î vergiler tahsil etme hakkına sahip olmasıdır. Sipahi ile reâyâ arasındaki ilişkilerde feodalite sorunu gelip dayanmaktadır. Burada feodalite sorununu tartışmamız imkansızdır. Şu kadarını belirtmek gerekir ki, Osmanlı toplumunun feodallığı tartışması halen tarihçiler arasında önemini korumaktadır. Osmanlılar köylü kitleleri çeşitli kategorilere ayırmayıp hepsini birden reâyâ

19 Barkan, a.g.m., I.A., 12/1, s. 310.

20 Aynı makale, s. 310-312. Ayrıca; Beldiceanu, a.g.e., s. 31-33.

21 Bkz. Ortaylı, a.g.e., s. 96-97.

22 İncalcık, a.g.e., s. 24.

23 Bkz. Beldicenu, a.g.e., s. 58-62; İncalcık, a.g.e., s. 27-28.

olarak kabul etmişlerse de üretim ilişkileri, sorumlulukları ve hakları açısından soruna bakıldığında reâyâ kitesini kategorileştirmenin mümkün olduğu söylenebilir²⁴. Vurgulanması gereken bir diğer nokta da, Osmanlı toplumundaki feodal gelişmelerle Batı toplumlarındaki servaj sisteminin oldukça farklı niteliklere sahip olmasıdır. Tımar sahibi sipahinin veya diğer kamu görevlisinin reâyâ'dan isteyeceği vergi ve diğer sorumluluklar kanunnâmelerde ayrı ayrı tasrih edilmiş ve uygulamadaki aksaklıklar kadı'nın denetimine verilmiştir²⁵.

Tımar sahibi sipahi kendi defterlerinde yazılı raiyyetin tımarında çalışmasını denetlemek hakkına sahiptir. Reâyânın çiftini terkederek başka bir yere göçmesi tımar sahibine "çiftbozan vergisi" denilen bir tazminat ödemesini gerektirmektedir. Bu düzenlemenin hür köylülükle bağdaşır bir tarafının bulunmadığı açıktır. Ne var ki, Osmanlı yönetimi tarımsal üretimin devamlılığını sağlamak, denetlemek ve verimin düşmesini önlemek için bu tür kayıtlar koymakta tereddüt etmemiştir. Çiftini terkedip başka tarafa giden reâyâ, mahkeme kararı ile on sene içinde geriye "göçürüle" bilinirdi²⁶.

Tımar kurumu hakkında verilen genel ve özet bilgilerden sonra tımar kurumunun din ve dinî örgütlenme ile olan ilişkisine geçebiliriz. Konunun girişinde de belirtildiği gibi tımar sistemi dinî örgütlenmeyi iki noktada ilgilendirmektedir. Daha doğrusu tımar kurumu ile dinî bürokrasi arasındaki ilişkiler iki alanda toplanmaktadır. Birisi, din bürokrasisine mensup olan bazı görevlilere de tımar tevcih edilmiş olması, diğeri de tımar sisteminin işleyişinde din görevlilerin, özellikle de kadı'nın oynadığı roldür.

Yukarıda tımarları sınıflandırırken hizmet cinsine göre yapılan sınıflamada tımarların sivil tımarlar ve askerî tımarlar şeklinde ikiye ayrıldığını görmüştük. Sivil tımarların sosyal hayatla ilişkin görevlilere, manevî hayatla ilişkin görevlilere ve diğer çeşitli görevlere tahsis edilen tımarlardan ibaret olduğunu da belirtmiştik. Bu sınıflandırma içerisinde dinî bürokrasiye mensup kadı, imam, müezzin ve benzeri görevlilere de tımarların tahsis edildiğini görmekteyiz. Tımarlar sadece askerî-idarî kurumlarda görevli süvarilere ve süvari olmayanlara verilmiş değildir. Asesbaşılara, muhtesiblere, kadınlara ve bunlara benzer diğer sivil görevlilere de tımarlar verilmiştir.

Kadınlara tevcih edilen tımarlarla ilgili olarak iki ayrı uygulama gerçekleşmiştir. Uygulamanın ilk şekli; bazı tımarların kadılıklara verilmiş olmasıdır. Yani, tımar kadıya değil kadılık örgütlerine verilmiş ve o anda kadılık yapan kişinin tasarruf etmesi sağlanmıştır. Tımar kadının şahsına değil kadılık örgütüne bağlı kaldığından ka-

24 Osmanlı reâyâsının kategorileştirilmesi için bkz. Timur, a.g.e., s. 160-173.

25 Bkz. İnalçık, a.g.e., s. 31-33; Raiyyetin yükümlülüklerin sancak kanunlarında gösterildiğine dair bir örnek için bkz. Nagy, Gyula K.; *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri*, Ankara 1971, s. 1-6.

26 Bkz. Barkan, a.g.m., İ.A., 12/1, s. 307. Çiftçinin göçürülmesi ile ilgili çeşitli fetvâlar vardır: "Mesele: Sipahinin raiyyeti karyesinden vatani terkedip başka bir karyede mütemekkin olsa on yıl geçmeden sipahi (reayasani) bulup eski karyesine iletmeğe kadir olur mu?

Cevap: OLUR." (Mehmet Bahai). Bu fetva on yıl geçmeden çiftini terkederek başka yere giden reayanın eski yerine göçürülebileceğini tecviz etmektedir. (Bkz. Albayrak, S.; *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İstanbul, tarihsiz, s. 209-210.)

dının görevden ayrılması, başka bir yere nakl olması durumunda kendi tasarrufundan çıkar ve bu makama gelen yeni kadı tarafından kullanılmaya başlanırdı. Arnavid sancağı defterinde 84 numara ile kayıtlı Timâr-ı Kâdî-i Kanina'da şu kayıt bulunmaktadır: "Bundan önden (اوکوپین) gelen kadılar tasarruf ederlermiş", yine aynı defterde 190 numaralı Timâr-ı Kâdî-i Belgrad kaydında da "bundan önden kadı olanlar yeyugelmiş..." ifadesi bulunmaktadır²⁷ ki, bu tarihi belgeler bize bazı timarların kadılık örgütüne bağlı olarak tevcih edildiklerini ve o makamda bulunan kişilerce tasarruf edildiğini göstermektedir.

Kadırlara timar tevcihi ile ilgili ikinci uygulama, bazı timarların kişisel olarak kadılara verilmiş olmasıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz Arnavid sancağı defterinde muhtelif timar kayıtlarında kadı olan kişilere timar tevcih edildiğini görmekteyiz²⁸. Kadılara tevcih edilen timarlarla ilgili bir hususa dikkat çekmeliyiz; bir timarın kadı tarafından elde bulundurulması her zaman askerî sorumluluklara bağlanmış değildir. Bazı durumlarda timar sahibi kadı, kişisel askerî sorumluluklardan muaf tutulmuştur ama sefere başka savaşçılar yollamak şeklinde bir sorumluluğu vardır. Bazı durumlarda ise, bir timarlı sipahi gibi, sefere timar sahibi kadı kendisi gitmek zorunda kalabiliyordu²⁹. Meselâ, yukarıda belirtilen 84 no'lu Timâr-ı Kâdî-i Kanina'da, herhangi bir askerî sorumluluk kaydına raslamıyoruz. Bu durumda Kanina kadısının askerî sorumluluğunun bulunmadığı söylenebilir. 190 No'lu Timâr-Kâdî-i Belgrad kaydında ise "cebelü-1" kaydına raslamaktayız ki, bu Belgrad kadısının askerî sorumluluğunun bulunduğunu, sefere bir savaşçı göndermekle yükümlü olduğunu göstermektedir. Yine 241 No'lu Timâr-i Yenice kale kaydında, hiçbir askerî sorumluluk belirtilmezken 287 no'lu Timâr-i Kâdî-i Akçahisar kaydında "oğlan" sorumluluğunun bulunduğuna raslamaktayız. Bu örnekler timar sahibi kadıların, bazısının askerî herhangi bir sorumluluğu bulunmadığını, bazısının ise çeşitli askerî sorumlulukları bulunduğunu göstermektedir. Askerî yönetimle daha çok ilgili olan timar sisteminin bu uygulamasının anlaşılmasında yardımcıdır.

Dini örgütlenme içinde yer alan kadılara timarlar verildiği gibi daha alt seviyedeki din adamlarına; iman, müezzin gibi görevlilere de timarlar verilmiştir. Arnavid Sancağı Defteri'nde konu ile ilgili çeşitli kayıtlar bulunmaktadır. 145 No'lu Timar'da "bu köy iman ilyas elinde idi, fevt olmuş şimdiki halde yarusi büyük oğlu Muhammedü'ye..." kaydı vardır. 148 No'lu timarda "Timâr-ı Angeles (انگلس) merhum Sultan zamanında Metropolit (مشره پوليد) yermiş. Sultanımız zamanında kal'a imamına vermişler..." kaydına raslamaktayız. 83 No'lu timarda da "bu korpişte adlu köyden sancak-beğleri marifetiyle imam muslihiddin altı ev hisse yermiş..." kaydı vardır. Bu kayıtlar imamlara da timar tevcih edildiğini göstermektedir. İmamların dışında birer din görevlisi olan hatib, müezzin gibi kişilere de timarlar verilmiştir. Özellikle şehzadelerin eğitimi ile ilgilenen lalalara ve padişah hocalarına geniş miktarda timarlar verildiği bilinmektedir³⁰.

27 Bkz. İnalçık, a.g.e., s. 38 ve 70.

28 Arnavid Sancağı Defterinde 14, 26, 56, 84, 103, 110, 118, 131, 155, 190 ve 287 nolu timarların kadılara tevcih edildiği görülmüyor (Bkz. İnalçık, a.g.e., muhtelif sayfalar).

29 Beldiceanu, a.g.e., s. 34-36.

30 Bkz. Beldiceanu, a.g.e., s. 37-42.

Timarların sadece müslüman din görevlilerine değil hıristiyan din görevlilerine de verildiği, piskoposlarla metropolitlerin timarlardan tasarruf ettiklerini de belirtim³¹.

Din bürokrasisi mensupları, timar tevcihlerinden yararlanırlarken timar sisteminin işleyişinde de önemli işlevler görmüşlerdir. Ulemeden gelen kadılar, timarların tahrirlerinde en güvenilir kişiler olarak görev almışlardır. Osmanlı Devleti'nde bir yer fethedildiğinde oranın tahriri yapıldı. Tahrir görevi, rüşvet ve suistimallere oldukça müsait bir görev olduğundan bu görev en güvenilir kişilere verildi. Tahrirle görevlendirilen "emin"ler, ilgili bölgeye giderler ve devlet adına her türlü gelir kaynağını tesbit ve tevzii ederlerdi. Böylesine etkin ve önemli iş için genellikle nüfuzlu beyler ve kadılar görevlendirilmiştir. XV. yüzyılda Rumeli'nin tahriri işinde genellikle ümeradan kişiler görevlendirilmekle birlikte kadılar da "emin"lere yardımcı rolünde bulunuyorlardı³². Timar tahrirlerinde kadılara görev verildiğinden, dinin timar kurumunun işleminde belli bir etkinliği bulunduğu söylenebilir.

Timar sisteminin işleminde kadılara düşen bir diğer görev de sistemin işleyişini denetleme ve herkesin kanunlar dahilinde hareket etmesini sağlamadır. Yukarıda belirtilmiş olduğu gibi timar sahibi ile raiyyet arasındaki ilişkiler sorumluluklar ve ödevler sancak kanunnâmelerinde belirtilmiştir. Raiyyetin sipahiye ödemek zorunda olduğu dinî ve örfî resim ve vergiler, raiyyetlik resûmu, angarya vb. sorumluluklar kanunnâmelerde tasrih edilmiştir. Teorik olarak sipahinin kanunnâmede bulunmayan herhangi bir şeyi reâyâdan talep etmesi mümkün değildir. Sipahi-raiyyet ilişkilerini denetliyen kadı ve merkezdeki Divan-ı Hümayun örgütleridir. Raiyyetin merkeze ilettiği şikâyetlerde teftiş görevinin kadılara verildiğini de belirtmeliyiz³³. Yine dinî bürokrasi mensubu olan müftüler de sipahi-raiyyet ilişkilerindeki sorunlarla ilgili verdikleri fetvâlarla timar sisteminin işleminde katkıda bulduklarını söylemek gerekir. böylece Dinî örgütlenmenin, daha doğrusu dinî bürokrasinin timar sisteminin işleminde önemli görevleri bulunduğu ve kadırsız bir timar sisteminin düşünülmeeyeceği ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

Sonuç olarak, Osmanlı yönetiminin en önemli kurumlarından biri olan idarî, askerî, malî ve siyâsî işlevleri bulunan timar kurumunun oluşmasında, işleminde ve denetlenmesinde din bürokrasisinin önemli işlevler gördüğünü söyleyebiliriz. Daha çok kapıkulu mensuplarına verilen timarlardan dinî bürokrasi mensuplarının da istifade ettikleri, kimisinin askerî sorumluluğu bulunduğu halde kimisinin askerî sorumluluğu olmadığı anlaşılmış oluyor. Timar sistemine kul bürokrasisinin ege-men olduğu söylenebilirse de denetimin dinî bürokrasinin elinde olduğu unutulma-

31 Arnavid Sancağı Defterinde 100, 270, 122 ve 299 nolu timarların hıristiyan din görevlilerine ait olduğunu görüyoruz (Bkz. İnalçık, a.g.e., s. muhtelif sayfalar).

32 Timar tahrirleri için bkz. İnalçık, a.g.e., "Giriş" in tümü.

33 "Kadı teftişede, göze ma'lum olduktan sonra ki gereği gibi hakkında gele, ta ki bir kimesine daha eyle etmeye". (İnalçık, Halil ve Anhegger, Robert, yayınları); *Kanunnâme-i Sultan-i Ber Müceb-i Örf-i Osmani: II. Mehmed ve II. Beyazid Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kanunnâmeler*, Ankara, 1956, s. 42.

malıdır. Osmanlı siyasi-idarî sisteminin en belirgin özelliği olan dinî güçler ile sivil güçlerin birbirini dengelemeleri durumunun timar sisteminde de görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Din bürokrasisi timar sisteminin hem işlemlerini denetlemekte hem de ondan kapıkulları gibi yararlanmaktadır.

KAYNAKLAR

- Albayrak, Sadık; *Budin Kanunnâmesi ve Osmanlı Toprak Meselesi*, İst., tarihsiz.
- Barkan, Ömer Lütfi; "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 12/1, İstanbul.
- Beldiceanu, Nicoara; *XIV Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar*, Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara, 1985.
- Düzdağ, M. Ertuğrul; *Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvâları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul, 1972.
- İnalcık, Halil ve Anhegger, Robert (Yayımlayanlar); *Kanunnâme-i Sultan-i Ber Müceb-i Örf-i Osmani*, Ankara, 1956.
- İnalcık, Halil; *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arnavid*, Ankara, 1954.
- Karpat, Kemal H.; "The Stages of Ottoman History: A Structural Comparative Approach", *The Ottoman State and Its Place in the World History*, içinde Ed. by. Kemal H. Karpat, Leiden, 1974.
- Köprülü, Fuat; *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1981.
- Köprülü, Fuat, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, Ankara, 1984.
- Nagy, Gyula K.; *Kanunî Devri Budin Tahrir Defteri*, Ankara, 1971.
- Ortaylı, İlber; *Türk İdare Tarihi*, Ankara, 1979.
- Shaw, Stanford; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Birinci Cilt, Türkçesi: Mehmet Harmanlı, İstanbul, 1982.
- Timur, Taner; *Osmanlı Toplumsal Düzeni*, Ankara, 1979.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı; "Kanun-ı Osmani Mefhum-ı Defter-i Hâkani", *Bellekten*, 15 (59), Temmuz-1951.
- Yücel, Yaşar; "Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler", *Bellekten*, 38 (152), Ekim-1974.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL TOURISM*

Ömer AKAT**

ÖZET

Turizm: "İnsanların kendi ülkelerinde ve diğer ülkeler arasında hareketidir" diye tanımlanabilir. Tarihçesi çok eski sanılan turizm, bir ekonomik olgu şeklinde, ancak 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmıştır. Uluslararası turizmin büyük bir kısmı OECD ülkeleri arasında gerçekleşmekte, az gelişmiş ülkelerde kalkınmalarını sağlayabilmek için ihtiyaç duydukları dövizlerin önemli bir kısmını turizmden elde etmeye çalışmaktadırlar. Özellikleri ve etkisi açısından, uluslararası turizm 21. yüzyılda önemli bir ekonomik varlık olma yolundadır. Bu durumda, sağlıklı bir gelişme için, ülkelerin kendilerine uygun olacak kontrol, organizasyon ve pazarlama tekniklerine önem vermeleri gerekecektir.

SUMMARY

Tourism is defined as "the movement of people within their own country and across national boundaries". It is a fairly recent economic phenomenon emerging in its international flow virtually after The Second World War. Most of the international journeys take place in the OECD area. Many countries, including developing ones, recognise the economic and social forces of the industry and utilise their tourism resources for national development. International tourism may become the greatest economic entity by the twenty-first century. If that is the case, countries have to institute proper control, organisation and marketing techniques to ensure a healthy development of the tourism industry.

I. DEFINITION

What is tourism? What is a tourist? These questions raise the problem of definition. Tourism is defined as the movement of people within their own country (domestic tourism), and across national boundaries (international tourism). Broadly

* The article is based on the author's Ph. D. Thesis, submitted to the School of Management, University of Bath, England (1982).

** Dr. Akat (B. Sc.: University of Uludağ/Turkey, P/G Dipl., M. Sc.: University of Strathclyde/Scotland, Ph. D.: University of Bath/England) is an Associate Professor at the Faculty of Economics and Administrative Sciences, University of Uludağ, Bursa/Turkey.

speaking, a tourist is someone who travels away from home. Up to 1963, The Tourism Committee of the *Organisation for Economic Co-Operation and Development (O.E.C.D.)*, recommended to the member countries this definition of a "foreign tourist": "any person visiting a country other than that in which he usually resides, for a period of at least 24 hours"¹. The following are therefore considered as tourists:

- a) Persons travelling for pleasure, for family reasons, for health etc.;
- b) Persons travelling to meetings, or in a representative capacity of any kind (scientific, administrative, diplomatic, religious, athletic etc.);
- c) Persons travelling for business reasons;
- d) Persons arriving in the course of a sea cruise, even when they stay less than 24 hours (The latter should be recognised as a separate group, if necessary disregarding their usual place of residence).

The above definition could also apply to domestic tourism. A tourist is then: "Any person visiting a place for a period of at least 24 hours". In 1963, The United Nations Conference on International Travel (Rome), considered a definition and recommended that "visitor" which, for statistical purposes "describes any persons visiting a country other than that in which he has his usual place of residence, for any reasons other than following an occupation remunerated from within the country visited"². This definition covered the following:

- 1- "Tourists", i.e. temporary visitors staying at least 24 hours in the country visited and the purpose of whose journey can be classified under one of the following headings:
  - a) Leisure (recreation, holiday, health, study, religion and sport);
  - b) Business, family, mission, meeting;
- 2- "Excursionists", i.e. temporary visitors staying less than 24 hours in the country visited (including travellers on cruises).

Although all member countries recognise the value of these definitions, it is not always possible for them in practice to count the tourists defined in this way. Normally, they count not the number of tourists but the number of tourist arrivals and departures of "nights". The statistics collected by the Member countries and other countries through these different systems are not easily comparable; it is thus difficult to group them together and only a very rough assessment can be made of the aggregate growth of tourism in the Member countries in particular.

II. THE HISTORY OF TOURISM

Even if it is often said to the contrary, tourism is a fairly recent economic phenomenon. In the history of economic thought, one can find but rare instances of authors who have made use of examples of tourism in order to justify their

---

1 Organisation for Economic Co-operation and Development (O.E.C.D.), "Tourism Policy and International Tourism in O.E.C.D. Member-countries, 1979", O.E.C.D., Paris, 1979, p. 5.

2 World Tourism Organisation (W.T.O.), "Guidelines for the Collection and Presentation of International Travel Statistics", W.T.O., Madrid, 1974.

theories. Thomas Mun in his "England's Treasury by Foreign Trade, 1620"³, on the subject of money spent by travellers, speaks of "petty things" with reference to England's balance of payments; and it can not be argued that he was wrong. Even Mun, however, as in the case of many who devote themselves to the study of the history of tourism, starts with this simple equation; that he who travels is a tourist: and going back in time, such research always concludes with the discovery that tourism has always existed and that it is born with man.

In the definition of the tourist phenomenon, spatial displacement is, however, a necessary condition but is not sufficient in itself: it should be accompanied by a transfer of income which is to be spent on "Leisure" and which accompanies the traveller.

Within this kind of framework, the history of tourism is probably much more recent than it is usually supposed to be: it is true that popular tradition recorded in written form only a few centuries ago, is full of merchants and sailors who travel the world, and slaves transported from one country to another, or of damsels seduced by foreigners to faraway lands, but in our time no-one would ever say that a phenomenon similar to that of tourism can be seen in any of these above-mentioned examples, or indeed in any others connected with belligerence, and so too it would be a bitter irony to name as tourists, emigrants in search of work or those who are driven to leave their own country in order to enrich their cultural background or to improve their professional skills.

Among all the forms of tourism known from ancient times, only that connected with sport or religion seems to have attained a relative importance in the economic and social fields, and this only in rather special circumstances; in Roman times in a somewhat limited number there are cases of a "second home"; meanwhile in the case of thermal tourism (spa resorts), which has been known for a very long time, one can speak of real tourism only if one is to insist on the total inefficiency of the cures which are administered in these resorts.

In short, tourism has lost its character of a typical literary (phenomenon) after the period of The Industrial Revolution; it has acquired the aspects of an economically significant phenomenon, particularly in its international flow virtually after The Second World War.

III. THE SCALE AND NATURE OF INTERNATIONAL TOURISM

Tourism, that is, travel away from home for business, health, religion, or pleasure, first became popular in the late 18th century⁴. It was made possible by the increasing wealth and leisure time of people in the industrialised world, and by the new means of mass movement-railways, ships, then mechanised road transport, and finally the airlines.

Up to The Second World War, International Tourism (i.e. travel between countries) was largely confined to North America, Europe and The Mediterranean.

---

3 This is quoted by G. Young in "Tourism-Blessing or Blight?", Pelican, London, 1973, p. 1.

4 Though Large-scale religious pilgrimages have taken place over two or more thousand years.

The last 20 to 30 years, however, have seen both a phenomenal growth in the total volume of tourism, and in its geographical spread so that almost every country in the world now receives significant numbers of visitors.

International Tourism has been one of the fastest growing industries in the world. It has grown in scale from 55 million individual journeys in 1958 to 265 million in 1978, a more than forefold increase in two decades; and is expected to continue to grow in the years ahead, the prospect thus being that it may double its present volume by the early 1990's.

According to W.T.O.'s reports, in 1978, International Tourist Arrivals reached 265 million in the world, an increase of between 8 and 10 % since 1977. The corresponding rise in International Tourist Receipts was 11 % - to a 1978 level in excess of \$ 60 billion. Over the last two decades, between 1958 and 1978, International tourist Arrivals arose at an annual average rate of 8 % whilst receipts from International Tourism recorded an average growth of 13 % annually in current terms. The impact of the O.P.E.C. decision to boost oil prices to the extent that the price of aviation fuel quadrupled between March 1973 and March 1974⁵. This, as can be seen in the following table, Table 1., caused a decline in tourist arrivals in 1974 (the first for over two decades), followed by a year of slow recovery was complete and new record levels of tourism were being established.

Table: 1
International Tourist Arrivals and Receipts

Year	Tourist Arrivals No (Mn.)	Annual Increase (%)	Tourist Receipts (a)	
			AMT. (U.S. Dollar)	Annual Increase (%)
1958	55	—	5.4 bn.	—
1968	140	—	13.8	—
1969	154	10.3	15.4	11.6
1970	168	9.3	17.9	16.2
1971	182	7.8	20.9	16.8
1972	198	9.1	24.2	15.8
1973	215	8.6	27.6	14.0
1974	209	— 2.8	29.0	5.1
1975	213	2.0	34.0	17.2
1976	219	2.8	43.5	27.9
1977	240	9.6	54.0	24.1
1978 (b)	265	10.4	62.5	15.7

(a) Current prices

(b) Provisional

Source: W.T.O.

Clearly, a different picture emerges when international tourist receipt figures are examined. Growth has been consistent through out the last decade and the rate

5 R. Cleverdon, "The Economic and Social Impact of International Tourism on Developing Countries", E.I.U., *Special Report No. 60*, London, May 1979, p. 11.

of growth only slightly hindered by the oil price increases, however, the data in Table 1. relate to receipts in current terms, not at constant prices, and the high rates of growth are principally due to inflation particularly in 1975 when 2 % increase in tourist arrivals produced a 17 % rise in tourist receipts and in 1976 when a 2.8 % volume growth was accompanied by a 28 % value increase.

In order to analyse the character of world tourism one should break down the arrival figures in four segments:

- a) Long-haul or intercontinental movements, between Europe and Asia, North America and The Pacific, or traffic over the North Atlantic;
- b) Short-haul traffic which may be defined as inter-regional or intraregional, between South Asia and the ASEAN or East Asia or within each regional group like Africa, Latin America, Western Europe and Eastern Europe;
- c) Movements across the borders, as between Belgium and France, Germany, and Austria;
- d) Domestic tourism within national borders.

Of the "domestic" or "national" tourism (i.e. journeys which do not cross national boundaries), the majority falls within countries in the developed world. These countries and particularly those of North America, Europe, Japan and Australasia - are also the origin of the overwhelming bulk of international journeys. For instance, of the 243.6 million international tourists counted in 1977 nearly 153 million crossed - crossed frontiers within Europe, 24.5 million travelled between the U.S.A. and Canada, 4.5 million between The U.S.A. and Mexico. The world figures of international tourism are thus slightly deceptive because inter - regional and intra-regional tourism is the predominant component. Even the most high density long-haul route of the world, the North Atlantic, in 1979 carried only 5.5 million tourists including cruise passengers⁶. Moreover, most of the international journeys also have their destination in the developed world: Thus Europe now attracts 73 % of the world total of international journeys (See Table 2).

Table: 2
International Tourist Arrivals by Region, 1974-78

Regions	1974	1975	1976	1977	1978
Europe	144.4	148.0	165.0	178.3	194.3
Americas	40.0	41.6	43.5	45.1	48.2
Asia Pasific	7.5	8.1	9.2	10.2	12.4
Africa	3.9	4.3	4.1	4.5	5.0
Middle East	4.3	3.4	3.6	3.5	4.0
South Asia	1.3	1.5	1.6	2.0	1.9
TOTAL	201.4	206.9	227.0	243.6	265.8

Source; W.T.O. 1979.

6 S. N. Chib, "Tourism and The Third World", *Third World Quarterly*, Vol. II, No: 2, April 1980, p. 284.

IV. TOURISM IN THE O.E.C.D. AREA AND ITS ECONOMIC SIGNIFICANCE

A common feature of O.E.C.D. Member countries has been the similarity of the economic thinking and social aims which have gradually come to underline most of their tourism policy decisions over the last two decades.

In most O.E.C.D. countries tourism has become an important service industry which attracts substantial amounts of foreign exchange and generates a considerable volume of employment, both for their nationals and for migrant workers.

Table: 3
International Tourist Receipts in O.E.C.D.
(rounded figures in million of U.S. Dolar)

O.E.C.D. MEMBER COUNTRIES	1977	1978	%
Austria	3,748	4,716	+ 25,8
Belgium-Luxembourg	1,163	1,249	+ 7,4
Denmark	940	1,125	+ 19,7
Finland	355	419	+ 18,0
France	4,384	5,903	+ 34,6
Germany	3,972	4,813	+ 21,2
Greece	981	1,326	+ 35,2
Iceland	15	19	+ 26,7
Ireland	345	463	+ 34,2
Italy	4,762	6,285	+ 32,0
Netherlands	1,110	1,254	+ 13,0
Norway	485	558	+ 15,1
Portugal	405	600	+ 48,0
Spain	4,003	5,488	+ 37,1
Sweden	466	538	+ 20,6
Switzerland	1,943	2,446	+ 25,9
Turkey	205	230	+ 12,2
United Kingdom	3,803	4,464	+ 17,4
A. TOTAL EUROPE	33,065	41,896	+ 26,7
Canada	1,616	1,722	+ 6,6
U.S.A.	6,164	7,070	+ 14,7
B. TOTAL NORTH AMERICA	7,780	8,972	+ 13,0
Australasia	346	393	+ 13,6
New Zealand	155	166	+ 7,1
Japan	425	470	+ 10,6
C. TOTAL AUSTRALASIA-JAPAN	926	1,029	+ 11,1
D. TOTAL (A + B + C) O.E.C.D. COUNTRIES	41,771	51,717	+ 23,8
TOTAL WORLD	54,000	62,500	+ 15,7

Source; W.T.O., O.E.C.D.

Business trips and private travel combine to give tourism a major role in the economies of many countries in the O.E.C.D. Totalling almost \$ 52 billion in 1978, international receipts from tourism of the O.E.C.D. countries accounted for some 80 % of world tourism receipts as against 77 % in 1977. (See Table 3.).

International tourist receipts in terms of United States Dollars on the whole, showed particularly high growth rates in 1978 over the preceding year, both at individual Member-country level and for the O.E.C.D. area as a whole. This high growth rate is partly attributable to the persistence of inflation at various levels in the O.E.C.D. area (averaging 7 %) and fluctuations in the exchange rates for the U.S. Dollar used as money of account and for the national currencies of the other Member-countries.

Moreover, in 1978 for all O.E.C.D. countries foreign tourists from other Member-countries accounted for a large percentage of both arrivals at frontiers and nights spent.

The 6 % increase in these receipts over the previous year (in real terms) was higher than the rate of growth of G.N.P. in the O.C.E.D. area as a whole (3.7 %)⁷. The share of international tourist receipts in exports of goods and services and the share of expenditure in imports for the O.E.C.D. area continued to increase in 1978 to reach 4.5 % and 4.9 % respectively. (See Table 4.).

One noteworthy development is that O.E.C.D. countries are prospecting for customers throughout the O.E.C.D. area, not considering as an obstacle the distance between Europe, North America and Japan-Australasia. Air transport can considerably increase the share of each of these three groups in the tourist market of the other two.

The North Atlantic can be seen as a testing ground; new developments on this run in 1978 and in the following years could lead to major changes in the concept of international air transport. Popularisation of this type of transport through a substantial of fares and the streamlining of ground and air services should, in the long run, lead to a sharp expansion of international tourism throughout the O.E.C.D. area.

As a consequence, the competition that now takes place is between tourist receiving regions as well as between countries. The increasing role of regions in promoting their tourism has, in turn, strengthened local co-operation between the public and the private sectors. The most remote and least developed regions are thus more easily integrated into the overall economic activity of the O.E.C.D. area.

Given the range of motivation age group and income level of tourists, Member countries have sought to improve the quality/price ratios of their facilities to cater for the very different social economic categories of tourists however they travel. They have also tried to make their tourism more internationally competitive. These two types of action explain in part the expansionary trend of both domestic and international tourism in the O.E.C.D. area.

7 O.E.C.D., "The OECD Observer" No. 101, Paris, November 1979, p. 35.

Table: 4
Share of International Tourist Receipts in Exports of Goods and Services
and The Share of Expenditure in Imports (1977-78)

O.E.C.D. MEMBER-COUNTRIES	Receipts in exports (%)		Expenditure in imports (%)	
	1977	1978	1977	1978
EUROPE	5,4	(5,7)	4,9	(5,3)
Austria	21,7	22,0	10,0	9,9
Belgium-Luxembourg	2,0	2,4*	3,3	3,9*
Denmark	6,5	6,6	5,7	6,1
Finland	4,1	4,2*	4,0	4,3*
France	5,1	5,5*	4,6	4,3*
Germany	2,7	2,8	8,3	9,2
Greece	19,2	21,6*	2,2	2,9*
Iceland	2,1	(2,4)	4,4	(4,6)
Ireland	5,2	(4,4)	3,7	(2,6)
Italy	8,2	8,7*	1,6	1,8
Netherlands	2,1	2,0	4,7	5,5
Norway	3,3	3,3*	5,5	6,7*
Portugal	13,8	16,6*	2,4	2,7*
Spain	22,5	23,8*	2,5	2,5*
Sweden	1,9	2,0*	4,9	5,3*
Switzerland	9,7	(8,9)	6,3	(6,7)
Turkey	8,0	(6,9)	3,8	(1,6)
United Kingdom	4,6	4,8	2,4	3,1
NORTH AMERICA	3,5	3,4	4,4	4,2
Canada	3,8	3,8	6,5	6,1
U.S.	3,4	3,2	3,8	3,7
AUSTRALASIA - JAPAN	0,8	0,8*	2,8	3,9*
Australia	2,3	2,3*	3,2	3,4*
New-Zealand	4,3	3,6	6,6	7,3*
Japan	0,4	0,4	2,6	3,8
O.E.C.D.	4,4	(4,5)	(4,5)	(4,9)

Source: O.E.C.D. Balance of Payments Division.

* = provisional figures

( ) = estimates

V. CONCLUSION

From the present forecast for international tourism development and the preparation of the industry in various countries to increase the tourism sector, world tourism in general and tourism in the O.E.C.D. area has been continuing its dimensions.

Tourism is thus a phenomenon which, having spread through the social classes and income groups of the wealthier countries, is now a growing influence throughout the World.

In social terms, it has become a major element of leisure activity. Already a quarter of the world's population travels away from home on holiday or for other purposes each year. This massive migration represents for most of them, "a refreshment of mind and body and spirit, a change from the home environment, a contribution to the quality of life"⁸.

Many countries recognise the economic and social forces of the industry and utilise their tourism resources for national development. International and domestic tourism together make in many countries large contributions to regional and local economies and to employment. This economic dimension provides the major impetus behind the continuing powerful growth and geographical spread of tourism and is the major reason why developing countries have been so keen to add tourism to their economic base. Countries with large natural resources may have other equally viable alternatives available to them, but for those which have no other possibility of economic development, a significant level of international tourism should be regarded as essential.

With new technology, increases in disposable income and time, and rapid industrialisation, world tourism may become the greatest economic entity by the twenty-first century.

If that is the case, mass tourism will assume such dimensions that countries have to institute proper control, organisation, and marketing techniques to ensure a healthy development of the tourism industry in their country.

REFERENCES

- Organisation for Economic Co-operation and Development (O.E.C.D.); "Tourism Policy and International Tourism in O.E.C.D. Member-countries, 1979", O.E.C.D., Paris, 1979.
- World Tourism Organisation (W.T.O.); "Guidelines for the Collection and Presentation of International Travel Statistics", W.T.O., Madrid, 1974.
- G. Young; "Tourism-Blessing or Blight?", Pelican, London, 1973.
- Robert Cleverdon; "The Economic and Social Impact of International Tourism on Developing Countries", E.I.U., *Special Report No. 60*, London, May 1979.
- S.N. Chib; "Tourism and The Third World", *Third World Quarterly*, Vol. II, No: 2, April 1980, pp. 283-294.
- O.E.C.D.; "*The OECD Observer*", No: 101, Paris, November 1979.
- Micheal Dower; "Tourism and the Environment", *Draft Paper for U.N.E.P.'s State of the Environment Message 1979*, Dartington Amenity Research Trust, London, August 1978.

---

8 M. Dower, "Tourism and the Environment", *Draft Paper for U.N.E.P.'s State of the Environment Message 1979*, Dartington Amenity Research Trust, London, August 1978.

TÜRKİYE'DE UYUŞTURUCU MADDE SUÇLARI

Mehmet E. PALAMUT*

ÖZET

Uyuşturucu madde kullanımı, zamanında, ülkemizde olduğu gibi milletlerarası alanda da gittikçe artma eğilimi göstermektedir. Uyuşturucunun zararı sadece kullanıcılarına değil, onlarla birlikte yaşayan aile üyelerine ve mensup buldukları toplumdur da. Bu yüzden, uyuşturucu madde suçları, Ceza Kanunu'muzun "Amenin Selâmeti Aleyhine İşlenen Cürümler" başlığı altında düzenlenmiştir.

Uyuşturucu madde kullanımı, zamanımızda, ülkemizde olduğu gibi milletlerarası alanda da gittikçe artma eğilimi göstermektedir. Uyuşturucunun zararı sadece anlaşılır. Bu sebepten ötürüdür ki T.C.K. m. 403/1 hükmü, hareketin dış âlemde meydana getirdiği değişikliğin tamamlanmış olup olmadığına bakmaksızın, "teşebbüs hali" ni tıpkı suç tamamen oluşmuşçasına, on yıldan başlamak üzere cezalandırmaktadır.

Cezanın yalnız "caydırıcılık" fonksiyonu bu tür suçları önlemede yetersiz olup, bununla birlikte diğer bazı etkin tedbirlerin alınması ve uyuşturucunun yarattığı tümel tehlike hakkında toplumun yeterince aydınlatılması kaçınılmazdır.

RESUME

A notre temps, l'utilisation de stupefiants montre de plus en plus un trend progressif en Turquie et aussi bien dans le domaine international. Le detriment de cette matiere en question n'est pas seulement pour ses preneurs, mais il nuit aussi aux membres de la famille cohabitant avec leur et à la communaute dont ils font partie. C'est la raison pour laquelle, les delits de stupefiants furent ordonnes sous le septieme titre relatif aux "Crimes Commis Contre la Surete Publique".

En tenant compte des effets negatifs de stupefiant effectue à l'interieur et a l'exterieur, on comprend la necessite de peines assez graves attribuees a ceux qui commettent lesdit delits. C'est a cause de ça, le premier alinea de l'article 403 du Code Penal Turc prevoit, pour l'etat de tentative, une peine de prison au moins de dix ans, sans compter l'action accomplie ou non, comme si tous les resultats avaient ete realises.

Il est evident que la "particularite toute seule de renonciation" des peines ne suffit pas, a cote d'elle, il nous parait inevitable de prendre certaines mesures preventives et efficaces et d'elucider le peuple d'une maniere satisfaisante, a propos de risque global cree par la drogue elle-meme.

* Doç. Dr.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.

I. GİRİŞ

Şahsi zevk, görünen somutun ötesinde apayrı bir dünyaya tecessüs, içerisinde yaşadığı birtakım patolojik ve psikomatik azapları unutmama, irade zayıflığı, yetişme tarzı, sosyal çevrenin kaçınılmaz baskısı, amoral yaklaşım, fiziki ıstırapı dindirme gibi saiklerle kendine sığınan "uyuşturucu", çağımızın ciddi "sosyal meselelerinden biri haline gelmiştir"¹. Ekonomik ve hâтта bazı yönlerden siyasi manevra aracı niteliği göstermesine rağmen, "uyuşturucu" kullanımının ferdi düzeyde yaptığı tahribatlar ile bu maddenin kollektif bir tarzda kullanılmasının sebebiyet verdiği "kütle halindeki perversiyon ve sapıklıklar"², ister istemez bütün dünya milletlerini toplu halde "uyuşturucu"ya karşı ortak bir tavır oluşturmaya itmiş; böylelikle, milletlerarası arenada, ülkemizin de taraf olduğu "Uyuşturucu Maddelere Dair 1961 Tek Sözleşmesi" imzalanmış ve uygulamaya konmuştur.

Türk Ceza Kanunu'nun 403 ve müteakip maddeleriyle düzenlenen "Uyuşturucu madde suçları", kanunun sistematığına uygun olarak, "Ammenin Selâmeti Aleyhine İşlenen Cürümler" başlığını taşıyan bölümde yer almıştır. Hâtırlanacağı üzere, 'Yedinci Bab' da, "toplumu tehlike içinde bırakma ihtimali olan fiiller" müeyyidelenirilmiş ve böylelikle milletimizin "maddi ve fiziki bütünlüğünün korunması"³ esas ittihaz edilmiştir.

Mevzuatımızda, "uyuşturucu madde" nin bir tanımı verilmemekle birlikte, üzerinde son on yıllık dönemde çok tartışılan ve sık sayılabilecek değişikliğe uğratan bu suç türleri, oldukça geniş ve esnek bir manzara arz etmektedirler. Biz bu çalışmamızda, mezkur suçları, anılan maddeleri kullananlar ile bu maksatla yanında bulunduranlara ilişkin TCK. m. 404/2 hükmünü istisna ederek —ki buna "Cezanın Hafifletici Sebepleri paragrafında kısmen değindik—, şu iki başlık altında incelemeye çalışacağız:

- Uyuşturucu maddelerin imâl, ithal ve ihracı suçları,
- Uyuşturucu maddelerin tedarik ve yanında bulundurulması suçları⁴.

II. UYUŞTURUCU MADDE SUÇLARI

A- Uyuşturucu Maddelerin İmal, İthal ve İhracı Suçları

a) Suçun Hukuki Konusu:

Yukarıda değindiğimiz gibi, TCK'muzun yedinci babında yer alan ve "Ammenin Selâmeti" ni korumaya matuf bulunan müeyyideler, genelde, "uyuşturucu

- 1 Faruk EREM - Nevzat TOROSLU, "Türk Ceza Hukuku" (Özel Hükümler), A.Ü.H.F. Yay., Ankara, 1975, s. 340.
- 2 Ayhan SONGAR, "Psikiyatri, Psikobioloji ve Ruh Hastalıkları", 4. b., Serhat Yay., İstanbul, 1980, s. 400; Adnan ÖZTÜREL, "Alkol ve Cinsiyet", A.Ü.H.F. D., C. XVII, S. 1-4, 1960, s. 137.
- 3 Köksal BAYRAKTAR, "Türk Ceza Kanununda Kamu Düzeni, Kamunun İtimadı ve Kamunun Selâmeti Aleyhine İşlenen Cürümler" (Değişen Toplum ve Ceza Hukuku Karşısında TCK'nın 50 Yılı ve Geleceği Sempozyumu), 22-26 Mart 1976, İ.Ü.H.F. Yay., İstanbul, 1976, s. 615.
- 4 Bkz. Yılmaz GÜNAL, "Uyuşturucu Madde Suçları", Kazancı Yay., Ankara, 1976.

madde" nin gerek kullanan ve gerekse ondan sadır olan nesiller için "zarar" ve "tehlike" arzetmesi nedeniyle Kanunumuz, sözü edilen maddenin "ruhsatsız veya ruhsata aykırı olarak imâl, ithal veya ihraç" eylemleriyle "bu fiillere teşebbüs edenler" in cezayı müstelzim bulduklarını derpiş etmektedir ki bu, "on seneden aşağı olmamak üzere ağır hapis" tir (TCK. m. 403/1). Belirtelim ki, mezkur fiillerin cezalandırılabilmesi için, "madde" nin "uyuşturucu" ve "sarhoşluk" meydana getirici niteliği haiz olması; umulan "zarar" husule gelmese bile, sadece "normatif tehlike" nin bulunması yeterlidir.

b) Fail:

"Uyuşturucu madde"yi imâl, ithal veya ihracında bulunanlarla bu fiillere "teşebbüs eden herkes" suçun failidir.

c) Maddi Unsur:

Suçun maddi unsuru anılan şeyleri "imâl, ithal, ihraç" veya "bu fiillere teşebbüs" dür (TCK. m. 403/1).

Burada üzerinde durulması gereken husus, TCK. m. 403/1 hükmünün "teşebbüs"ü, tekemmül etmiş diğer fiillerle özdeş (identification) tutmasıdır. Başka bir deyişle, nâkis veya tam olmasına bakılmaksızın "teşebbüs", tıpkı suçun maddi unsurunu oluşturan fiiller (imâl, ithal, ihraç) gerçekleşmişcesine cezalandırılmaktadır.

Burada akla şöyle bir soru gelebilir: Acaba, uyuşturucu maddeyi ithâl eden ve bilâhare bunun ihracında bulunan failin durumuna tazammun olunacak suçun mahiyeti nedir? Bu durumda "gerçek içtima" hükümleri uygulanır. Bununla beraber, TCK. m. 403/1'de derpiş olunan suçlar 'seçimlik hareketli' olduklarından bunlara "gerçek içtima" hükümlerinin uygulanması yerinde değildir⁵.

d) Manevi Unsur:

İmâl, ithal, ihraç suçları, "kasıtlı suçlar" dandır. Dolayısıyla suçu oluşturan fiilin (imâl, ithal, ihraç) "ruhsatsız" veya "ruhsata aykırı" olarak ika edilmesi gerekir. Nitekim, Türkiye'nin taraf bulunduğu "Uyuşturucu Maddelere Dair 1961 Tek Sözleşmesi" nin 36'ncı maddesinin ilk bendi de, "... sözleşme hükümlerine aykırı olabilecek her türlü fiillerin kasten yapılmalarının cezayı müstelzim memnu fiiller" olduğunu öngörmektedir⁶.

B- Uyuşturucu Madde Tedariki ve Yanında Bulundurulması Suçları

a) Suçun Hukuki Konusu:

Yukarıda görülen fiillerin dışında kalan ve kullanmak maksadı olmaksızın "uyuşturucu maddeleri memleket içinde ruhsatsız veya ruhsata aykırı olarak satanlar veya satışa arzedenler veya satınalanlar veya yanında yahut başka bir yerde bulunduranlar veya bu maddeleri parasız devredenler veya bu suretle devralanlar veya sevk veya her ne suretle olursa olsun tedarikine vasıta olanlar" beş yıldan aşağı olmamak üzere cezayı müstelzimdirler⁷.

5 Günal, a.g.e., s. 94.

6 İbid., s. 207.

7 Bkz.; TCK. m. 403/3.

b) Fail:

TCK. m. 403/3'de tatad edilen "satmak", "satışa arz etmek", "satın almak" (kullanma maksadı olmaksızın), "bulundurma", "bedelsiz devretmek", "devir almak", "sevki ve nakletmek" fiillerini işleyenler ile "bunların alınıp satılmasına veya devrine veya her ne surette olursa olsun tedarikine vasıta olan" kimselerdir.

c) Maddi Unsur:

Kanunun sözkonusu maddesinin 3'üncü bendinde sayılan unsurlar oldukça geniş olup, "kullanma maksadıyla yanında bulundurma fiili" nin dışında kalan bütün eylemleri kapsamaktadır. Hâтта o kadar ki, "her ne suretle olursa olsun tedarikine vasıta olanlar" bile, tıpkı aslı failer gibi cezalandırılmaktadırlar.

d) Mânevi Unsur:

Yukarıda sayılan fiillerin suç olarak nitelendirilebilmeleri için, "genel kast" in sübutu lâzımdır. "Kullanma amacı" nin dışında uyuşturucu maddeyi bulundurma suçtur; bunun oluşmasında da herhangi bir saik aranmaz⁸. Oysa kanun, "kullanma kasdıyla yanında bulundurma" fiilini ayrı bir suç olarak belirlemiş ve "bu maksatla" suç işleyenlerin "üç seneden beş seneye kadar hapis"le tecziye edileceklerini hükme bağlamıştır (TCK. m. 304/2).

C- Cezaya Tesir Eden Sebepler

a) Ağırlatıcı Sebepler:

Uyuşturucu maddenin cinsi, failin niteliği ve sayısı, suçun işlendiği yer, netice ve suçun icra şekli, "cezayı ağırlatıcı sebep" olarak mütalâa edilmektedirler. Şimdi bunları kısaca görelim:

1) *Uyuşturucu maddenin cinsi yönünden*: TCK'nun 403'ncü maddesinin 4. bend hükmü, uyuşturucu maddenin "eroin, kokain, morfin, baz morfin veya esrar" olması halini 'şiddet' sebebi saymış ve diğer "uyuşturucu" lara nazaran bunlara daha ağır bir ceza öngörmüştür.

2) *Fail yönünden*: Uyuşturucu madde suçunu işleyen kimselere verilecek ceza, "failin sayısına ve aralarında bir anlaşma olup olmamasına göre" artmaktadır. Mesele, yukarıda sayılan suçları "işlemek maksadıyla teşekkül vücuda getirenlerle bu teşekkülleri idare edenlere veya bunlara dahil olanlara" verilecek cezalar arttırılmıştır (TCK. md. 403/5). Yasa "teşekkülü, iki ve daha ziyade kimselerin bu cürümleri işlemek için anlaşmaları" şeklinde tanımlamıştır. Belirtelim ki, "teşekkül" ü meydana getirenler, idare edenler veya buna dahil bulunanlara uygulanacak cezalar, TCK. m. 403/1, 3 ve 4'deki cürümler için "bir misli" arttırılmakta ve ikinci bentteki fiilleri ika edenler içinse "idam cezası" dir.

Profesör Erem ve Toroslu, uyuşturucu maddenin imâl, ithal, ihraç, tedarik ve yanında bulundurma suçlarının teşekkül oluşturularak işlenmesi halinde, failerin "teşekkülden dolayı ceza görüp görmeyecekleri"⁹ hususunun yeterince aydınlık olmadığından yakınmaktadırlar. Kanaatimizce, teşekkül halinde uyuşturucu maddenin imâl, ithal ve ihraç edilmesiyle tedarik ve yanında bulundurulması, "iki ayrı

8 Erem - Toroslu, a.g.e., s. 354.

9 Erem - Toroslu, a.g.e., s. 350.

suçtan meydana gelen bir suç tipi" olup, "bu iki suçtan biri diğerinin ya unsuru ya da ağırlatıcı sebebini"¹⁰ dokulamaktadır ki, bu tür suçlara da "mürekkep suçlar" a ilişkin hükümlerin uygulanacağı izahtan varestedir. Çünkü, anılan fiilleri işlemezsiniz oluşturulacak bir "teşekkül" (cemiyet), hattizatında, "Cürüm İka İçin Cemiyet Teşkilî" dir ki, bu da TCK. m. 313 mucibince suçtur. Meydana getirilen "teşekkül"ün mezkur fiillerden birini ika etmesiye, bize göre, TCK. m. 79'un derpiş ettiği "en şedit ceza" ahkâmından olup, kendilerine TCK. m. 403/1, 2, 3 ve 4. hükümleri uygulanacak; bu cezalara, aynı maddenin 5'nci bendinin öngördüğü "beş seneden az olmamak üzere ağır hapis cezası" ilâve edilmeyecektir.

Aynı şekilde, anılan suçların "toplu olarak" işlenilmesi de cezayı arttırmaktadır. Çünkü, bu suçların "aralarında anlaşma ve irtibat olmaksızın iki veya daha fazla kişiler tarafından" işlenilmesi hükmolunacak cezayı "yarı nisbetinde" ağırlaştırmaktadır (TCK. m. 403/6). Sözelimi, failer arasında önceden bir anlaşma ve ilişkiyi delâlet eden bir durum yoksa, suç, "teşekkül" halinde değil ve fakat "toplu" biçimde işlenmiş addolunur¹¹.

Keza TCK. m. 403/1, 2 ve 4'ncü bentlerinde derpiş olunan suçların "meslek, sanat veya mâişet vasıtası haline getirenler" tarafından işlenmeleri de bir ağırlaştırma sebebidir.

Ayrıca, "sağlığı koruyucu meslek" ten olanların ("tabip, veteriner, kimyager, eczacı, diş tabibi, dişçi, ecza ticarethanesi sahibi, mesul müdürü, sivil ve askeri sağlık memurları, ebe, hemşire veya hastabakıcı") uyuşturucu madde suçunu ika etmeleri de, bir diğer şiddet nedenidir (TCK. m. 406/1).

3) *Suçun işlendiği yer yönünden:* Uyuşturucu madde tedarik suçları "...nakil vasıtalarında veya umuma açık yerlerde bunların sahip ve müstahdemleri veya memuriyet vazife ve nüfuzunu sulstimal suretiyle" (TCK. m. 406/2) ilgililer tarafından işlenirse, ceza ağırlaşmaktadır¹².

4) *Suçun icra şekli yönünden:* Ceza mevzuatımız, uyuşturucu madde tedarik suçlarında, belirli durumda bulunanların kullanılması ile belli durumda olanlara bu maddelerin temin edilmesini ağırlaştırıcı bir sebep şeklinde mütalâa etmiştir. Bir kere, suçun icrasında "18 yaşını bitirmeyen küçükler" ile "ceza ehliyetini haiz bulunmayanlar" ın kullanılması, cezanın artırılmasına sebebiyet verir (TCK. m. 403/7).

İkinci olarak, suç konusu maddelerin "18 yaşını bitirmeyen küçüklere veya görülür şekilde aklen malul olanlara veya müptelâlarına" verilmeleri de, madde 403/3 ve 4'deki cezaların 1/6 nisbetinde arttırılmalarına mucip olmaktadır (TCK. m. 404/1).

5) *Netice ağırlığı yönünden:* Uyuşturucu madde suçlarından dolayı, "şahısların hastalanması veyahut yara ve berelenmesi gibi sıhhatce bir arıza" veya "ölüm" meydana geldiği takdirde, "ceza üçte birden yarısına kadar" (TCK. m. 407/I c. 1) arttırılır. Belirtelim ki, anılan maddelerin imâl, ithal ve ihracı suçlarında, "nedenellik bağı"nın bulunmamasından ötürü, sözkonusu hükmün uygulanmasının imkân-sızlığı ortadadır.

10 Sulhi DÖNMEZER - Sahir ERMAN, "Nazarı ve Tatbiki Ceza Hukuku", 9. b., C. I, Filiz Kitabevi, İstanbul, 1985, s. 396.

11 Ygt. 5. CD., 3.11.1962, E. 4517, K. 4057; 5. CD., 6.6.1964, E. 1115, K. 1882.

12 "Umuma açık yer" konusunda bkz. Kaçakçılık Kanunu m. 9.

b) Hafifletici Sebepler:

1) *Suçu ihbar*: Türk Ceza Kanunu'nun 403 ve 404 maddelerinde derpiş olunan "cürümlerden birine iştirak etmiş olan kimse resmi makamlar tarafından haber alınmadan evvel keyfiyeti ve cürüm ortaklarını ve uyuşturucu maddeleri sakladığı veya imâl eylediği yerleri mercilerine haber vererek bunların yakalanmalarını ve elde edilmelerini kolaylaştırırsa fiiline terettüp eden cezadan muaf tutulur" (TCK. m. 404/3).

2) *Suç konusu maddelerin kullanılması*: TCK. m. 404/2, "uyuşturucu maddeleri kullananlarla bu maksatla yanında bulunduranlar"a verilecek cezanın 3-5 yıl "hapis"ten ibaret olduğuna mütedairdir. Ayrıca, "şiddet sebepleri" olarak 403'ncü maddede tadatedilen şartlar arasında (özellikle 1, 2 ve 3. bentleri) "uyuşturucu maddeyi kullananlar" ile "bu amaçla yanında bulunduranlar" yoktur. Bu durumda, TCK. m. 403/2'de sayılan maddeleri "kullananlar" ile bu maksatla "yanında bulunduranlar"a, cezayı arttırıcı hükümlerin uygulanamayacağı aşikârdır.

3) *Yardım*: Uyuşturucu madde suçlarına ilişkin haberlerin ıtılardan sonra, "cürmün meydana çıkmasına veya şeriklerin yakalanmasına hizmet ve yardım eden kimseler"e (TCK. m. 404/3, s.f) önemli ölçülere varan indirimler uygulanmaktadır¹³.

III. SONUÇ

Uyuşturucu madde, sadece onu kullananı ferdi plânda etkilememekte, global açıdan onun mensup olduğu toplumu da etkisi altında tutmaktadır. Oysa, her toplum için esas olan, genel esenlik, maddi ve fiziki bütünlüktür. Bu bakımdan, sözkonusu suçların Türk Ceza Kanunu'nun genel sistematığı içerisindeki yeri "Ammenin Selâmeti Aleyhine İşlenen Cürümler" adını taşıyan yedinci baktır ki, bu oldukça yerindedir.

Üstte iki ana paragraf altında incelediğimiz ve bundan çıkarmaya çalıştığımız dikotomik sonucu şöyle özetleyebiliriz:

1- TCK'nda zikrolunan bazı kavram ve deyimlerin tanımlarının verilmesi, yanlış değerlendirme ve uygulamalara sebebiyet verebilecek hususatin vuzuha kavuşturulması elzemdir.

2- Genelde, uyuşturucu madde imâl, ithal ve ihracıyla bunları tedarik ve yanında bulunduranlara uygulanan müeyyideler oldukça ağırdır. Ceza müeyyidelerinin bir "caydırıcılık" niteliklerinin bulunduğu aşikârsa da, kanaatimizce, bu tür suçları önleyici birtakım etkin ve preventif sosyo-ekonomik tedbirlerin alınması ve toplumda "uyuşturucunun yarattığı global risk" hakkında yaygın bir bilinçlenmenin oluşturulması kaçınılmazdır. Zira, tek başına cezanın birtakım yıkıcı ve cehennemi toplumsal sapmaları bertaraf etme hususundaki yetersizliği kuşkusuzdur. Aslolan, bireyin sosyo-psişik bir yaratık olduğu gerçeğinden hareketle, evveleminde onun, vatana ve sosyal çevreye kazandırılması, uyumlu ve sağlıklı yetişmesinin asgari imkânlarının hazırlanmasıdır.

13 Günal, a.g.e., s. 132.

KAYNAKLAR

- Bayraktar, Köksal; "Türk Ceza Kanununda Kamu Düzeni, Kamunun İtimadı ve Kamununun Selâmeti Aleyhine İşlenen Cürümler", TCK'nun 50 Yılı ve Geleceği Sempozyumu (22-26 Mart 1976), İÜHF Yay., İstanbul, 1977.
- Dönmezer, Sulhi; "Uyuşturucu Maddelerin Hukuk ve Kriminoloji İle İlgili Bazı Yönleri", İÜHF, C. XXXVI, S. 1-4.
- Dönmezer, Sulhi - Erman, Sahir; "Nazarı ve Tatbiki Ceza Hukuku", C. I, 9. b., İstanbul, 1985.
- Dönmezer, Sulhi; "Uyuşturucu ve Tutku Yapan Maddeler Konusunda Avrupa Mukayeseli Mevzuatında Yeni Gelişmeler", İHF (Kubalı'ya Armağan), C. XXXVI, S. 1-4.
- Dönmezer, Sulhi; "Hukuk ve Uyuşturucu, Alışkanlık Yaratıcı Maddeler", İ.Ü.İ.F.M. (Ülgener'e Armağan), C. 43, S. 1-4, İstanbul, 1984-85.
- Erman, Sahir; "Kaçakçılık Kanunu Şerhi", İstanbul, 1973.
- Erem, Faruk - Toroslu, Nevzat; "Türk Ceza Hukuku" (Özel Hükümler), Ankara, 1975.
- Günal, Yılmaz; "Uyuşturucu Madde Suçları", Ankara, 1976.
- Öztürel, Adnan; "Alkol ve Cinsiyet", AÜHFD, C. XVII, S. 1-4.
- Songar, Ayhan; "Psikiyatri, Psikoloji ve Ruh Hastalıkları", 4. b., İstanbul, 1980.
- Soyer, Jean-Claude; "Droit Penal et Procedure Penale", Ed. Librairie Generale de Droit et de Jurisprudence, Paris, 1973.
- Taner, Tahir; "Ceza Hukuku, 3. b., İÜHF Yay., İstanbul, 1953.

MEDENİ KANUNDA İYİNİYETİN DÜZENLENME ŞEKLİ

İ. Yılmaz ASLAN*

ÖZET

Bu çalışmada MK. nun 3. maddesinde düzenlenen iyiniyet karinesinin genel bir değerlendirilmesi yapılmıştır. İyiniyetin genel bir kural olup olmadığı tartışılmıştır. Doktrinde iyiniyete genel bir kural anlamı verme eğiliminde görüşler bulunmaktadır. Bununla birlikte iyiniyetin genel bir kural olmadığı fakat ispat yükü ile ilgili karine getirdiği ve iyiniyetin düzenlendiği tüm hallerin ana kuralların istisnalarını oluşturduğu sonucuna varılmıştır.

SUMMARY

Establishment Form of Good Faith in Turkish Civil Code

In this paper a general analyses was made the good faith conjecture that established by the 3rd article of Code Civil. It is discussed whether the good faith is a general rule or not. In doctrine there are some opinions tends to accept the good faith as a general rule. However we come to a conclusion that, good faith isn't a general rule but brings a conjecture related to proof and all establishments about good faith exist as the exceptions of the main rules.

KAVRAM

İyiniyet kavramı, bir hukuki ilişkinin tam hukuki sonuçlar doğurması için gerekli koşulların eksikliği konusunda, kişinin iç dünyasında varolan olumlu veya olumsuz bir durumu ifade eder. İyiniyet kavramı özünde "bilmek" veya bilmemek kavramlarına dayanmaktadır. Hukuki işlemin hükümlerini doğurmasını engelleyen durum hakkındaki yanlış bilgide "bilmeme" hükmündedir. Doktrinde iyiniyete bir olumlu birde olumsuz olmak üzere anlam veren iki görüş vardır. Olumlu anlam veren görüşe göre iyiniyet bir hakkın kazanılmasında veya doğumunda engel teşkil edecek bir durumun yokluğu konusunda kişide varolan olumlu ve samimi bir inançtır. Yani kişi tamamen hukuka uygun davrandığına inanmakta ve güvenmektedir¹.

* Araş. Gör.; Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdarî Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Ticaret Hukuku Anabilim Dalı.

1 Von Tuhr, Andreas; Borçlar Hukuku (Çeviren: Cevat Edege), Cilt: 1, 2, Yargıtay Yayınları, No: 15, Ankara, 1983, s. 184.

Diğer görüşe göre ise iyiniyet bir hakkın doğumuna veya hukuki işlemin hüküm doğurmasına engel olacak durumun varlığını bilmeme halidir. Bu bilmeme halinin kusursuz olması gerektiği de ayrıca belirtilmektedir². Her iki görüşe yer veren yazarlar da bulunmaktadır³.

Medeni Kanunumuzun düzenleme sistemi ikinci görüşe daha yakın bulunmaktadır. Kanunumuzda iyiniyet tanımlanmamıştır. Ancak 932. maddede kötünüyet ifade edilmiştir, buna göre; "... bilen veya bilmesi lazım gelen kişi..." kötünüyetlidir. Bunun ters anlamından hareket edersek "bilmeyen veya bilmesi gerekmeyen" kimşenin iyiniyetli olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca M.K.'nin çeşitli maddelerinde açıkça iyiniyet kelimesi kullanılmadan iyiniyet düzenlenmiştir (MK. md. 126, 508, 699, B.K. mad. 266, 37, 39, 165, 268). Bu maddelerde iyiniyeti ifade etmek için "bilmeyen", "vakıf olmayan" sözcükleri kullanılmıştır. Bu sözcüklerin dilbilgisi yapısı itibariyle olumsuz olduğunu söyleyebiliriz. Kanunun iyiniyete olumsuz bir anlam verdiği yolundaki görüşe katılarak iyiniyetin "bilmeme" veya "bilmesi gerekmeye" ilişkin psikik bir durum olduğunu kabul ediyoruz.

MK. 2. maddede (hüsünüyet) iyiniyetten sözedilmişse de hakların kullanılmasında ve borçların ifasında aranan bu anlamdaki iyiniyet (objektif iyiniyet) konumuz dışındadır⁴.

TANIMI

MK. da iyiniyetin tanımı yapılmamıştır. İyiniyet soyut ve kişinin iç dünyasına ilişkin bir kavram olması nedeniyle kanunda tanımlanmaması isabetli olmuştur. Her olayda olayın somut koşullarına göre iyiniyetin varlığı veya yokluğu aranacaktır. İyiniyet doktrinde çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. "Bir sorumluluğa yol açan veya bir hakkın kapsamını daraltan ya da hukuki bir sonucun gerçekleşmesine veya bir hakkın kazanılmasına engel olan bir durumu, kişinin kendi kusuru olmaksızın bilmemesi"⁵.

"İyiniyet hakların doğumuna engel olan olayda varlığı veya hakkın doğumu için gerekli unsurlardan birinin olayda yokluğu konusunda kişideki mazur görülebilir bir bilgisizlik veya yanlış bilgidir"⁶.

- 2 Akipek, Jale; "Sübjektif Hüsünüyetin Mahiyeti ve Hükümleri", Ankara, Hukuk Fakültesi Dergisi, 1957, Sayı: 1-4, s. 60. İmre Zahit; Medeni Hukuka Giriş, İstanbul, 1980, s. 333. Köprülü, Bülent; Medeni Hukuk, Genel Prensipler, Kişinin Hukuku, 1. 2. Kitaplar, 2. Bası, İstanbul, 1984, s. 155-156.
- 3 Akıntürk, Turgut; Bankacılar İçin Medeni Hukuk Bilgisi, Banka Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Bankacılar Serisi, No: 14, 4. Bası, Ankara, 1976, s. 79. Tekinay, Sulhi; Medeni Hukuka Giriş Dersleri, İstanbul, 3. Bası, 1978, s. 153.
- 4 Objektif iyiniyet hakkında ayrıntılı bilgi için Köprülü, a.g.e., s. 135. Ayrıca doktrinde kullanılan kavramlar için, Edis, Seyfullah, "Türk Medeni Kanununda İyiniyet", Prof. Dr. H.C. Oğuzoğluna Armağan, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayını, 1972, s. 135 ve Velidedeoğlu Hıfzı Veldet, Medeni Hukuk, 2. Bası, İstanbul, 1956, s. 68.
- 5 Ertem, Ali; "İyiniyetin Korunmadığı Hukuki Durumlar", Prof. Dr. H.C. Oğuzoğluna Armağan, Ankara Hukuk Fakültesi Yayınları, 1972, s. 181.
- 6 Edis, a.g.m., 137-138. Aynı mahiyette diğer bir tanım, Zevkililer, Aydın; Medeni Hukuk, Başlangıç Hükümleri - Kişiler Hukuku - Aile Hukuku, 1986, Diyarbakır, s. 116.

"İyiniyet bilmemek ve bilmesi gerekmemektedir"⁷.

"İyiniyet kusursuz bilmeme halleridir"⁸.

Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere, iyiniyet tamamen iç dünya ile ilgili bir psikolojik haldir. Bu tanımlardan hareketle iyiniyeti oluşturan unsurları şöyle sıralamak mümkündür.

1- Bir hakkın doğumu veya kazanılmasını engelleyen durumun varlığı hakkında bilgisizlik veya yanlış bilgi,

2- Bu bilgisizliğin kişinin kendi kusurunda ileri gelmemiş olması, yani kişinin durumuna göre kendisinden beklenen özeni göstermiş olması gerekir.

3- Bu bilmeme halinin, zamanında, iyiniyetin unsurunu teşkil eder. Demek ki iyiniyetin varlığından sözedilebilmesi için bu üç unsurun bir arada bulunması gerekir⁹. Zaman unsuru genellikle doktrinde bir unsur olarak incelenmemekte¹⁰, iyiniyetin korunması koşulu olarak incelenmektedir. Ancak iyiniyetle bazı haklar kazanılabilmesi için iyiniyetli olma olgusu ile bu hakkın oluşması arasındaki bağı zaman unsuru sağlamaktadır. Bu bazen belli bir an bazen de bir süreçtir.

İYİNİYET KARİNESİ

1- İyiniyetin Düzenleme Biçimi

MK. nun düzenlemesine göre iyiniyetin korunduğu haller ayrı ayrı maddelerde düzenlenmiştir. Ayrıca 3. maddede şöyle bir düzenlemeye gidilmiştir: "Bir hakkın doğumu için kanunen hüsnüniyet şart kılınan hallerde asıl olan onun vücududur.

Ancak icabı hale göre kendisinden beklenen ihtimamı sarfetmeyen kimse hüsnüniyet iddiasında bulunamaz". Başlangıç hükümleri arasında yer alan iyiniyet kuralları da bunun içinde yer alacak mıdır? Ayrıca böyle bir düzenlemeyle genel bir iyiniyet prensibi mi konmak istenmiştir? Yani kanunun hafzından anlaşıldığı gibi iyiniyet sadece "kanunen hüsnüniyet şart kılınan hallerde" mi korunacaktır? Yoksa kanunda açıkça iyiniyete bağlanmayan, ancak iyiniyetli kişinin korunmasının hakkaniyete uygun olabileceği yerlerde de iyiniyet korunacak mıdır? Bu soruya olumlu yanıt verirsek genel bir iyiniyet prensibi yaratmış olabiliriz.

2- "Kanunun" Anlamı

MK. 3. maddede kanundan maksadın hangi kanun olduğu açık değildir. Fakat bunun ilk etapta Borçlar Kanunu ve Ticaret Kanunu'nu kapsayacağını söyleyebiliriz. Borçlar Kanunu 544. maddesinde Medeni Kanunun tamamlayıcısı olduğu açıkça yazılıdır. Aynı hüküm Ticaret Kanunu 1. maddede yer almaktadır. Bu durumda kanun deyiminin MK., BK. ve TK.'nu da kapsar nitelikte olduğu tartışmasızdır. Doktrinde bu sınır daha da genişletilerek tüm özel hukukla ilgili kanunlarda bu "kanun"

7 Köprülü, a.g.e., s. 158.

8 İmre, a.g.e., s. 341.

9 Unsurların ayrıntıları açısından bkz. Özsunay Ergun, Medeni Hukuka Giriş, İstanbul, 1981, 4. Bası, s. 331. Edis, a.g.m., s. 138.

10 Edis, a.g.m., s. 153. Ataay, AYTEKİN; Medeni Hukukun Genel Teorisi, Temel Bilgiler Genel Kavramlar, 3. Bası, İstanbul, 1980, s. 412. Özsunay, a.g.e., s. 343.

deyimi içine sokulmuştur¹¹. Gerçekten aşağıda da inceleneceği üzere, iyiniyet konusunda adi bir karine getiren MK 3 anlamında "kanun" sözcüğünün, özellikle 6. madde ile birlikte ele alındığında, geniş yorumlanmasını engelleyen bir husus yaktır.

3- İyiniyet Genel Bir Kural mıdır?

MK. 3. madde iyiniyet "kavramını" genel bir prensip olarak düzenlemiştir¹² değildir. Nitekim 3. maddeden iyiniyet kavramının ne olduğu dahi anlaşılmamaktadır. MK. 3. maddesi iyiniyet karinesini düzenlemektedir. İyiniyetin kavram olarak düzenlenmiş olduğunun kabulü halinde bunu genelleştirmek mümkün olabilirdi. Yani kanunun şart koşmadığı fakat korunması hakkaniyet icabı olan durumlarda da iyiniyeti korumak mümkün olabilirdi. Ancak MK. 3. madde kendi düzenleme biçimiyle buna engel olmuştur. Gerçekten "kanunen hüsnüniyet şart kılınan hallerde onun vücudu esastır" demektedir. Kanunen aranmayan hallerde iyiniyet korunmayacaktır. Burada düzenleme iyiniyetin ispatı ile ilgilidir. İyiniyet soyut bir kavram olması ve kişinin iç dünyası ile ilgili psikik bir hal olması itibariyle ispatı çok güçtür. Kanun bu güçlüğü görerek MK. nun 6. maddesi ile düzenlediği herkes iddiasını ispatla yükümlüdür, genel kuralına bir istisna düzenlemiştir. Nitekim, 3. madde 2. fıkrada yine ispatla ilgilidir. İyiniyetin ispatındaki güçlükler aynen aksinin yani kötünüyetin ispatında da sözkonusudur¹³. Kanun buna da bir kolaylık sağlamak için olayı somutlaştırmaya çalışmıştır. "Eğer kişi halin icaplarına göre kendisinden beklenen özeni göstermemiş ise iyiniyet iddiasında bulunamayacaktır. Yani kötünüyet iddiasında bulunan kişi karşı tarafın "bildiğini" değil "bilmesi gerektiğini" kanıtlamakla ispat yükünden kurtulacaktır.

Görüldüğü gibi MK. 3. maddenin düzenlenişi MK. 6. maddeyle birlikte değerlendirilmesi gereken bir husustur. Kanunumuz iyiniyetin ve kötünüyetin ispatındaki güçlükleri görerek 6. maddede düzenlediği ispat yüküne istisna teşkil edecek bir ispat sistemi getirmiştir. Bu sistem içinde karşılıklı dengeleri de korumaya özen göstermiştir.

İYİNİYETİN KORUNDUĞU HALLER GENEL KURALLARIN İSTİSNALARINI TEŞKİL EDER

Medeni Kanunumuzun kural olarak kişilerin hukuki ilişkiye girerken iyiniyetli olacaklarını her hukuki ilişkinin temelinde iyiniyetin olacağını ve dürüstlük kurallarına uyulacağını kabul etmekte, ancak her halde iyiniyetli olmaya sonuçlar bağlamamaktadır. Yani hukuki ilişkinin hüküm ve sonuçları doğurmasını iyiniyetli olma kistasına bağlamamıştır. Bazı durumlarda hukuki ilişkinin hüküm ve sonuç doğurması kural olarak mümkün olmamakla beraber, hak kazanacak tarafın iyi niyetli olması halinde bu iyiniyet korunmakta, bu engeller ya yokmuş gibi kabul edilmekte ya da engellerin sonuçları yumuşatılmaktadır. Aslında iyiniyetin korunması hallerinde başka kişilerin haklarına tercih edilmekte, daha üstün tutulmaktadır¹⁴. Bu

11 Edis, a.g.m., s. 148.

12 Edis, a.g.m., s. 136.

13 Erten, a.g.m., s. 181.

14 Von Tuhr, a.g.e., s. 175.

kişiler iyiniyetli kişinin korunmaması halinde hakları devam edecek olan ya da haklar kazanacak olan kişilerdir.

1- İyiniyetin Korunmadığı Haller

Kanunumuz iyiniyetin korunduğu halleri ayrı ayrı düzenlemiş ve korunmayacağı yerleri de ayrıca belirtmiştir. Uygulamadan doğan bazı korunmama halleri de bulunmaktadır.

a) Kanundan doğan bilme yükümlülüğü olan hallerde bunların aksine iyiniyet iddiasında bulunulamaz, bunlar resmi siciller ve kanunen ilanı zorunlu olan hallerdir. Resmi siciller, tapu sicili, gemi sicili, ticaret sicili ve Finansal kiralama kanunca kabul edilen ve noterlikçe tutulan finansal kiralama konusu olan menkul mallara ilişkin sicildir. Hayvan sicili, mülkiyeti muhafaza sicili ve trafik sicilinin böyle bir etkisi yoktur¹⁵.

b) Mümeyyiz olmayanlarla¹⁶ girilen hukuki muamelelerde iyiniyetli kişi korunmaz (MK. md. 15).

c) Sahibinin elinden rızası hilafına çıkan menkul mallarda kural olarak iyiniyetli kişinin korunmaması (MK. md. 902).

d) Uygulamada ortaya çıkan haller şunlardır. Kamuya ait taşınmazların iyiniyetle kazanılamayacağı ve sebepsiz zenginleşme def'inin mücerret borç ikrarını iktisap edenlere, iyiniyetli olsalar bile ileri sürülebileceği meselesidir¹⁷.

2- İyiniyetin Korunduğu Haller

a) İyiniyetle doğrudan doğruya bir hakkın kazanıldığı hallere örnekler: Hukuki işlemin hüküm doğurmasını engelleyen durumların varlığına rağmen, kişi iyiniyetli olduğundan, işlem sonuçlarını tam olarak doğurmaktadır.

aa) Kural olarak tasarruf yetkisine sahip olmadığı bir malı hiç kimse bir başkasına devredemez. Ancak sahibinin elinden rızası ile çıkan mallarda bir istisna kabul edilmiştir. Gerçekten sahibinin elinden rızası ile çıkan bir menkul malı emin sıfatıyla elinde bulunduran kişinin, iyiniyetli 3. kişiye malı devri halinde mülkiyet iyiniyetli 3. kişiye geçer¹⁸.

bb) Taşınmaz bir malın kazanılması kural olarak devir anlaşması ve tescil ile gerçekleşir. Ancak her nasılsa taşınmaz bir mal haksahibi olmadığı halde adına tescil edilmiş kimse on yıl süreyle fasılasız ve nizasız bu malı elinde bulundurursa hak sahibi olur.

cc) Türk Hukukunda tek eşlilik geçerli olduğundan evli bir kimsenin yaptığı ikinci evlenme hükümsüzdür. Ancak hükümsüzlük kararı verilmeye kadar birinci evlilik son bulursa ve ikinci eş iyiniyetli ise ikinci evlilik geçerli olur (MK. md. 114/111)¹⁹.

15 Erten, a.g.m., s. 182, vd.

16 Mümeyyiz olmayan kimselerin iyi veya kötü niyeti sözkonusu olamaz. Özsunay, a.g.e., s. 343.

17 Erten, a.g.m., s. 183.

18 Gürsoy, Kemal Tahir; Eren, Fikret; Cansel, Erol; Türk Eşya Hukuku, Ankara, 1978, Ankara Hukuk Fakültesi Yayını, s. 155. Velidedeoğlu, a.g.e., s. 70.

19 Tekinay, S. Sulhi; Türk Aile Hukuku, 6. Bası, İstanbul, 1986, s. 127. Akıntürk, Turgut; Aile Hukuku, 3. Bası, Ankara, 1978, s. 171. Köprülü, Bülent, Kaneti Selim, Aile Hukuku, İstanbul, 1985-1986, s. 101.

dd) Borçlu kural olarak borcunu alacaklıya ödemekle borcundan kurtulur. Alacağı borçluya haber verilmeden temlik halinde, alacağın devredildiğini bilmeyen ve bilmesi gerekmeyen borçlu, aslında alacaklı olmayan eski alacaklıya ödemede bulunmakla borcundan kurtulur²⁰.

ee) Gemi siciline yanlışlıkla hak sahibi olarak tescil edilmiş kişiye iyiniyetli kişilerin yapacağı eda geçerli olur. İyiniyetli kişi ikinci bir edaya zorlanamaz²¹.

b) İyiniyetin Kısmen Korunduğu Hallere Örnekler

Bazı hallerde iyiniyetle çatışan diğer hakka üstünlük tanınmış olmakla beraber iyiniyetli kişide tamamen korumasız bırakılmamıştır. Sahibinin elinden rızası hilafına çıkan bir menkul malın kural²² olarak iyiniyetle kazanılması mümkün değildir. Böyle bir malı açık arttırmadan, bu gibi mallar satan yerlerden veya pazardan alan iyiniyetli kimseden iade talep edilebilmesi için semenin iadesi şarttır (MK. md. 902/2).

Finansal Kiralama Kanunu 8/2 maddede iyiniyetli üçüncü kişilerin finansal kiralama konusu mal üzerinde, kiralayana karşı aynı hak iddiasında bulunamayacağını düzenlemiştir. İyiniyet burada sadece kiralayana karşı korunmamıştır. Diğer kişilerle karşı iyiniyetli üçüncü kişinin hak iddiası geçerli olacaktır²³.

SONUÇ

Görüldüğü üzere medeni kanunumuzun iyiniyeti düzenleme şekli hep ana kuralın istisnalarını oluşturmaktadır. Bu istisnalara dayanarak hak elde etmek isteyen kimselerin bu haklarını mahkeme önünde nasıl ispat edeceklerini ise Medeni Kanun 3. madde düzenlemiş bulunmaktadır. Bu itibarla MK. 3. maddenin tahlili yapılırken, mutlaka iyiniyetin kanundaki düzenleme biçiminin ve MK. 6. maddenin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu şekilde yapılan bir tahlilde MK. nun 3. maddenin genel bir iyiniyet kavramı getiren değil, iyiniyetli kişi lehine ispat yükünü ters çeviren bir karine getiren düzenleme olduğu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKLAR

KİTAPLAR:

- Akıntürk, Turgut; Bankacılar İçin Medeni Hukuk Bilgisi, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü Yayınları, Bankacılar Serisi, No: 14, 4. Bası, Ankara, 1976.
Akıntürk, Turgut; Türk Aile Hukuku, 3. Bası, Ankara, 1978.
Ataay, Aytekin; Medeni Hukukun Genel Teorisi, Temel Bilgiler - Genel Kurumlar, 3. Bası, İstanbul, 1980.

20 Von Tuhr, a.g.e., s. 857-858.

21 Çağa Tahir; Deniz Ticaret Hukuku I., 5. Bası, İstanbul, 1978, s. 69.

22 Kuralın istisnasını sahibinin elinden rızası hilafına çıkmış para ve hamiline senetlerin iyiniyetle kazanılması oluşturur (MK. md. 903).

23 Özsunay, Ergun; "Finansal Kiralama Açık Oturum", Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Ağustos, 1985.

- Çağa, Tahir; Deniz Ticaret Hukuku I Giriş - Gemi - Donatan ve Kaptan, 5. Bası, İstanbul, 1978.
- Gürsoy, Kemal Tahir - Eren, Fikret - Cansel, Erol; Türk Eşya Hukuku, Ankara, 1978.
- İmre, Zahit; Medeni Hukuka Giriş, İstanbul, 1980.
- Köprülü, Bülent; Medeni Hukuk - Genel Prensipler - Kişiler Hukuku 1 ve 2 Kitaplar, 2. Bası, İstanbul, 1984.
- Köprülü, Bülent - Kaneti, Selim; Aile Hukuku, İstanbul, 1985-86.
- Özsunay, Ergun; Medeni Hukuka Giriş, İstanbul, 1981, 4. Bası.
- Tekinay, S. Sulhi; Türk Aile Hukuku, 6. Bası, İstanbul, 1986.
- Tekinay, S. Sulhi; Medeni Hukuka Giriş Dersleri, 3. Bası, 1978, İstanbul.
- Velidedeoğlu, H. Veldet; Medeni Hukuk, 2. Bası, İstanbul, 1956.
- Von Tuhr Andreas; Borçlar Hukuku, Çev.: Cevat Edege, Cilt 1 ve 2, Yargıtay Yayınları, No: 15, Ankara, 1983.
- Zevkliler, Aydın; Medeni Hukuk, Başlangıç Hükümleri, Kişiler Hukuku, Aile Hukuku, 1986, Diyarbakır.

MAKALELER:

- Akipek, Jale; "Subjektif Hüsünîyetin Mahiyeti ve Hükümleri", Ankara, Hukuk Fakültesi Dergisi, 1957, S. 1-4, s. 60.
- Edis, Seyfullah; "Türk Medeni Kanununda İyiniyet", Prof. Dr. H.C. Oğuzoğluna Armağan, Ankara Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara, 1971, s. 135.
- Erten, Ali; "İyiniyetin Korunmadığı Hukuki Durumlar", Prof. Dr. H.C. Oğuzoğluna Armağan, Ankara Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara, 1971, s. 181.
- Özsunay, Ergun; "Finansal Kiralama Açık Oturumu", Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi, Ağustos, 1985.

SOSYOLOJİK AÇIDAN DEVLET

Ali Yaşar SARIBAY*

Bertrand Badie-Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, (Fransızcadan çeviren: Arthur Goldhammer), The University of Chicago Press, Chicago, 1983, ix + 167 sahife.

Devlet sosyoloji kuramında son zamanlara kadar üzerinde yoğun ilgi gösterilen bir konu olmamıştır. Ama bugün özellikle siyasal bilimle sosyoloji arasındaki işbirliği ve bu işbirliğinin meydana getirdiği ortak alan ve ilgiler, devlet olgusunu yeniden inceleme gündemine getirmiş, üstelik bu konuda yeni bakış açıları sağlanmıştır.

The Sociology of the State, hem devleti inceleyen geleneksel öncü yaklaşımları yeniden sorgulayan, hem de yeni perspektifler üzerinde çözümlemeler yapan bir kitap olarak ilgi çekici görünmektedir.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, sosyoloji kuramında devletin yerini tartışmakta, eski ve yeni kuramsal bakışları özetleyip eleştirmektedir. Bu bölümde incelenen kuramcılar, Marx, Durkheim ve Weber'dir. Yazarlar, Marx'ın devletin oluşumunu sosyo-politik değişkenlerle açıklayan ilk kuramcı olduğunu vurgulamakta; öte yandan, Marx'ın devleti bir kurum olarak gördüğünü de eklemektedirler. Yazarların Marx'a yönelttiği önemli eleştirilerden biri ise; Marx'ın devletin kaderini kapitalizmle özdeş kıldığı, kapitalizm sona erdiğinde devletin de ortadan kalkacağı görüşünün düzcizgisel (unilinear) bir gelişme anlayışını yansıttığına dairdir (s. 10-11).

Durkheim ise, devleti iş bölümündeki artışın yol açtığı yeni yapıların ve yeni iktidar biçimlerinin ürünü olarak görmüştür.

Dahası, Durkheim bilinen biyolojik organizmacı yaklaşımını devlete de yansıtmış, onu insan beyninin gördüğü düşünme işlevini gören bir organ olarak tanımlamıştır (s. 14).

Yazarların Marx'ı ve Durkheim'i karşılaştırmaları altını çizdikleri husus, içerdikleri zenginliklere karşın gerek Marx'ın gerek Durkheim'in devlet kuramları-

* Doç. Dr. Uludağ Üniversitesi İkt. İd. Bil. Fak. Kamu Yönetimi Bölümü.

nın tamamlanmamış olduğudur (s. 17). Bunun önemli bir sebebi, hiç şüphesiz, yazarların da işaret ettiği gibi, devletin her iki kuramcının çalışmalarında merkezi bir yer tutmamasıdır.

Weber'in çalışmalarında ise, devlet, merkezi bir öneme sahip olmuştur. Weber, her şeyden önce, sosyal sistemdeki değişmelerin sadece "üretim araçları" tarafından değil, "yönetim araçları" (means of administration) tarafından da etkilendiğine dikkatleri çekmiş olan bir kuramcıdır. Bunun için, o, bürokrasi üzerinde kapsamlı çözümlere girmiştir. Weber'in bu çözümlemelerinden çıkardığı sonuç bürokrasinin aynı zamanda Batı'da modern devletin çekirdeğini meydana getirmesi olmuştur. Hatta, Weber, yasal şiddet kullanma yanında devletin ikinci önemli ögesi olarak bürokrasiyi belirtmiştir. Bu bağlamda, Weber, Devletin doğuşunun patrimonyalizmin son buluşuna koşut olduğunu ve böylece devletin toplumda ayrı bir kurum haline geldiğini özellikle vurgulamıştır (s. 20-21).

Kitabın birinci bölümünde üzerinde son durulan konu, neo-fonksiyonalist devlet modelidir ki, bu model de hem klâsik fonksiyonalizmden, hem de Weber sosyolojisinden etkilenmiştir. Neo-fonksiyonizm devleti, modernleşen her toplumda görülen rasyonalize olma sürecinin bir boyutu olarak algılamaktadır (s. 26). Yazarlar, bu modeli ise, bir yandan devleti insanların yarattığı bir yapı (artifact) olarak değil de, doğal bir aşama olarak gördüğü; öte yandan devlete tek boyutlu bir bakışa sahip olduğu için eleştirmektedirler (s. 49).

İkinci bölüm, *devlet, toplum ve tarih* arasındaki ilişkiyi çözümlemeyi içermektedir. Bu bölümde, bu ilişki bağlamında bazı perspektifler ve bunları uygulayan kuramcılar (Nettl, Tilly, Wallerstein, Anderson gibi) üzerinde durulmakta ve özlü bir biçimde eleştirilmektedir. Yazarlar, devlet, toplum ve tarih arasındaki ilişki gözönüne alındığında, şu hususa özellikle dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar: Devlet, sosyo-ekonomik ve siyasal değişme süreçlerinin doğurduğu bir sonuç değil, bir "icat" (invention)tır. Batı'da bu "icat"ı yaratan en önemli etken ise, Hristiyanlığın, Roma Hukukunun ve Yunan Felsefesinin oluşturduğu *kültürdür* (s. 61).

Nihayet üçüncü bölümde *devlet, merkez ve iktidar* kavramlaştırmaları yapılmakta, bu açıdan tarihsel, fakat özellikle çağdaş toplumlardaki gelişmeler irdelenmektedir. Sözkonusu kavramlaştırmalar çerçevesinde önerilen bazı çağdaş toplum tipolojileri ise şunlardır:

- Hem bir merkeze, hem de bir devlete sahip olan toplum tipi: Fransa,
- Bir devlete sahip, fakat bir merkeze sahip olmayan toplum tipi: İtalya,
- Bir merkeze sahip, fakat gerçek bir devlete sahip olmayan toplum tipi: İngiltere,
- Ne bir merkeze ne de bir devlete sahip olan toplum tipi: İsviçre (s. 103).

Yazarların kitabın sonunda devletin sosyolojik incelemesi açısından vardıkları önemli bir takım sonuçlar da bulunmaktadır. Fakat, burada bunların hepsine değil, sadece devleti "efsaneleştiren" görüşlere uyarı olması bakımından önemli olan bir tanesine değinmek yerinde olacaktır. O da, devlete her zaman ve her yerde toplumların yönetmenin bir şekli olarak bakmanın yanlış olduğuna dair varılan sonuçtur (s. 137).

Sonuç olarak, belirtelim ki, kitabın üstünlüğü, sadece yazarların sahip oldukları sosyolojik bakışın çözümleyici ve eleştirel olmasıyla sınırlı değildir. Kitap, aynı

zamanda sosyolojide soyut kuramsal açıklamaların mutlaka tarihsel verilerle donatılması* gerektiğini bize yeniden hatırlatması, hatta buna bizzat somut bir örnek oluşturması bakımından da ayrı bir üstünlüğe sahiptir.

---

* *Kuramı tarihsel verilerle donatma girişimleri bugün sosyolojide "tarihsel sosyoloji" olarak isimlendirilen yeni bir disiplini ortaya çıkarmıştır. Bu yeni disiplinin kapsamı ve yönetimi açısından incelendiği bir derleme T. Skocpol tarafından yapılmıştır: Vision and Method in Historical Sociology, Cambridge, 1984. Bu derlemede Skocpol'un hem "Giriş", hem de "Sonuç" yazıları özellikle anılmaya değer.*